

חברה, צבא וביטחון לאומי

ינואר 2021, שבט תשפ"א

גיליון מספר 1

צבא העם: מאז ולתמיד?

כתב עת בנושא חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור על-ידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא וחברה בישראל

תוכן העניינים

3	פתח דבר
5	דבר העורך
	מהו צבא אזרחים?
9	פרופ' יגיל לוי
	"חדר משלהן" בצבא ההגנה לישראל?
31	פרופ' אילת הראל שלו
	בין תקשורת מתגייסת לביקורת מגויסת
51	פרופ' זאב דרורי ופרופ' הלל נוסק
	התכנון הצבאי הגיאורפיזי של התעשייה האזרחית בישראל
81	ד"ר יורם פריד ופרופ' גדעון ביגר
	צבא העם וזכויות נכי צה"ל - מפגש אתוסים
103	המקרה של ועדת גורן/עו"ד רינת גולד גזית

חברה, צבא וביטחון לאומי

יוצא לאור עלידי "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי ואגודת חוקרי צבא חברה גיליון ינואר 2021, שבט תשפ"א

העורך הראשי: פרופ' אורי בריוסף

חברי המערכת

פרופ' איל בן ארי; ד"ר עפרה בן ישי; ד"ר אמיר גילת; ד"ר ראובן גל; פרופ' זאב דרורי; מר עדי לרנר; פרופ' הלל נוסק; פרופ' יורם פרי; ד"ר איתמר ריקובר
עורכת לשון: אביטל רגב-שושני

הדעות המובעות במאמרים מבטאות את דעתם האישית של הכותבים

פתח דבר

זהו הגיליון הראשון של כתבהעת החדש חברה, צבא וביטחון לאומי - ביטאונה של אגודת חוקרי חברה-צבא בישראל בשיתוף פעולה עם "מערכות" - בית התוכן המקצועי של צה"ל לצבא ולביטחון לאומי.

אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל הוקמה ב-2012, וחבריה הם חוקרים העוסקים במחקר אקדמי בתחום יחסי צבא-חברה. החוקרים האלה משתייכים לדיסציפלינות שונות: חוקרי תקשורת, אנשי מדע המדינה, סוציולוגים, אנתרופולוגים, היסטוריונים, כלכלנים, משפטנים, פילוסופים, אנשי חינוך ופסיכולוגים. ההשקפות הפוליטיות והגישות המחקריות של חברי האגודה שונות, אולם המכנה המשותף לכולם הוא התפיסה שנדרש מחקר אובייקטיבי ככל האפשר של אופן פעילותם של המוסדות הביטחוניים במדינת ישראל, של הממשק ביניהם ובין יתר מוסדות המדינה, ושל חלקה של החברה בשליטה בהם.

כתב העת "מערכות" נוסד בשנת 1939. כשלוחמי ארגון "ההגנה" נשלחו לחזית, הם היו חמושים לא רק ברובים אלא גם בגיליונות של כתב העת "מערכות". מאחר שלא הייתה אז ספרות צבאית מקצועית, תורגמו עבורם מאמרים משפות זרות והונגשו להם בעברית בכתב העת החדש. עם הקמת צה"ל הפך "מערכות" לכתב העת המקצועי של צבא ההגנה לישראל, ולימים לבית ההוצאה לאור של צה"ל. במדפי הספרים בבתים רבים בישראל נמצאו ספרים עם הלוגו של "מערכות" (חנית ומגן), שהפך לתו איכות מקצועי של ספרות והגות צבאית.

במשך שמונים שנותיו היה "מערכות" כתב עת עיוני ואינטלקטואלי, המעשיר את המפקדים בידע צבאי ומעורר שיח. הוא גם מקור חשוב למחקרים רבים הנעשים על-ידי קצינים במכללות הצבאיות. בשיחות שניהלנו עם פרופ' זאב דרורי, יושב הראש הקודם של אגודת חוקרי צבא וחברה, הועלה הרעיון להוציא לאור גם כתב עת אקדמי של "מערכות".

כך נולד חברה, צבא וביטחון לאומי, שאת גיליונו הראשון אתם קוראים כעת. לשמחתנו הרבה נענה פרופ' אורי בר יוסף להיות עורך העיתון. אורי, מבכירי החוקרים בישראל בתחום, תרם באופן משמעותי לפיתוח הקונספט המוביל של כתב העת ולעיצוב אופיו. הוא השקיע שעות עבודה רבות בקשר עם הכותבים, עם השופטים ועם העורכים, וכבר גיבש רעיונות לגיליונות הבאים.

חברה, צבא וביטחון לאומי הוא כתב עת ייחודי המשלב את המחקרים האקדמיים עם עולם המעש הצבאי. קהל הקוראים אינו רק שוחרי הדעת מהאקדמיה המגלים עניין בתחום ומבקשים לראות בכתב העת במה לפרסומיהם. המטרה היא שגם מפקדי צה"ל יזכו בכלי נוסף - כתב עת אקדמי מקורי שיעשיר את הידע המקצועי שלהם בממשקים של חברה, צבא וביטחון לאומי.

בתחילה הרעיון היה להוציא לאור גיליון אחד בשנה שיכלול כעשרה מאמרים. בסופו של דבר החלטנו להוציא בשלב הזה שני גיליונות בשנה, שכל אחד מהם יכלול כחמישה מאמרים. אנו מקווים שהוצאת

שני גיליונות בשנה תייצר נוכחות קבועה יותר של כתביהעת בחיים האקדמיים, תעודד כתיבה ופרסום של מאמרים שאינם מוצגים בכנס השנתי ותאפשר את תחילתו של דיון ממוקד בנושאים ספציפיים במקרים שבהם קוראים יבקשו להגיב - במאמר שלם או בקצרה - על דברים שיתפרסמו בכתביהעת. אנחנו מאמינים שדיון כזה הוא המהות של האקדמיה, ולכן נעודד אותו - זאת בתנאי שיהיה מבוסס על אמות המידה המקובלות בתחום. נוסף על כך, אף שהגיליון הזה כולל רק מאמרים, אנו מקווים שהגיליונות הבאים יכללו גם ביקורות ספרים.

חברה, צבא וביטחון לאומי הוא כתביעת אקדמי, וככזה יפעל בהתאם לעקרונות והמתודות הנהוגים בכתביעת אקדמיים בארץ ובעולם. הוא ייחנה מחופש אקדמי מוחלט, כמקובל בכתביעת אקדמיים, ויפרסם מאמרים שיש בהם עניין הן לחוקרים באקדמיה והן לאנשי השטח. המאמרים יעברו שיפוט עיוור כפול, וייבחרו על בסיס איכותם האקדמית ומידת הרלוונטיות שלהם לכתביהעת. מידת הרלוונטיות תביא בחשבון גם את השיח המתנהל היום בצה"ל במטרה לתרום לו ולעודד אותו. אנו מקווים שבכך נוכל לבסס כתביעת שינגיש חומרים, מחקרים ותובנות לקהל רחב יותר המתעניין בנושאים האלה - מעבר לקבוצה הקטנה והמצומצמת למדי של חוקרים באקדמיה.

בכוונתנו לפרסם גיליונות משני סוגים: האחד, שיוקדש לנושא משותף, או כזה שעמד במרכז הכינוס הדרשנתי של האגודה, או כזה שיוחלט עליו תוך התייעצות עם חברי ועדת העורכים. הסוג השני - קובץ ללא נושא משותף שיכלול מאמרים בנושאים שונים. לשם כך נשמח לקבל מאמרים רלוונטיים ממגוון רחב של נושאים ומחברים באשר הם. שני סוגי המאמרים יעברו כמובן תהליך קפדני של רפרנטורה, כמקובל בכתביעת אקדמיים. בעתיד נרצה לפרסם אותם גם באנגלית.

השנה שהסתיימה עכשיו, שנה שעמדה בצל הקורונה, אינה מהשנים שייזכרו לטוב. כולנו תקווה ששנת 2021 תעמוד בסימן מיגור המגיפה, יחסי צבא-חברה בריאים, מחקר אקדמי פורה וביטחון למדינת ישראל ולאזרחיה.

בברכה,

אמיר גילת
מפקד מערכות

יורם פרי
יושב-ראש אגודת חוקרי חברה-צבא בישראל

דבר העורך

הגיליון הראשון של חברה, צבא וביטחון לאומי עוסק בסוגיה המרכזית ביותר של יחסי חברה-צבא בישראל: "צבא העם: מאז ולתמיד?", כאשר הדגש הוא על סימן השאלה. הגיליון יצא לדרך ברגל ימין. בעקבות הקול הקורא שפורסם ב־6 במאי 2020 קיבלנו מספר רב של מאמרים לפרסום. כולם נשלחו לשיפוט, ושמחנו להיווכח שכמעט כל האנשים שאליהם פנינו בבקשה לשמש שופטים מקצועיים נענו למשימה. כידוע, זו מטלה לא קלה ששכרה אינו תמיד בצידה. לא זו בלבד שלא קיבלנו כמעט סירובים, אלא שרוב דוחות השיפוט היו מפורטים, מקצועיים ונכתבו על־פי אמות המידה המקובלות בתחום.

לא פחות חשוב, ההיענות הייתה לא רק מרשימה ואיכותית, אלא גם מהירה - והדבר אפשר להוציא את הגיליון הראשון בתוך קצת יותר מחצי שנה לאחר פרסום הקול הקורא. זו ההזדמנות להודות מקרב לב לשופטות ולשופטים, שישמרו על זהותם האנונימית, ולהביע תקווה שגם בהמשך הדרך תהיה היענות דומה - הן מצד הכותבים והן מצד השופטים. תודתנו גם לחברי וחברות ועדת העורכים על היענותם להשתתף בפורום, ולכל אנשי הוצאת "מערכות", ובמיוחד לעורכת הלשון אביטל רגב־שושני, שעמלו על העריכה הלשונית ועל העריכה הגרפית והוציאו תחת היד עבודה לתפארת. תודה מיוחדת לאיתמר ריקובר, מנכ"ל אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל, על תרומתו הגדולה בהוצאת כתב־העת ולעדי לרנר, עורך "מערכות" על הערותיו המהותיות על המאמרים שהוגשו.

"צבא העם: מאז ולתמיד?" הוא נושא רחב פנים וחמשת המאמרים המוצגים בגיליון מציגים את חלקם על מורכבותם הרבה.

מאמרו הפותח של יגיל לוי מהאוניברסיטה הפתוחה, "מהו צבא אזרחים?" מציב את הנושא בהקשרו הרחב ביותר ומבחין בין שלושה מושגים: "צבא העם", "צבא האזרחים", ו"צבא השוק". "צבא העם" הוא מושג עמום המשמש בדיון הציבורי בישראל כדי לציין צבא המבוסס על גיוס חובה. "צבא האזרחים" הוא מושג שנולד במהפכה הצרפתית בעקבות חוק הגיוס הכללי משנת 1793 במסגרתו גוייסו כל בני העם הצרפתי ולא רק הצעירים המשרתים בצבא, להגנת המולדת. "צבא האזרחים" הוא גם המינוח האקדמי לצבא המבוסס על גיוס חובה. לעובדה שאזרחי המדינה משרתים בצבא לפרק זמן מוגבל יש השלכות משמעותיות על דרך התנהלותה של המדינה בתחומי הביטחון ועל דרך התנהלותה של החברה האזרחית וקבוצות בתוכה מול המדינה ולוי עומד על העיקריות שבהן. "צבא השוק" (צבא מקצועי או צבא "פוסט מודרני") שהחל את דרכו בדמוקרטיה המערבית בשנות הששים של המאה ה־20, הוא צבא שמשרתים בו אזרחי המדינה אך הם אינם רואים בשרות הצבאי שליחות אלא משלח יד. על בסיס ההבחנה הזו ממשיג לוי את צה"ל כ"צבא אזרחים", מסביר את המשמעויות הנגזרות מהתפישה הציבורית את צה"ל כ"צבא העם", ומציין כמה תהליכים היכולים להצביע על תחילת מעברו של צה"ל ל"צבא שוק".

מאמרה של אילת שלו-הראל מאוניברסיטת בן-גוריון, שזכה בפרס המאמר המצטיין עלידי מכון כנרת על שם דן שומרון ליחסי חברה, ביטחון ושלוש, בכנס אגודת חוקרי צבא-חברה בישראל לשנת 2020, עוסק בדרך בה רואות חיילות את המלחמה ממקומן בחדרי מלחמה ומהן המסקנות הנובעות מכך. תחת הכותרת, "חדר משלה בצבא ההגנה לישראל? חוויותיהן של נשים תומכות לחימה בחדרי מלחמה קדמיים", מנתחת שלרהראל ראיונות עם 30 חיילות בתפקידי תומכות לחימה אך לא לוחמות-חוד, ושופכת בדרך זו אור חדש על חוויית המלחמה ועשיית המלחמה מנקודת ראות של נשים חיילות. במסגרת המאמר היא מזהה את החוויות והדילמות של החיילות במצבי לחימה, בוחנת את הדרך בה הן מעצבות את מרחב הלחימה בו הן נמצאות, ובודקת באיזה מידה החוויה של נשים בצבא מאתגרת את התפיסות המקובלות של גבריות ונשיות וכן של הגנה, ביטחון ומלחמה. כל זאת, מתוך הנחה שהתבוננות פמיניסטית אודות מלחמה וחוויות לחימה יכולה לתרום ליצירתם של תיאורים מדויקים יותר של תפקידי מגדר בצבא ובמרחב הלחימה העכשווי.

זאב דרורי והלל נוסק מהמכללה האקדמית כינרת בעמק הירדן בוחנים במאמרם "בין תקשורת מתגייסת לביקורת מגויסת" את יחסי הגומלין בין תקשורת וצבא בשלושה עימותים בעזה: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014). לתפישתם, לתקשורת בקונפליקטים מוגבלים מעין אלה תפקיד כפול: לדווח באופן אמין על מציאות המלחמה, ולבקר את המדינה והצבא כחלק ממהות החיים הדמוקרטיים. מסקנתם המרכזית מבדיקת הדרך בה התייחסו למבצעים חמישה אמצעי תקשורת מרכזיים (הארץ, ישראל היום, ידיעות אחרונות, מעריב ואתר וואלה) היא, שבדומה לעימותים אחרים, כולל מלחמת וייטנאם, רובם נמנעו מביקורת ודיווחו בצורה אוהדת לממשלה ולצבא בשלבי המבצע הראשונים. נימת הביקורת והספקנות עולה כאשר מתחילה להישמע ביקורת מגורמים מרכזיים במדינה. עם זאת, ניתוח הממצאים מראה גם כי מידת הביקורת או התמיכה משקפת במידה לא מעטה את מידת ההזדהות הכללית של אמצעי תקשורת ספציפי עם מדיניות הממשלה או גורמים פוליטיים בתוכה.

מאמרם של יורם פריד וגדעון ביגר, "התכנון הצבאי הגיאופיסי של התעשייה האזרחית והתשתיות הקריטיות בישראל והמעורבות ביישומן בשנות החמישים", בוחן היבט אחר ובמידה רבה עלום של יחסי חברה-צבא בישראל – משקל שיקולי הביטחון כפי שהוצגו על ידי צה"ל בתכנון הלאומי של מפעלים חיוניים. המאמר מראה את המתח בין דרישות צה"ל שהתכנון לסיבוב מלחמה נוסף לבין שיקולים אזרחיים ושיקולי עלות/תועלת כלכליים, וכיצד הצבא מצא עצמו מתמרן בתהליכי תכנון של מפעלים ותשתיות חיוניים כיוון שלא הייתה חקיקה שתסדיר את מעמדו בתחום. כמקרה בוחן נבחרו תהליכי בניית נמל עמוק מים נוסף בתחילת שנות החמישים. ניתוח התהליכים מראה, כי צה"ל הצליח לקבוע את מיקום הנמל באשדוד ולא בתל אביב, אך לא הצליח לכפות את שיקוליו בסוגיות אחרות ונאלץ להתאים עצמו לשיקולים אזרחיים. מקרה זה נותן לדעת החוקרים ביטוי נאות לתהליכי קבלת ההחלטות בתחום בשנות החמישים שבהם ניתן לזהות השפעה, אך לא דומיננטיות, של צה"ל בתכנון אזרחי במדינת ישראל.

המאמר הסוגר את הגיליון הנוכחי, מאמרה של רינת גולד גזית, "צבא העם וזכויות נכי צה"ל - מפגש אתוסים: המקרה של ועדת גורן", בוחן את אתוס צבא העם דרך השינויים עליהם המליצה וועדת גורן שניסחה מחדש את כללי ההכרה בנכי צה"ל לראשונה מאז קום המדינה. ביסוד שני האתוסים עומד עקרון השוויון שמשרת הן המחויבות הזוהה כלפי כל המשרתים בצבא, והן ואת התועלתניות – יצירת מוטיבציה לשרת בצבא חרף הסיכונים הכרוכים בכך. המאמר בוחן את דרך התהוותם של שני האתוסים ואת ההיגיון העומד בבסיסם ומראה כיצד השינויים עליהם המליצה ועדת גורן יוצרים פער בלתי שוויוני בין חיילים שנפגעו באופן זהה. בכך הם עלולים לכרסם הן באתוס צבא העם, הן באתוס נכי צה"ל, והן, בסופו של דבר, גם במוטיבציה לשרת בצבא.

פרופ' אורי בריוסף

עורך ראשי חברה, צבא וביטחון לאומי

מהו צבא אזרחים?

יגיל לוי

פרופסור

האוניברסיטה הפתוחה

תקציר

למאמר הזה יש מטרה בתחום המושגי: להציב את החיץ המתבקש בין השיח הציבורי בישראל, שבו מכונה הצבא "צבא העם", ובין השיח האקדמי, ולהציג את ההמשגה האקדמית ההולמת את הצבא. זהו צבא אזרחים (citizen army) במהותו - צבא המבוסס על גיוס חובה - ולא "צבא העם", שהוא המסמן הסמלי אבל לא המושגי של הצבא. המאמר יוקדש לבירור המושג צבא האזרחים, ויבחין אותו מצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה. לצבא האזרחים יש כמה מאפיינים עיקריים: אזרחי המדינה משרתים בצבא כאזרחים; הגבולות בין הצבא והחברה מטושטשים; הציפייה מן הצבא היא לשמש "ביתספר לאומה"; המדינה מגדלת את החיילים והחיילות ולא השוק; החיילים ממושמעים כאזרחים; צבא האזרחים נשלט בידי האזרחים. עם המעבר לצבא מתנדבים וביטול גיוס החובה משתנים המאפיינים האלה.

מילות מפתח: אזרחות, גיוס חובה, צבא מתנדבים

What is a citizen army?

Abstract

This article is conceptually motivated: to set the boundary between the public discourse, in which the Israeli army is called the "people's army" and this concept becomes synonymous with conscription, and the academic discourse, by presenting the academic conceptualization that is appropriate to the Israeli military. In essence, it is a citizen army, as an army based on conscription, rather than a "people's army" which is the symbolic, but not the conceptual, marker of the military. The article will be devoted to clarifying the concept of "citizen army" and distinguishing it from a volunteer army. The citizen army has a number of key characteristics: the citizens of the state serving in the army as citizens, the boundaries between the military and society are blurred, the military is expected to serve as the school of the nation, the state, not the market, raises the soldiers, the soldiers are disciplined as citizens, and the citizen army is controlled by citizens. These characteristics are changed with the transition to volunteer army and the abolition of the draft.

מבוא

אחת התופעות המעניינות בשיח בישראל היא השינוי שחל במהלך השנים במשמעותו של המושג "צבא העם" - הכינוי המוצמד לצבא בישראל. בהכללה רחבה ניתן לטעון כי בשנים הראשונות של המדינה המושג לא היה שגור, וכאשר נעשה בו שימוש הוא התמקד בתכונותיו השונות של הצבא הצעיר. ואולם, מאז שנות ה-90 של המאה ה-20 הפך "צבא העם" למושג שגור בשיח (כהן, 2015). בעוד שעד שנות ה-90, בוודאי בשנים הראשונות של המדינה, קיומו של גיוס החובה נתפס כמובן מאלין,

הופעת הסדקים ביכולת לשמרו מאז שנות ה-90, בעיקר בשני העשורים האחרונים, הובילה לזיהוי בין המושגים גיוס החובה ו"צבא העם" (לוי, 2020). העדות המובהקת ביותר לזיהוי הזה היא חדירתו אל תוך השיח האקדמי. כך, להמחשה, מציינים עורכי מדד הדמוקרטיה לשנת 2019: "באשר לצה"ל מצאנו כי הרוב, אך לא כולם, מעוניינים להשאירו תחת הגדרת 'צבא העם' ולא לעבור למודל של צבא מקצועי" (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 18).

הזיהוי של צבא המבוסס על גיוס חובה עם "צבא העם" יכול היה להיות משמעותי אם היה כה מובהק, עד כי צבא מקצועי או התנדבותי - הכינויים המוצמדים לצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה - היה מזוהה עם כינוי אחר המעיד על "לא צבא העם". ואולם לא קיים כינוי כזה מהטעם הפשוט שאין כל המשגה ברורה של "צבא העם", ולכן אין המשגה ברורה מדוע המושג הזה יאבד את משמעותו אם יבוטל גיוס החובה. תכונות שונות המיוחסות בשיח הציבורי לצבא הישראלי אינן נעלמות בהכרח יחד עם גיוס החובה. לדוגמה, בספר שתיעד סדרת הרצאות (יחזקאלי, 2009) התייחסו כותבים שונים למהותו של "צבא העם", וזיהו את תכונותיו, ובהן: צבא שהעם מיוצג בו; צבא שכפוף לעם; צבא שמשרת את העם; וצבא עממי. ריבוי התכונות הזה, שחלק מהן ימשיכו להתקיים גם לאחר ביטולו של גיוס החובה, מעיד ש"צבא העם" אינו מושג אלא סמל עמום, שלמשמעותו ניתן לתת פרשנויות שונות. יתר על כן, צבאות מגויסי חובה במדינות רבות אינם נקראים "צבא העם". הדיון במשמעויות האלה חורג ממסגרת המאמר, אבל ריבוי המשמעויות הוא חלק מהמוטיבציה לכתיבתו.

למאמר הזה יש אפוא, מוטיבציה מושגית: להציב את החיץ המתבקש בין השיח הציבורי לשיח האקדמי ולהציג את ההמשגה האקדמית ההולמת את הצבא בישראל. זהו צבא אזרחים (citizen/citizens' army), במהותו - צבא המבוסס על גיוס חובה, ולא "צבא העם", שהוא המסמן הסמלי אבל לא המושגי של הארגון. המאמר יוקדש לברור המושג צבא האזרחים, ויבחין אותו מצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה, ולכן אופיו משתנה.

צמיחתו של צבא האזרחים מזוהה מבחינה היסטורית עם הופעת הצבא המבוסס על גיוס ההמונים בצרפת המהפכנית של המאה ה-18, שהייתה הראשונה שהכריזה - ב-1793 - על גיוס חובה. בעקבותיה הלכה פרוסיה, שהקימה צבא המבוסס על גיוס חובה בהשפעת הרושם, שתבוסתה לצרפת בקרב יינה-אאורשטאט (1806) נבעה מיתרונו של צבא צרפת שהתבסס על גיוס חובה. כשגבר צבא החובה של פרוסיה על צרפת ב-1813, נהפך המודל לגלובלי (Avant, 2000). לצבא זה יש מאפיינים ייחודיים. בחלקים הבאים יוצגו המאפיינים האלה ואחריהם יוצגו בקצרה מאפייניו של צבא המתנדבים. בסיכום יידונו ההשלכות של המעבר הזה לניתוח המקרה של ישראל.

אזרחי המדינה משרתים בצבא אזרחים

אבנט (Avant, 2000, p. 41) עמדה על הבלבול המושגי הרווח בשיח האקדמי בין צבא אזרחים ובין צבא המבוסס על גיוס חובה. כדי להבין טוב יותר את מהותו של צבא אזרחים, אדגיש, בעקבות אבנט,

שהתפתחותו של צבא האזרחים התרחשה בד בבד עם דחיקה הדרגתית של צבאות שכירי החרב, שהיו המודל עד אותה עת, כלומר, זרים שנשכרו בדרכים שונות כדי להילחם. מלחמת קרים (1854) הייתה המלחמה האחרונה באירופה שבה מדינה, במקרה הזה בריטניה, שכרה זרים כלוחמים (Thomson, 1990, p. 26). עד סוף המאה ה-19 שקעה גם התופעה שבה במשטר של גיוס חובה בעלי יכולת קנו בכסף (buying out) פטור משירות צבאי - באמצעות תשלום לממשל או באמצעות תשלום למחליף (Levi, pp. 80-82). שני המוסדות האלה - צבא האזרחים וצבא המבוסס על גיוס חובה - הופיעו יחדיו על במת ההיסטוריה, והזינו זה את זה אידיאולוגית. ואולם, צבא האזרחים הוא יותר מאשר רק צבא המבוסס על גיוס חובה.

העיקרון המרכזי המכונן הוא שאזרחי המדינה משרתים בו מעצם היותם אזרחים, לא רק העיקרון שאזרחים משרתים בצבא כתוצאה נסיבתית של מהלך ההיסטוריה. המלחמה הועברה לאחריהם של האזרחים, מה שהקנה למדינה לגיטימציה לאכוף את השירות על אזרחיה ולגייס את החברה למלחמה. זו נקודת מפגש של צבא האזרחים עם שירות החובה. מכיוון שהשירות הצבאי נועד להגן על המדינה של האזרחים, ובכך להגן על חירותם האינדיווידואלית והלאומית, ומכיוון שההגנה הזאת הוקנתה בלעדית לאזרחים - הפכה החובה לשרת לסוג של פריווילגיה אזרחית, ולא רק חובה. לפיכך, צמיחתו של צבא אזרחים מזוהה עם צמיחתה של מדינת הלאום המודרנית, שבה לאזרחות יש משמעות של חברות בקהילה לאומית, ומושג האזרחות יוצר זיקה ישירה בין המדינה לאזרח - זיקה שאינה מתווכת עוד עלידי התאגדויות ביניים קורפורטיסטיות, דוגמת ערים או התאגדויות סקטוריאליות (Kestnbaum, 2002).

מהיבט אחר, צבא אזרחים מגלם את הרעיון של הרחבת הנגישות לנשק מקבוצה מצומצמת ופריווילגית להמוני אזרחים - מהלך שגילם את הגברת האמון של האליטות באזרחים ואת התגבשותם של יחסים פוליטיים המבוססים על דיאלוג לא אליים. לא בכדי, שיעור גבוה של השתתפות צבאית היה מזוהה גם עם רמה גבוהה של דמוקרטיה (Andreski, 1954). יתר על כן, צמיחתו של צבא אזרחים מזוהה גם עם התפיסה של גיבוש המונופול המדינתי על האלימות, שהפך לסממן המרכזי של הריבונות המדינתית. צבא אזרחים תרם ליכולתה של המדינה לשלוט על אזרחיה - שליטה שלא הייתה לה על שכירי חרב - כדרך לכבד את ריבונותן של מדינות אחרות, כלומר למנוע מחיילים לפעול באופן עצמאי נגד ישויות מדיניות אחרות. זה היה מרכיב מרכזי בסדר העולמי שהתגבש במאה ה-19 (Thomson, 1990).

השילוב של חברות בקהילה הלאומית עם החובה והזכות לשרת, עיצבה את מוסד "האזרח-חייל". התיאוריה הפוליטית הקלסית זיהתה בחיילות ערך. עבור הפילוסוף ניקולו מקיאוולי (1469-1527), אזרח-חייל משרת תקופה קצרה. יש לו זיקה למולדתו, בראש ובראשונה למשפחתו, ולכן יילחם עם יותר להט מאשר חייל שכיר, היכול גם להסב נזק למדינה בהעמידו את האינטרס העצמי שלו מעל לאינטרס הכלל. נזק כזה יכולים לגרום גם חיילים, אזרחי המדינה, המשרתים תקופה ארוכה כחיילים

מקצועיים, והשירות הארוך משפיע לרעה על אישיותם (Machiavelli, [1520] 2012). בה בעת, אם האזרח אינו מוכן לשאת נשק להגן על מדינתו, הוא חסר את הסגולה האזרחית (civic virtue) - זו המעמידה את טובת הכלל מעל לאינטרס הפרטי, ולכן אינו ראוי לתואר אזרח (Snyder, 1999, pp. 22-25). ההתקשרות לקהילה מתוך נאמנות לה היא פרקטיקה אזרחית המחזקת באמצעות הנכונות של האזרחים למלא את חובת השירות בצבא (Burk, 2000, p. 153).

החייל בצבא האזרחים אינו מייצג את עצמו אלא את הקהילה שלמענה הוא נלחם. ואולם, לא פחות חשוב, הקרבתו היא סוג של שליחות למען אידיאל נשגב, כמו הבטחת הדמוקרטיה והחירות, או רעיונות אחרים, שהעניקו לגיטימציה למטרות, שלמענן לחמו צבאות במלחמות ההמוניות מאז תקופת המהפכה הצרפתית עד מלחמת העולם השנייה. האידיאל שלמענו החיילים נלחמים משפיע גם על הסדר הפוליטי שהם חותרים לכונן עם שובם משדה הקרב (Burk, 2000), והדבר מחבר עוד יותר את החיילות עם האזרחות.

על הרקע הזה משפיע צבא האזרחים על התרבות הפוליטית, כפי שציין ברק (שם). כבר גיוס החובה לצבא צרפת המהפכנית סומן כמהלך המלווה בעיצוב שיח זכויות של המעמד הבינוני המתעצם (Forrest, 2003). ה-GI Bill, המדיניות שהעניקה זכויות למשוחרי צבא החובה של מלחמת העולם השנייה בארצות הברית, ועיצבה את פניה של מדינת הרווחה האמריקנית, הייתה גורם חשוב שעודד פעילות של המשוחחרים בהתאגדויות אזרחיות (Mettler, 2005). בשוודיה הורחב בשנות ה-90 שירות החובה, והביטוי העיקרי לכך היה סמלי יותר מאשר מעשי. אז נטבע המושג "חובת הגנה כוללת" Total (Defense Duty) כחלק מאחריות משותפת של כלל הקהילה להגן על המדינה (Leander, 2004, p. 589).

בהתבסס על הזיהוי של חיילות עם אזרחות, השירות בצבא הגדיר את גבולות האזרחות המהותית - אזרחות כסטטוס חברתי ולא רק פורמלי - בכך שהצמיד את חובת השירות לזכויות (Janowitz, 1976). המאפיין הזה חשוב במיוחד בחברות שבהן הודרו קבוצות מסוימות מן השירות, ולהדרה הזאת הייתה השפעה על מעמדן האזרחי השולי (לדוגמה, אזרחי ישראל הפלסטינים). צבאות אזרחים, והקריטריונים שגובשו סביבם בנוגע להגדרתו של האזרח המועדף, צמחו כאמור, בדרך-כלל במסגרת הפרויקט הלאומי שתחם את גבולותיה של מדינת הלאום לפי גבולותיה של קהילה אתנולאומית דומיננטית. ואולם, דווקא ההדרה היא שהעניקה משמעות לצבא האזרחים כמגדיר של הגבולות החברתיים ושל ההיררכיות הנובעות מהם. ככזה, צבא האזרחים עודד מוטיבציה לגיוס הן מצד אלה שהשירות העניק להם אזרחות מועדפת, והן מצד אלה שהכללתם בשירות תוכל, כך הם ציפו, לתקן את השוליות החברתית שלהם.

וכך, הגדרת גבולות האזרחות עודדה קבוצות שהודרו משירות צבאי לתבוע לשרת, מתוך הבנה שזהו תנאי בסיסי להפיכתם לאזרחים מן השורה הראשונה. זו הייתה הסיבה לכך שאפרוראמריקנים במלחמת העולם השנייה נאבקו למען הזכות לשירות שוויוני (The right to fight), וש"הפנתרים

השחורים" בישראל תבעו בראשית שנות ה־70 של המאה ה־20 להתגייס, כקבוצה, יוצאי צפון אפריקה ממעמד נמוך, שהודרה מהשירות. מוטיבציה דומה הניעה מאבקי נשים לשוויון מגדרי בצבא ברוב המדינות הדמוקרטיות במערב, בין היתר בישראל, וכן את המאבק שניהלו, בעיקר בשנות ה־90, ארגוני להט"ב על הזכות לשירות שוויוני, לרבות בצבאות ארצות־הברית ובריטניה, שביטלו את גיוס החובה. מכיוון אחר, האזרח־חייל מאפשר לקבוצות המשרתות לתבוע זכויות עבור שירותן כאשר הן חשות שאינן מקבלות זכויות שוות, למשל, הרטוריקה של אזרחי ישראל הדרושים. הצימוד של האזרח והחייל מצדיק גם דרישה לגייס קבוצה מסוימת אם קבוצות הרוב סבורות שהקבוצה הזאת נהנית מזכויות אבל אינה ממלאת את חלקה בהקרבה לצבא. הגישה הזאת אפיינה, למשל, את התביעה בצרפת לגייס דור שני של מהגרים בשנות ה־80 של המאה ה־19 (Brubaker, 1992, pp. 104-105). בתמצית, הרעיון המסדר של צבא אזרחים מזין מאבקים פוליטיים בנוגע לגיוס לצבא.

הזיהוי של חיילות עם אזרחות הקנה לשירות הצבאי את היכולת לעצב היררכיות חברתיות (מגדריות, אתנו־מעמדיות ואחרות), המבחינות בין משרתים ובין לא משרתים, וכן בין אלה שמשרתים בתפקידים מסכני חיים ובין אלה שאינם משרתים בתפקידים כאלה. התיאוריה הפוליטית של האזרח־חייל זיהתה בראש ובראשונה את החיילות עם גבריות, ולכן העניקה יתרון לגברים ככאלה המעצבים את אופי הקהילה הפוליטית שבה הם חיים (Snyder, 1999). על בסיס הרעיון של האזרח־חייל נבנו ההסכמים החוזיים הלא פורמליים בין הפרט, בעיקר הקבוצה החברתית שאליה הוא משתייך, ובין המדינה, המבוססים על שיח אזרחות רפובליקני. השיח הזה מעניק לגיטימציה לדרישות קבוצתיות לזכויות בתמורה להקרבה צבאית (Levy, 2013).

רפובליקניזם מתקיים בצורות שונות גם בחברות שבהן יש תפקיד לשיח הזכויות הליברלי. בשונה משיח האזרחות הרפובליקני, לפי התפיסה הליברלית של אזרחות, זכויות הפרט לא מותנות במימוש חובות כלפי המדינה, לרבות שירות צבאי. חירות הפרט היא ערך שעל המדינה להגן עליו, ולכן סמכות המדינה לשלול חירויות היא מוגבלת. שירות צבאי נתפס כשלילה של חירות הפרט, ולכן ההחלטה אם להתגייס צריכה להישאר החלטה של הפרט ולא של המדינה. במקרים שבהם המדינה נאלצת לגייס בכפייה בשל צורכי ביטחון עליונים (כפי שעשו בתקופות מלחמה בריטניה וארצות־הברית, שבהן בולט השיח הליברלי) יש עדיין מקום להדגיש את הסתירה שבין גיוס החובה לחירות הפרט. עם זאת, גם גיוס התנדבותי יכול להיעטף בסמלים רפובליקניים. בארצות־הברית, למשל, לאחר ביטולו של גיוס החובה, המאמץ לגיוס חיילים לצבא שהיה פרוס באפגניסטאן בתקופת ממשלו של הנשיא ברק אובמה, לווה בהבטחת מסלול התאזרחות מהיר למהגרים המתגייסים (Krebs, 2009, p. 164). כך, בעוד שחוזה רפובליקני מבוסס על ציפיות קבוצתיות לזכויות, בחברה שבה שיח האזרחות הדומיננטי הוא ליברלי, החוזה בנוי על ציפיות אינדיווידואליות המועצמות על־ידי רטוריקה רפובליקנית. ייתכן ששני סוגי החוזים יתקיימו באותה חברה, שבה לקבוצות חברתיות שונות יש ציפיות שונות מן השירות הצבאי על־פי מעמדן. כך, כפי שמתרחש בישראל, קבוצות דומיננטיות יכולות לפתח דרישות

המבוססות על חוזה ליברלי, וקבוצות ממעמד נמוך יותר יפתחו ציפיות המבוססות על חוזה רפובליקני (ראו: Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2018, pp. 27-28).

החוזה הרפובליקני יכול להתקיים גם במסגרת שיח אזרחות אתנולאומו, שלפיו האזרחות מעוגנת בהשתייכות לקבוצה אתנית מובחנת, ואינה מובטחת מכוח זכויות אישיות, או שהתנאי להשגתה הוא תרומה לטובת הכלל. ואולם גם במצב כזה קיימת ציפייה מן הפרט לפעול לקידום ערכיה של הקבוצה האתנית שלה הוא שייך, בפרט כאשר היא נמצאת בקונפליקט עם קבוצות אחרות (Ndegwa, 1997). תחושת ההשתייכות האתנית יכולה לבטל את השוליות של הקבוצה, הנובעת מהיתרון שהשיח הרפובליקני מעניק לקבוצות האחרות שתרומתן נחשבת לרבה יותר (Sasson-Levy, 2003, pp. 337-339), אך גם לתרום לעיצובה מחדש של היררכיה פנים-צבאית, המבוססת על קריטריונים של השתייכות ולא של תרומה. זהו, למשל, תהליך שלו תורמת הדתה של צבאות, המחזקת את מעמדן של קבוצות על-פי השתייכותן הדתית ומעצימה את טענתן בנוגע לתרומתן הייחודית לצבא (ראו על הצבאות של ארצות-הברית וישראל [Levy, 2020]).

טשטוש הגבולות צבא-חברה

לאזרחייל יש תודעה אזרחית, שאותה השירות הצבאי משעה באופן זמני בשל אופיו של החברות הצבאי. כאמור, מקיאוולי הזהיר כי הערכים של החייל המקצועי משתנים לרעה כתוצאה משירות צבאי ממושך. הוא הדגיש את החשיבות של השיבה המהירה של החייל אל סביבתו האזרחית, ולכן צידד בשירות צבאי קצר יחסית, מיליציוני, שבו הכשרת החיילים נעשית בעת שלום (Machiavelli, 2012, p. 15).

אם כן, בשונה מן האופי של צבאות שהתבססו על שכירי חרב, הגבולות בין צבא האזרחים לחברה הסובבת אותו אינם אטומים אלא מקוטעים. אמנם הפיקוד הצבאי אמור לשלוט באינטראקציה של החברה והמערכת הפוליטית עם חייליו, אבל אופיו של הצבא מקנה לגבולות אופי מקוטע, ולאופי זה יש ערך נורמטיבי. המקוטעות הזאת מסייעת בראש ובראשונה לרוטציה הגבוהה בין הסביבה האזרחית לסביבה הצבאית- האזרחים נהיים לחיילים לפרק זמן קצר יחסית ואז שבים לאזרחות וממנה, לא אחת, לצבא לשירות מילואים. בכוחו של השירות הקצר יחסית לאזן את החברות הצבאי של האזרחייל. לכן, לצבא אזרחים יש במידת-מה אופי מיליציוני. ביטוי היסטורי מובהק לכך הוא הפקודה שפרסם ב-1793 שר המלחמה הצרפתי, לזאר קרנו, שבעקבותיה הוקם צבא החובה בצרפת (Levée en masse). כך נאמר:

מרגע זה עד המועד שבו יגורשו כל אויבינו מאדמתה של הרפובליקה, ישרת כל צרפתי בקביעות בצבא. הבחורים הצעירים יילחמו, הגברים הנשואים ייצרו נשק ויובילו אספקה, הנשים יתפרו אוהלים ומדים וישרתו בבתי החולים, הילדים יכינו חומרי חבישה מאריגי פשתן

ישנים, והקשישים יתאספו בכיכרות הציבוריות כדי להפיח אומץ בליבות החיילים ולהטיף לשנאת המלוכה ולאחדות הרפובליקה.¹

הפקודה הזאת כוננה את המודל הקיצוני ביותר של צבא אזרחים – "האומה במדים" (nation in arms). היא גילמה את רוח השוויון של המהפכה הצרפתית בכך שהטילה על כלל האזרחים והאזרחיות את החובה להתגייס למאמץ המלחמתי, כלומר, לבלום את האיום, שלדעת הצרפתים, נשקף להם משכנותיהם האירופיות. כל אחד ואחת יתרמו לפי יכולתו/יכולתה. מעצם כך שהפקודה נמנעה מסלקציה של הצעירים (בין היתר בשל הצורך בצבא גדול כדי להתמודד עם האיומים החיצוניים), היא כוננה צבא מיליציוני, שהיה לו תפקיד זמני שיסתיים כאשר "יגורשו כל אויבנו מאדמתה של הרפובליקה". בפקודה היה מרכיב יסודי - הצעיר עוזב הכול באופן ספונטני, ומתגייס ללא ספקות להגן על המולדת הנמצאת בסכנה ולאחר הכשרה מואצת (Forrest, 2003, p. 27). הפקודה העניקה, מעצם הגיוס הרחב, שותפות לכל חלקי החברה הצרפתית בהגנה על ערכי המהפכה (בעצם יצרה זהות בין המהפכה לשלמות הטריטוריאלית של הקהילה הצרפתית), ובכך הרחיבה את המשמעות של אזרחייל.

"אומה במדים" מגלמת לא רק את הרעיון של אזרוח הצבא, אלא גם של מיליטריזציה של החברה (ראו: Ben-Eliezer, 1995). הרעיון הזה מנוגד לרעיון המכונן של צבא מקצועי, זה של מיליטריזציה של הצבא, התמקצעות המגביה את החומות בינו ובין החברה. טענה דומה נשמעה בנוגע לאופן שבו הוקמה "האומה במדים" הישראלית בשנים הראשונות של המדינה (שם). מנקודת המבט הזאת מגלם שירות המילואים - אף יותר משירות החובה - את המהות של האזרחייל בכך שהוא נשען על חיילים ב"משרה חלקית", הנעים הלוך ושוב מחייהם האזרחיים אל הצבא (ראו: Gazit et al., 2020).

הצבא כבית-ספר לאומה

צבא האזרחים נתפס לא רק כארגון שיש לו תכלית אינסטרומנטלית - לנהל את האלימות המאורגנת כלפי חוץ מטעמה של המדינה, אלא יש ציפייה ממנו למלא גם תפקיד מדינתי של חברות הצעירים המשרתים בו ואף לשמש "בית-ספר לאומה" (School For the Nation). התפקיד התפתח עם התפתחותו של צבא ההמונים, בעיקר לאחר מלחמת-העולם השנייה. הציפייה בדמוקרסיות במערב הייתה שהצבא ימלא תפקיד מחברת במובן זה שיגבש את האומה, למשל, יעצב את זהותם של המהגרים. בעקבותיהן הלכו המדינות החדשות שקמו עם שקיעת הקולוניאליזם, בעיקר באסיה ובאפריקה, שציפו בהשראת תיאוריית המודרניזציה, שהצבא יחנך מחדש את החיילים לערכים מודרניים, ויעצב את זהותם כאזרחים הנאמנים למדינה ולא להתארגנויות שבטיות.

¹ <https://sourcebooks.fordham.edu/mod/1793levee.asp>

הציפייה הזאת נשענה על השילוב של היות הצבא מוסד טוטלי - המטיל על החיילים משמעת נוקשה ומגביל את האינטראקציה שלהם עם העולם האזרחי החיצוני - עם ההיקף ההמוני של הגיוס (Krebs, 2004). בהבעת הייתה ציפייה מן הצבא להקנות לחייליו ערכים אזרחיים ולהנחיל להם את המעלות הנחוצות לטובת הכלל - חוסר אנוכיות, אומץ לב, אחווה, פטריוטיות וסגולה אזרחית (Snyder, 1999, p. 8). הציפייה לתפקוד כבית-ספר לאומה התבססה בין היתר על ההנחה שהצבא מחולל אינטראקציה אינטנסיבית בין קבוצות מרקעים שונים ובתנאים שוויוניים יחסית, ולכן יש בכוחו להפחית את הדעות הקדומות ולחזק את האינטגרציה הבין-גזעית, הבין-עדתית, הבין-דתית ועוד. הציפייה הזאת בלטה במיוחד בישראל, והתגלמה בחזונו של ראש הממשלה ושר הביטחון הראשון, דוד בן-גוריון. כאדריכל הצבא, הטיל בן-גוריון על הצבא תפקיד חברתי. בנאומו בכנסת ב-1949 אמר:

עלינו להתיך בכור המצרף גלויות ועדות מרוחקות בתרבויותיהן מאתנו ולעצב מחדש אומה אחידה. [...] הצבא הוא בימינו המסגרת היחידה במדינה, שבו נעלמות כל המחיצות העדתיות, המפלגתיות, המעמדיות והאחרות. כל חייל שווה לחברו במעמדו, בזכויותיו, במזונותיו, בשיכונו, במדיו. אחווה זו אסור שתהיה פורמלית וחיצונית בלבד, אלא יש למלא אותה תוכן חיובי תרבותי, אחווה של ייעוד ותפקיד, אחווה של התעלות חברתית ותרבותית (רוזנטל ושאלתיאל, 1966, עמ' 94).

במידה רבה, התרומה הזאת, המיוחסת לצבאות מגויסי החובה באשר הם, נהפכה למקור לגיטימציה העומד בפני עצמו להצדקתו של גיוס חובה - מקור החיצוני לצבא עצמו (Leander, 2004, p. 573). לפיכך, עקרון משנה נוסף של צבא אזרחים הוא הכוללות. התרבות הפוליטית מייחסת חשיבות בפני עצמה הן לייצוג מרבי של הקבוצות החברתיות בצבא והן לשיעור גבוה של השתתפות צבאית. העיקרון הזה ניצב מעל לשיקולים כלכליים, ולא אחת אף מעל לצרכיו של הצבא עצמו. עקרון הכוללות ממשיך להתקיים, וצבא האזרחים נותר על כנו - גם אם שירות החובה אינו מלא אלא מבוסס על בררנות. הרי גיוס מוחלט אינו קיים בדמוקרטיה, גם לא בעיתות מלחמה, ולעולם מתקיימת בררנות המסננת מן השירות את אלה שאינם מתאימים מבחינות גופנית, השכלתית ונפשית. עם זאת, מערכת הלגיטימציה של שירות החובה מתבססת במידה רבה על עקרונות של הוגנות, שבלעדיהם המדינה אינה נתפסת כראויה לאמון, לפחות בהקשר של מערכת הגיוס (Levi, 1997). לא בכדי, לדוגמה, גיוסם של חרדים לצבא בישראל נתפס ככורח לגיטימציוני - גם אם הוא אינו תואם את צרכיו האינסטרומנטליים של הצבא. קיים מתח בין הוגנות ובררנות - גם אם כזה הניתן להסדרה. התוצאה, כפי שלינדר (2004, Leander) זיהתה (בהשוואתה בין מערכות גיוס החובה בצרפת ובשוודיה), היא שככל תפקידיו החברתיים של הצבא נעטפים במיתוסים, כך נחלשת יכולתו לעשות רפורמות, המתאימות את מערכת הגיוס לצרכים המשתנים. הדבר יכול לגרום לבקיעים עמוקים במערכת הלגיטימציה של הגיוס עד כדי קריסתה. טיעון דומה מושמע גם בהקשר של ישראל (ראו בסיכום).

קרביס (Krebs, 2004) ציין, כאמור, שיש פער בין הציפייה מן הצבא והדימוי שלו ובין המציאות. לטענתו, השפעת הצבא על מגויסיו מעטה מן הצפוי. לינדר אף טענה שחלק מן הציפיות האלה הן בעצם מיתוסים לא מבוססים המשמשים להצדקת גיוס החובה. ואולם, אין ספק שגם אם הצבא אינו בית-ספר של האומה, הוא משפיע רבות על אנשים צעירים הנתונים תחת שליטתו הכמעט מוחלטת לאורך זמן. זאת, כשם שלאינטראקציה המתקיימת בין קבוצות שונות יש השלכות על מעמדן האזרחי ועל ציפיותיהן האזרחיות, בפרט במקרים שבהם השירות הצבאי מאפשר המרה של מעמד הנרכש בצבא למעמד אזרחי (Levy, 2013).

על הרקע הזה מפתח צבא האזרחים עניין חברתי רחב בתהליכים המתקיימים בתוכו, שלהם יש השפעה - גם אם בפוּטנציה - על מבנה העוצמה בחברה. על כך מעידים המאבקים על גיוס, כאמור לעיל. זו גם הסיבה לכך שדמוקרטיה מערבית מפקחות על מדיניות כוח האדם הצבאית, ולכך שהקהילה הפוליטית מפקיעה מידי הצבא, לפחות בתחום הזה, את האוטונומיה המקצועית המוקנית לו על-פי הנורמה הדמוקרטית. זה היה גם הרקע לקריאתו של הסוציולוג הצבאי, מוריס ג'נוביץ, בעת המלחמה הקרה, ליצור זהות בין ערכי הקצונה האמריקנית לערכים האזרחיים - גם אם זו באה על חשבון המקצוענות הצבאית - כדי למתן את המתח בין הצבא והחברה (Janowitz, 1960, p. 420).

הדימוי של הצבא כבונה אומה אכן מעודד חשיבה ביקורתית, החושפת למשל את אי ההלימה בין החברות הצבאיות לערכים הדמוקרטיים. הדימוי הזה מעודד ביקורת גם על תרומתו של הצבא לקיבוע אישויון חברתי (Leander, 2004). כך, חשיבה ביקורתית גם חשפה עד כמה מסייעים הדימויים החיוביים האלה של הצבא כממלא תפקידים חברתיים לטשטש את תפקידו כמנגנון להפעלת אלימות, ובכך תורמים לנורמליזציה של הפעלת אלימות, כלומר, לחיזוק המיליטריזציה (Basham, 2016). לכן, הזכות להתנגד לצבא, ואפילו לגיוס אליו (סרבנות), נהיתה מרכיב בתפיסה של אזרחייל בדמוקרטיה שלאחר מלחמת העולם השנייה. באותה עת החלה להתחולל התפנית מהתמקדות בחובת האזרח כלפי המדינה, לעיסוק בחובתה של המדינה להעניק לגיטימציה למערכת הגיוס (Leander, 2004, pp. 579-580).

המדינה מגדלת את החיילים והחיילות

למדינה יש תפקיד מרכזי בגיוס משאביה לתחזוק הצבא. הדבר נכון לכל צבא באשר הוא, אבל צמיחתו של צבא האזרחים הקנתה למדינה תפקיד מיוחד. לטענת תומסון, במערכת של שכירות חרב המדינה קנתה חיילים, ואילו במערכת של גיוס חובה היא יוצרת חיילים. לפיכך, מערכות הרווחה בעידן צבאות ההמונים מכוונות את עצמן בין היתר לגידולם של החיילים לעתיד. לדוגמה, במערכת הבריאות בבריטניה הוכנסו שיפורים לאחר שהתברר בשלהי מלחמת העולם הראשונה שהכשירות הגופנית של הגברים הצעירים נמוכה (Thomson, 1990, pp. 32-33). נוסף על כך, כינונה של מערכת רווחה מבוססת היוותה חלק מן החוזה החברתי שנכרת בין המדינה לאזרחיה עם הופעתם של צבאות ההמונים המבוססים על אזרחים, חוזה שבמסגרתו נכלל גם תגמולם של החיילים המשוחררים.

החיילים ממושמעים כאזרחים

הופעתו של צבא האזרחים שינתה את אופייה של המשמעת הצבאית. הצבאות האירופיים עד תקופת המהפכה הצרפתית הטילו משמעת על חייליהם באמצעות ענישה גופנית ואף התאכזרות. נקודת המוצא הייתה הטלת פחד על החיילים, וכתוצאה מכך היה בצבאות מספר רב של עריקות. צבא צרפת שלאחר המהפכה שינה את השיטה. מאז נקודת המוצא הייתה שהמניע העיקרי של המגויסים אינו כספי אלא דאגתם לביטחון האומה. לכן, עונשים קשים ומשפילים לא עלו בקנה אחד עם מעמדו החדש של החייל כאזרח חופשי ושווה זכויות הנלחם כחלק מחובה אזרחית, אך גם כדי להבטיח את זכויותיו כאזרח. השימוש בעונשים צבאיים נמשך, אך הנחה אותם עקרון הצדק, ולא כפייה, ולא נעשה שימוש משמעותי בענישה גופנית. המשכורת נחשבה הכרחית למחיה מינימלית ולא כתמריץ. השליטה בחייל הפכה לנורמטיבית. המשמעת הייתה עצמית, והציות נעשה לעניין של רצון עצמי. הדפוס הזה התפשט בהדרגה לצבאות אחרים. גם אם היו מניעים אחרים, כמו אופיין של הטקטיקות בשדה הקרב, עדיין הן חייבו משמעת עצמית גבוהה (Lynn, 2019, pp. 800-1196). עריקה מן הצבא נתפסה בעידן צבא האזרחים כהתנגדות לערכי החברה ולא עוד, כפי שהיה, התנגדות לעצם השירות (Foucault, 2007, pp. 198-199).

בהמשגה רחבה יותר - היה זה מעבר הדרגתי ממשטר כפייה למשטר של תגמול. משטר התגמול התבסס על תגמולם של המשרתים בעבור הקרבתם הצבאית, או לפחות על ציפיותיהם של המשרתים כי יתוגמלו בעתיד - גם אם מנגנון הגיוס בנוי על אכיפה של המדינה, כלומר, על גיוס חובה. לתגמול יש שני רכיבים - תגמול חומרי, כלומר, כסף ושווי כסף, ותגמול סמלי, בראש ובראשונה, הזכויות שמקנה השירות הצבאי (כאמור לעיל) - אלה לצד סטטוס ויוקרה המופקים מעצם השירות הצבאי. הערך של התגמול הסמלי אינו רק למגויסים, אלא גם - ואף בעיקר - לקהילה החברתית שאליה הם משתייכים (לוי, 2015, עמ' 311-312). בישראל, למשל, זו יכולה להיות ציפייה לאזרחות מן השורה הראשונה של קהילות מהגרים, או של המיעוט הדרוזי.

צבא האזרחים נשלט בידי האזרחים

עם התעצבותם של צבאות האזרחים, המבוססים על גיוס המונים, התעצב גם העיקרון הדמוקרטי של שליטה של קהילת האזרחים על הצבא באמצעות המוסדות הנבחרים - המבטאת את ריבונות העם (Burk, 2002). תפקיד חשוב היה למלחמות שבהן לחמו צבאות האזרחים. מאז המהפכה הצרפתית חייבו המלחמות האלה גיוס המונים - בשונה מאוד מן המלחמות שקדמו להן שהתנהלו בין בתי המלוכה ושהן נפרסו צבאות מצומצמים שאוישו בשכירי חרב. לא רק שהמשאבים שנדרשו היו גדולים הרבה יותר מאלה שבהם נעשה שימוש במלחמות העבר, שלא השפיעו על אנשים מן השורה, אלא גם המטרות הפכו מפוליטיות מוגבלות למלחמות על יעדים כמו דמוקרטיה וחירות (Kestnbaum, 2002). לכן, מרגע שבו הפכה המלחמה לאירוע שבו משתתפים ההמונים, נדרשה ההסכמה של האזרחים לצאת למלחמה (Handel, 2012, pp. 81-83). ההתניה הזאת תורגמה ליחסי חליפין,

שבמסגרתם גייסה המדינה את משאבי אזרחיה ואת גופם בתמורה לזכויות שהעניקה להם, ובכלל זה זכויות פוליטיות שהורחבו גם לזכות לשלוט בצבא (Tilly 1997, pp. 193-215).

לא רק לשליטה הפוליטית הגלויה הייתה חשיבות, אלא גם להרכבו של הצבא. צבא אזרחים הוא במהותו צבא אוניברסלי במובן זה שהוא מייצג (או לפחות אמור לייצג) את כלל החברה. לכן יש סיכוי קטן שהצבא יפעל נגד המשטר או שהמשטר יגייס אותו להפעיל כוח לדיכוי קבוצה פוליטית כלשהי. על הרקע הזה, צמיחתו של צבא האזרחים לוותה בהרחקתו השיטתית משיטור פנימי וביצירתם של כוחות משטרה אזרחיים וייעודיים (Mann, 1993, pp. 403-412). התהליך הזה תרם לדה-פוליטיזציה של צבאות האזרחים.

יתר על כן, בהינתן, כאמור, שהשירות הצבאי פיתח היררכיות חברתיות המבחינות בין קבוצות משרתות ללא משרתות ובין לוחמים המסכנים את חייהם לכאלה שהשירות שלהם אינו כרוך בסכנת חיים - תורגמו ההיררכיות האלה לקול פוליטי. התרומה הצבאית הקנתה קול פוליטי בנושאי צבא וביטחון - שנשלל מאלה שאינם מזוהים עם הקרבה צבאית. השלילה הזאת הייתה לא פורמלית אלא במישור התרבותי, במובן זה שקולם של אלה שאינם מקריבים לא קיבלו לגיטימציה ומשקל. דוגמה לכך היא תהליך הפוליטיזציה שעברה האימהות. הזכות המהותית לקול פוליטי התממשה רק משנכרכה באחריותן של הנשים לשלום בניהן ובנותיהן המשרתים/ות בצבא ("אימהות רפובליקנית"). המקרה התקדימי הבולט בישראל הוא התארגנות "אימהות נגד שתיקה" ב-1983 שביקשו למחות על שהייתו של הצבא בלבנון. הן מינפו את השירות בצבא של ילדיהן כדי לזכות בקול פוליטי בולט שלא היה להן קודם לכן (Helman, 1999).

זכותם של החיילים והחיילות ושל הקהילות החברתיות שאליהן הם משתייכים לקול פוליטי, קובעת את אופי המשא-ומתן שאותו הם מנהלים מול המדינה. למשא-ומתן הזה שישה מאפיינים. הראשון - מכיוון שהחוויה שנכרת בין המדינה והמגויסים מתווך לא אחת באמצעות הקבוצות החברתיות שאליהן הם משתייכים, כשמערכת התגמולים ומחויבות המדינה היא כלפי הקבוצה ולא רק כלפי המגויס, צבא האזרחים מעודד אזרחים למשא-ומתן קבוצתי, שבו, כאמור, ערכים רפובליקניים ממלאים תפקיד בהצדקת תביעות. התופעה המוכרת בישראל של הצגת החיילים כ"ילדים", שעליהם הוריהם מגוננים בשיח הציבורי (למשל, בתביעה לצאת מלבנון) היא חלק מן התסמונת הזאת, המוכרת בגרסאות שונות גם בצבאות אחרים שהתבססו על גיוס חובה (ראו: Freeman, 2017).

המאפיין השני - בשל קיומו של משטר גיוס חובה, המדינה אינה יכולה לפטור תביעות העולות מחיילים ומקהילותיהם בטענה שלרשות החיילים בחירה חופשית להימנע מגיוס. המאפיין השלישי - השילוב של מוטיבציה רפובליקנית עם חובת המדינה, מגביר את נטיית הפוליטיקאים להקשיב לקולות המגיעים מן הצבא ומהקהילות שאליהם החיילים משתייכים.

המאפיין הרביעי - רגישות המדינה לקולות האלה גוברת, גם כי משטר גיוס החובה כופה שירות על אלה הרוצים לשרת ועל אלה שאינם רוצים לשרת, על אלה המזדהים ערכית ואידיאולוגית עם המשימה הצבאית ועל אלה המתנגדים לה. מערכת הלגיטימציה של מדיניות הגיוס לכן רגישה, ומוסדות המדינה פועלים שלא לסדוק אותה, שכן סדקים רחבים יכולים לעורר התנגדות רחבה לגיוס כפי שקרה בארצות הברית במלחמת וייטנאם.

המאפיין החמישי - העוצמה של הגורמים האלה גוברת משום שגיוס החובה משפיע יותר מאשר הגיוס ההתנדבותי על קבוצות מבוססות, כלומר, קבוצות שלהן משאבים ופנאי לפעולה קולקטיבית. לכן גוברת הקשב של המדינה לקולות היוצאים מצבא של גיוס חובה. המאפיין השישי - שירות החובה מעודד השמעת "קול" ולא "יציאה" - על-פי מושגיו הידועים של אלברט הירשמן (Hirschman, 1970). הנטייה לקול גוברת כשיכולת הבחירה של הפרט מצומצמת, והוא אינו יכול בקלות "לצאת", במקרה הזה, לערוק או להגר (הסקירה הזאת מבוססת על Levy, 2014).

צבא האזרחים מחזק אפוא, מעצם התבססותו על גיוס חובה, את אזרחותם של המשרתים בו ואת זו של קבוצותיהם החברתיות, כלומר, את נטייתם להשתתף בעיצוב פניה של הקהילה הפוליטית באמצעות המינוף של תרומתם הצבאית. הם אינם נחשבים למי שבחרו לשרת מרצונם החופשי, ולכן לא ניתן לפטור את המדינה מחובותיה כלפיהם בטענה של בחירה חופשית, אלא לשפר את המציאות שהשירות כפה עליהם ועל הקהילות אליהם הם משתייכים. הם אינם שכירים שהמניע הכלכלי מביא אותם לשירות, ולכן ניתן לחזק בכסף את המניע לשרת כדי לגבור על התנגדות למשימה צבאית לא רצויה. אלה הם אזרחים שהשירות עבורם הוא חובה, אבל גם חובה המקנה זכויות, לרבות פוליטיות. חובת השירות מטילה חובה גם על המדינה. שני הצדדים כלואים במערכת חוזית שיש חסמים גבוהים להשתחרר ממנה, ולכן נגזרות ממנה חובות הדדיות.

המרכיבים האלה של צבא האזרחים נחלשים בהדרגה בדמוקרטיה המתועשות מאז שנות ה-60 של המאה ה-20. שקיעתו של גיוס החובה ברוב הדמוקרטיות המתועשות נבעה מן הגורמים הבאים: התנגדות אידיאולוגית לגיוס; השתלטות של עקרונות כלכליים על המערכת הצבאית; הפחתת איומים חיצוניים שהובילה לצמצום ניכר של הצבאות; התעצמות שיח הזכויות הליברלי, שלווח בהרחבת זכויות שאינן מותנות בשירות צבאי; וסתירה בין המצופה מהצבא (למשל, לשמש בית-ספר לאומה) ובין תפקודו בפועל. גם בישראל בעשור השני של שנות האלפיים השיח הציבורי כבר אינו שולל, כפי שהיה בעבר, מעבר למודל גיוס אחר (הרמן ואחרים, 2019, עמ' 98).

הצבא שלאחר צבא אזרחים

המושג המקובל לצבא שאינו מבוסס על גיוס חובה הוא צבא התנדבותי (Volunteer Army). בעברית, המושג המקובל הוא גם צבא מקצועי. המושג הזה מקובל גם בשיח האקדמי הבין-לאומי, אך אינו

מדויק. לא זה המקום לבחון את השתרשותו, אבל חשוב להבחין בין המודלים של הגיוס בהתאם למנגנון המסדיר אותם. צבא גיוס חובה הוא צבא שבו גיוס כוח האדם לצבא מוסדר בכפייה מדינתית. המדינה יכולה להשתמש בכפייה הזאת באופן בררני - כפי שנהוג בכל הדמוקרטיות שבהן קיים עדיין גיוס חובה (לרבות ישראל), אבל גם הבררנות בגיוס היא בסמכותה הבלעדית של המדינה.

בשונה מכך, גיוס התנדבותי הוא מודל שבו המנגנון המסדיר את גיוס כוח האדם לצבא הוא שוק העבודה. זהו מנגנון של היצע וביקוש. לכן, המשרתים בצבא התנדבותי הם מתנדבים במובן זה שהם מתגייסים מכוח בחירתם החופשית, אבל הם אינם מתנדבים במובן של עבודה ללא תמורה. נהפוך הוא, מנגנון ההיצע והביקוש מחייב לשלם להם שכר - גם אם לא גבוה - כדי למשוך אותם לשורות. בישראל, המדינה היא שמסדירה בכפייה את השירות בצבא הסדיר ובמילואים, שוק העבודה מסדיר את השירות בצבא הקבע וקיימים גם מנגנוני ביניים נוספים, אך תקצר היריעה מלפרט אותם במסגרת הזאת.

האם צבא מתנדבים אינו עוד צבא אזרחים? שקיעתו של צבא האזרחים מאז שנות ה-60 של המאה ה-20 (בריטניה הייתה הראשונה שביטלה את גיוס החובה בהדרגה עד 1963) הובילה למאמץ מחקרי שמטרתו הייתה לאפיין את הצבא שהוקם על חורבות גיוס החובה. הסוציולוג הצבאי צ'רלס מוסקוס (Moskos, 1977) כינה זאת - בהתייחסו לצבא ארצות-הברית - מעבר של השירות הצבאי משליחות, שאפינה את הצבא המבוסס על גיוס החובה, כלומר, צבא האזרחים לפי הטרימינולוגיה שהוגדרה במאמר הזה, למשלח יד. החייל אינו חדור עוד שליחות אזרחית אלא הוא שכיר. המאפיינים התרבותיים והארגוניים של הצבא החדש כונו צבא פוסט-מודרני (מוסקוס, 2001). זהו צבא מקצועי (עם מגוון התמחויות), קטן, משימותיו מגוונות (למשל, שמירה על השלום ולא רק הגנה על המולדת), הוא מתרחק מהחברה ככל שהגבולות מולה נאטמים, אבל יש בו רגישות לשינויים המתחוללים בחברה, והוא פתוח לגיוון מקורות הגיוס (מאפשר השתלבות של מיעוטים, נשים ולהט"ב עד כי הפך ל"מעבדה חברתית").

אפיון ארגוני אחר הציג הסוציולוג של הצבא אנתוני קינג, שהמשיג את השינוי כמעבר מצבא פורדיסטי לצבא פוסט-פורדיסטי (King, 2006). המעבר הזה משולב אף הוא בביטולו של גיוס החובה. בצבא הפוסט-פורדיסטי, כלומר צבא שלא מבוסס עוד על קו ייצור אחוד, כזה המזוהה עם חברת פורד ההיסטורית, מתחוללים כמה תהליכים, ובהם התמקצעות והתמחות, העברה למיקור חוץ של משימות לוגיסטיות שאינן חלק מעיסוקי הליבה של הצבא, הגברת שליטה אך גם שילוביות בין-זרועית והשטחה של ההיררכיה הארגונית. ההמשגה הזאת אינה ממוקדת בשינוי ביחסי חייל-צבא, עם שינוי פניו של צבא האזרחים.

המשגה קונקרטית יותר של היחסים האלה היא "צבא השוק" (לוי, 2019; Levy, 2010). המודל של צבא זה השתנה בהדרגה מן המודל הקלסי של צבא האזרחים, אך ההבחנה בין שניהם אינה בינארית. בחלק הראשון של המאמר הרי נטען שצבא האזרחים החליף את הצבא שהתבסס על שכירי חרב. לאחר

ביטול גיוס החובה שכירי החרב לא חזרו לזירה הצבאית, ודאי שלא בהמוניהם, והעיקרון הרווח בעולם הוא שאזרחי המדינה הם אלה שמשרתים בצבא. ובכל זאת, חלק מן המאפיינים המובהקים של צבא אזרחים ניטלו בהדרגה מן הצבא הזה. בהדרגה - משום שלא כל המאפיינים החדשים מופיעים בעוצמה רבה בשלב הראשון של השינוי, השלב שבו המדינה מעבירה את מנגנון ההסדרה של הגיוס מכפייה אל שוק העבודה. המעבר הוא הדרגתי, וחלק מן המרכיבים של צבא האזרחים נותרים או מעוצבים מחדש.

להלן סיכום תמציתי של השינויים בהתאם למאפיינים שהוצגו בחלק הקודם.

1. אזרחי המדינה משרתים בצבא אך אין זה מרכיב באזרחותם. ככל ששיח האזרחות הליברלי

מתחזק - נחלשת ההתניה של האזרחות בשירות צבאי. החיילים הופכים לשכירים בצבא בתמורה לחוזה עבודה. דפוס המשא-ומתן שלהם עם הצבא משתנה בהדרגה מדפוס רפובליקני קבוצתי, שבו מוענקות זכויות קולקטיביות למשרתים ולקבוצות שאליהם הם משתייכים, לדפוס אישי או ליוניוניזציה, כלומר, למיקוח הנושא יותר ויותר אופי כלכלי. אף ששכירי החרב אינם חוזרים לצבא, חלק מכוח האדם של צבא המתנדבים מאויש באמצעות חברות ביטחוניות, לרבות כאלה הממלאות משימות שאינן בליבה הקרבית של הצבא אבל הן בהחלט משימות מבצעיות, כמו אבטחה - כפי שבלט בפריסתו של הצבא האמריקני בעיראק. במידה רבה, הנכונות להקרבה בפעילות צבאית הופכת למוצר שוק שיש לו תג מחיר.

עם זאת, הרפובליקניזם לא מת. יש לו כמה צורות. הראשונה, כאמור, עידוד מהגרים להתגייס לצבא ארצות-הברית הפרוס מעבר לים לווה בהבטחת מסלול התאזרחות מהיר למהגרים המתגייסים (Krebs, 2009, p. 164). עם זאת, הבטחה כזאת מצמצמת את התגמול הסמלי, שהוא ערך מרכזי בחליפין הרפובליקני, לזכויות פורמליות, ואלה חלות על פרטים ולא על קהילות. הצורה השנייה - רפובליקניזם יכול להצדיק זכויות אינדיווידואליות כלכליות. במידה רבה, בשיח של ארגוני המילואים בישראל עם המדינה הדרושה לתגמולים חומריים מוצדקת לא רק במונחים של עבודה, אלא גם במונחים של תרומה למדינה.

הצורה השלישית - דמותו של האזרח-חייל מופיעה בשיח הליברלי כדמות הסמלית של האזרח המופתי המסכן את חייו ומוכן להקריבם למען הקולקטיב כמאפיין את השיח האמריקני בתקופת המלחמה בעיראק (Krebs, 2009). מנקודת מבט ביקורתית יותר ניתן לתפוס את ההתפתחות הזאת בשיח כגילוי של תחושת אשמה של החברה כלפי שברירי האחוזים הבודדים שמתגייסים. ייתכן גם שזה מהלך הממנף (גם אם ללא כוונה מפורשת) את הזיקה ההפוכה בין סוגי התגמולים הניתנים בתמורה לשירות צבאי - הגדלת התגמול הסמלי מפחיתה את הצורך להעניק תגמולים חומריים (Levy, 2007).

2. הגבולות בין הצבא לחברה נאטמים בהדרגה. משך השירות של מתנדבים ארוך באופן משמעותי מזה של חיילי החובה, ולכן הרוטציה שבין שתי המערכות נחלשת. לכן, דווקא בתקופה שבה צבאות המערב מצטמצמים, והמרכיב ההתנדבותי־מקצועי שלהם יוצר חיץ ביניהם ובין החברה, השימוש בכוחות מילואים משרת לא רק צורך אינסטרומנטלי אלא גם לגיטימציוני, כלומר, התבססות על אנשי המילואים כאזרחים־חיילים משמשת דרך לחיזוק האחיזה הנחלשת של הצבא בחברה (ראו: Gazit et al., 2020).

3. הצבא אינו מצטייר עוד כבית־ספר לאומה. תפקידו החברתיים של הצבא, האמיתיים או המדומיינים, מצטמצמים ככל שהוא מתכווץ. אמנם השפעתו על המגויסים חזקה יותר בשל משך השירות הארוך יותר, אבל הצבא משפיע על מספר קטן יותר של אזרחים. עם זאת, הוא ממשיך להיות מכשיר חשוב לאינטגרציה, ולו סמלית, בכך שדווקא שינויים במעמדו ובבסיס גיוסו מחייבים אותו להגביר את שילובן של קבוצות ממגוון מקורות תרבותיים, שבנסיבות אחרות נדחקו לשוליו.

מבחינת הצבא יש לכך כמה יתרונות: א. רגישותו לחברה האזרחית גוברת, ולכן הוא חותר לצמצם פערים מולה, כפי שמעידה התמה של הצבא הפוסט־מודרני שהוצגה לעיל - זאת בפרט כארגון הנאבק על משאביו יותר מבעבר. ב. הוא מגוון את מקורות הגיוס. הסיבה לכך היא שקבוצות המעמד הבינוני המבוססות אינן זקוקות עוד לצבא - לא כמעסיק ולא כמכשיר להשגת זכויות - בעוד שעבור הקבוצות החדשות (נשים, להט"ב, מהגרים ועוד) השירות נותר בעל ערך סמלי חשוב. ג. הצבא מפחית עלויות גיוס שכן הקבוצות האלה מוכנות להתפשר על התשואה החומרית הנמוכה יחסית של השירות, מכיוון שלגיוס לצבא יש בעיניהן עדיין ערך סמלי. לכן צבאות המתנדבים מגבירים את מאמציהן לגייס קבוצות ממעמד נמוך (ראו: Basham, 2016 על צבא בריטניה). ד. גיוס קבוצות ממעמד נמוך משפר את התדמית המוסרית של הצבא (Ibid).

לא בכדי, התמות של שוויון הזדמנויות תעסוקתי וניהול שונות התפתחו בצבאות המתנדבים כצורך לזכות בלגיטימציה ולשקף ערכים חברתיים בולטים. כפי שמעיד המקרה של הצבא הבריטי. ניהול שונות, כלומר, התאמת מדיניות כוח האדם לצרכים התרבותיים הייחודיים של קבוצות שונות, אף התפתח (במקרה של מגדר), כמענה לביקורת שנמתחה על הצבא על מדיניותו המפלה (Woodward & Winter, 2006).

חשוב להדגיש - יכולתו של צבא אזרחים למלא את תפקידו התבססה במידה רבה על היותו צבא ההמונים (שירות צבאי אינו יכול לשמש קריטריון למעמד אזרחי, אלא אם נעשה גיוס של המונים). להיקף הגיוס אף היה לעיתים ערך מעל לצורכי הצבא. בשונה ממנו, צבא מתנדבים יכול לקדם יעדים חברתיים גם ללא מסה גדולה של אנשים, בפרט משימות חברתיות המקדמות את צרכיו. לכן, כששירות החובה שוקע במרבית מדינות המערב, יכולה הרחבת

השימוש בשירות האזרחי לייצג היבט אחר של המאמץ לשמר את התפיסה של השירות, לאו דווקא הצבאי, כסגולה אזרחית שיש להקנותה לצעירים (ראו Eberly & Gal, 2006).

4. **חברת השוק ניצבת מעל הצבא.** מרגע שבו חברת השוק מתחזקת בדמוקרטיה המתועשות, הצבא מצטמצם ותפקידיו החברתיים אינם מבוססים עוד על מסה גדולה של חיילים וקצינים. יתר על כן, ההתבססות על מתנדבים שכירים מייקרת את עלויות כוח האדם, ולכן מעודדת תחליפים - הן טכנולוגיים והן כאלה המבוססים על מיקור חוץ - שיכולים להוביל עוד יותר לצמצום הצבא. הטמעת ערכי השוק משתקפת גם בתהליכים נוספים, שמגבירים את נטייתם של הצבאות לחקות בצורות שונות תאגידיים עסקיים (ראו: לוי, 2019).

5. **המדינה מגדלת את החיילים, אבל פחות מבעבר.** שקיעתו של צבא האזרחים משולבת בהתחזקות התפקיד של חברות עסקיות לספק לצבא כוח אדם. המשמעות - השוק, ולא רק המערכות הציבוריות, מפתח את כוח האדם הנחוץ לצבא. חשוב מכך, צמצום הצבאות התפתח יחד עם צמצומה של מדינת הרווחה. מעבר למניעים הניאו-ליברליים לניווה, היא אינה נחוצה עוד לגידול צבא המונים, שגם לא נתפס עוד כמכשיר לצמצום פערים חברתיים (ראו: Kentor et al., 2012; Silver, 2015).

6. **החיילים ממושמיים כשכירים מקצועיים.** המשמעת הצבאית מבוססת קודם כול על ההחלטה העצמית של המגויס להצטרף לצבא, ועל התלות שלו בצבא כמקור פרנסה. התלות הכלכלית מרסנת הפרות משמעת מסוגים שונים. מתהווה, כפי שכינה זאת דיוויד קורטרייט economic conscription (Cortright, 1975), כלומר אכיפה כלכלית של גיוס. כמו כן, האתוס המקצועי, המעודד רמה גבוהה של גאווה עצמית, והחיבור שלו עם לכידות חברתית גבוהה של היחידה הלוחמת (תוצאה של משך שירות משותף ארוך) יוצרים מרחב של סנקציות חברתיות פנים-יחידתיות על תפקוד לקוי או על משמעת לקויה, זאת בד בבד עם שימוש מועט בהעמדה לדין של חיילים (King, 2015).

7. **צבא השוק מפוקח על ידי השוק.** מצבא המפוקח (גם אם בצורה גירעונית) על ידי קהילת האזרחים שלצבא יש מחויבות כלפיה, מתעצב מעבר לפיקוח שוק, המסיט בהדרגה את מחויבות הצבא אל משלמי המיסים. צמצום בסיס הגיוס הפחית את העניין של האזרחים בצבא, בפרט משום שהרכב החברתי שלו נוטה לגיוסם של אלה שקבוצותיהם חסרות משאבים לפעולה קולקטיבית - כזאת היכולה לאתגר את המדיניות הצבאית. השמרנות המאפיינת את המגויסים החדשים מגבירה את זיהויים עם המשימה הצבאית. זו אחת הסיבות לכך שפוחת הסיכוי שתצמח התנגדות מתוך שורות הצבא למשימה מבצעית - התנגדות שתזין מחאה חברתית.

המעבר לבסיס התנדבותי מחליש גם את מחויבות המדינה כלפי המגויסים, שבחרו לכאורה בשירות כבחירה חופשית (Levy, 2014). כדי לצמצם עוד יותר את העניין הציבורי בצבא מתחזק השימוש בטכנולוגיות המרחיקות את הסיכון מן הלוחמים, מה שהקל על פריסת הצבאות למבצעים מעבר לים (ראו לדוגמה Chamayou 2015, pp. 186-189, על פריסת כלי טיס בלתי מאוישים). ואם לא די בכך, הגברת השימוש בחברות ביטחוניות משמשת אף היא מנגנון לעקיפת התנגדות פוליטית לפריסה צבאית. (Cusumano, 2016) בה בעת, האתוס הניאורליברלי החותר לצמצום ההוצאה הציבורית, לצד האמרת מחיריהן של מערכות הנשק והעלייה שחלה בעלויות של כוח האדם המקצועי - כל אלה מעודדים ביקורת על משאביו של הצבא, או פיקוח שוק, שבו האחריות של הצבא מכוונת כלפי משלם המיסים, ולא כלפי האזרח.

אלה הם המאפיינים של צבא השוק - הצבא שצומח עם שקיעתו של צבא האזרחים. עם זאת, המעבר אינו חד ואינו תמיד בינארי. על-פי מושגיו של מוסקוס, הצבאות מתמודדים עם ההשפעה של שני הגיונות מוסדיים סותרים: ההיגיון המוסדי - הרואה בשירות הצבאי שליחות לאומית, וההיגיון התעסוקתי - הרואה בשירות משלח יד, שערכו נמדד במונחי שוק. אימוץ מלא של היגיון תעסוקתי לא רק מחליש את מעמדו של הצבא בחברה, אלא גם מקשה עליו לשמר את המוטיבציה להקרבה צבאית, בעיקר הקרבת חיים. לכן פטריוטיזם, והאמצעים להנחלתו, ממלאים תפקיד מרכזי בצבאות הפוסט-אזרחיים. יתר על כן, הצורך להטמיע ערכים פטריוטיים ולעודד הקרבה מעודד מיליטריזציה ואף שימוש בסמלים דתיים (ראו לעיל הטיעון על ההדתה). בה בעת, אימוץ מלא של ההיגיון המוסדי יחליש את הלגיטימיות של הצבא מול קבוצות המעמד הבינוני-גבוה, המושפעות מן האתוס של חברת השוק ומצפות שהצבא יתאים את עצמו לאתוס הזה. לכן, לא רק שהמעבר אינו בינארי, אלא גם אינו בהכרח לינארי ובלתי הפיך. צורכי ביטחון חדשים יכולים לעודד חזרה לגיוס חובה ולו חלקי. לדוגמה, כך נהגה שוודיה ב-2017 כשחידשה באופן חלקי את גיוס החובה, תוך שילוב מרכיבים של צבא התנדבותי ושל צבא חובה, כתגובה להערכתה שהאיום הרוסי מתעצם (Holmberg & Nilsson, 2018).

סיכום: ההשלכות על ישראל

צה"ל מכונה "צבא העם". זהו כינוי סמלי, עמום ונתון לפרשנויות מגוונות. ואולם, במהותו המושגית הוא צבא אזרחים, הגם (ואולי אף בשל) שאינו מגייס אזרחים פלסטינים אלא על בסיס התנדבותי מצומצם. מאז שנות ה-90 הפך "צבא העם" בהדרגה למילה נרדפת לגיוס חובה, והדבר אך מגביר את העמימות המושגית. המאמר הזה ביקש להבהיר את המושג צבא אזרחים. להבהרה הזאת יש חשיבות בכמה תחומים לקוראים ולקוראות בישראל.

ראשית, ההבהרה המושגית נדרשת כתכלית בפני עצמה, בפרט עבור הקהילה האקדמית. יתר על כן, היא מציבה את לימוד הצבא בישראל בקונטקסט היסטורי והשוואתי רחב יותר, ואף מראה

שמאפיינים שונים של צה"ל אינם כה ייחודיים, כפי שנהוג לחשוב בישראל. מובן שהבהרה זו גם מאפשרת לספקנים שבינינו לשפוט עד כמה הצבא היה אי פעם צבא אזרחים.

שנית, "צבא העם" הוא מושג מורכב, וודאי אינו אמור לשמש מילה נרדפת לגיוס חובה. כשם שצבאות אזרחים יכולים לשמור על חלק ממאפייניהם גם לאחר ביטולו של גיוס החובה, גם הצבא הישראלי יכול לשמור על חלק ממאפייניו לאחר שיוסב בבוא היום לצבא מתנדבים. חשוב מכך, הסמל של "צבא העם" נועד לא רק להגן על גיוס החובה, ואולי אף ליצור פאניקה מוסרית מסכנת ביטולו, אלא נועד גם לרומם את הצבא ולהעניק לו מעמד הניצב מעל לחלוקה המגזרית של החברה היהודית בישראל. כך, הצבא מוצג כשייך לעם היהודי במובנו האוניברסלי. לא זו המסגרת להסביר עד כמה הניסיונות לרומם את מעמדו של הצבא פוגעים ביכולת הממשית לפקח עליו ולהגביל את עוצמתו - כפי שנדרש בדמוקרטיה. ואולם, דווקא הפרשנות העמומה של "צבא העם" מעלה את האפשרות שהמופקדים על הצבא יבקשו להמשיך ולכנות אותו ככזה גם כאשר יבוטל או לפחות ייחלש מאוד גיוס החובה. סימן לכך כבר נתן הרמטכ"ל רא"ל גדי איזנקוט, שאמר בעת פרישתו כי בעקבות תקופת כהונתו צה"ל הוא "צבא עם ממלכתי, אבל מקצועי יותר"². היברידיות של "צבא עם" מקצועי מתהווה בהדרגה. תפקיד החוקרים הוא להסיר את המסכה הזאת ולהבין את מה משרתות התוויות האידיאולוגיות.

שלישית, ההבהרה המושגית מעודדת אותנו לשים לב למאפיינים של צבא האזרחים, שנפגעים כאשר ממשיכים לכנות בשיח הציבורי את הצבא "צבא העם". גיוס התנדבותי בפועל לצבא המילואים (המסמן ההיסטורי של "צבא העם") ותמורת תגמול חומרי; שילוב שירות חובה עם שירות התנדבותי במסלולים כמו קורס טיס, קורס חובלים ויחידות מובחרות; הצמדת תג מחיר כלכלי לשירותם של חיילי החובה והשפעתו על קיצור שירות החובה - כל אלה ואחרים הם מן הסממנים של התרחקות מצבא האזרחים. התהליך הזה מתנהל מתחת לרדאר של השיח הציבורי, ואינו נתפס כמסכן את מהותו של הצבא כל עוד המסגרת המסדרת היא גיוס החובה הפורמלי, כלומר, "צבא העם" בהמשגתו החדשה.

רביעית, ההתרחקות מצבא האזרחים אמורה לעורר עניין בכל הנוגע לפוטנציאל להחלשת העניין הציבורי בצבא, ולכן גם להחלשת הפיקוח הפוליטי עליו. לפיקוח יש משמעות רבה במצב שבו צה"ל נפרס למאבק מזוין בכמה זירות, לרבות תחזוק שליטה ישירה בגדה המערבית ושליטה עקיפה ברצועת עזה. חמישית, כפי שכבר נטען (לוי, 2015), "צבא העם" כסמל מקשה על עריכת רפורמות במערך הגיוס כל עוד הצבא נתפס כבעל תפקידים חברתיים, כמגדיר של היררכיית הזכויות בישראל וכמי שמחויב לאתוס של שוויון בנטל. קרוב לוודאי שכדי לשמר את עקרון גיוס החובה יש צורך ברפורמות שיתנערו מן הסמלים האלה, לדוגמה, מעבר לגיוס בררני פורמלי, המסיר מעל סדר היום את סוגיית

² "אני מכין את הצבא למלחמה ולא מתרגש מכל מיני אנשים קיקיוניים בצמתי השפעה שעושים פרופוגנדה" - ריאיון עם גדי איזנקוט (אלכס פישמן ויוסי יהושע), המוסף לשבת, ידיעות אחרונות, 29 במרס 2018.

גיוסם של החרדים, סוגיה המכרסמת בלגיטימציה של גיוס החובה. "צבא העם" ניצב במידה רבה נגד שירות החובה.

התנאי לחידוד התובנות האלה הוא שלא רק שהציבור הישראלי יגלה עניין בצבא, התעניינות ביקורתית ולא רק רגשית, אלא גם שנבין נכונה את העקרונות שעליהם מבוסס הצבא, צבא האזרחים.

מקורות

הרמן, ת., ענבי, א., קביסון ו., והלר א. (2019). *מדד הדמוקרטיה הישראלית 2019*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

יחזקאלי, פנחס (עורך). (2009). *צה"ל - צבא העם או צבא מקצועי*. תל-אביב: משרד הביטחון-ההוצאה לאור.

כהן, ס. (2015). הצגת מושג "צבא העם". הרצאה שנתנה בסדנה ליבון המושג "צבא עם", המכון למחקרי ביטחון לאומי, 7 ספטמבר.

לוי, י. (2015). "צבא העם" נגד גיוס חובה. *משפט וצבא* 21(א), 309-340.

לוי, י. (2019). הצבא וחברת השוק: מסגרת מושגית, בתוך לוי, י., גזית, נ., משה, ר., והרנס א. (עורכים). *הצבא וחברת השוק בישראל*. רעננה: הוצאת הספרים של האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 52-11.

לוי, י. (2020). המושג המתעתע של "צבא העם". <https://www.youtube.com/watch?v=FCwOGTzXcfcg>

מוסקוס, צ. (2001). לקראת צבא פוסט-מודרני? *תרבות דמוקרטית* 4-5, 213-232.

רוזנטל, י. ושאלתיאל, א. (1966). *דוד בן-גוריון: ראש הממשלה הראשון-מבחר תעודות (1947-1963)*. ירושלים: ארכיון המדינה.

Andreski, S. (1954). *Military organization and society*. London: Routledge.

Avant, D. (2000). From mercenary to citizen armies: Explaining change in the practice of war. *International Organization*, 54(1), 41-72.

Basham, V. M. (2016). Raising an army: The geopolitics of militarizing the lives of working-class boys in an age of austerity. *International Political Sociology*, 10(3), 258-274.

Ben-Eliezer, U. (1995). A nation-in-arms: state, nation, and militarism in Israel's first years. *Comparative Studies in Society and History*, 37(2), 264-285.

Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Harvard MA: Harvard University Press.

Burk, J. (2000). The Citizen Soldier and Democratic Societies: A Comparative Analysis of America's Revolutionary and Civil Wars. *Citizenship Studies*, 4(2), 149-165.

Chamayou, G. (2015). *A Theory of the Drone*. New York: New Press.

Cortright, D. (1975). Economic conscription. *Society*, 12(4), 43-47.

Cusumano, E. (2016). Bridging the gap: Mobilisation constraints and contractor support to US and UK military operations. *Journal of Strategic Studies*, 39(1), 94-119.

Eberly, D J. and Gal R. (2006). *Service Without Guns*. Lulu.com.

Forrest, A. (2003). La Patrie en Danger: the French Revolution and the First Levée en Masse, in Daniel Moran and Arthur Waldron (Eds.). *The people in arms: Military myth and national mobilization since the French revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 8-32.

Foucault, M. (2007). *Security, territory, population: lectures at the Collège de France, 1977-78*. New York: Springer.

- Freeman, Y. (2017). *From an army of sons to an army of some*. PhD dissertation, Hebrew University of Jerusalem.
- Gazit, N., Lomsky-Feder, E., Ben-Ari, E. (2020). Military covenants and contracts in motion: Reservists as transmigrants ten years later. *Armed Forces & Society* (forthcoming).
- Handel, M. I. (2012). *War, strategy, and intelligence*. Abingdon, Oxon: Taylor and Francis.
- Helman, S. (1999). From soldiering and motherhood to citizenship: A study of four Israeli peace protest movements. *Social Politics: International Studies in Gender, State & Society*, 6(3), 292-313.
- Hirschman, A. O. (1970). *Exit, voice, and loyalty: Responses to decline in firms, organizations, and states*. Cambridge, MA.: Harvard University Press 1970.
- Holmberg, A., & Nilsson, S. (2018). Developments in civil-military relations: The Swedish Armed Forces managing legitimacy in a post-materialist society. *Res Militaris*, 8(1) (digital journal).
- Janowitz, M. (1960). *The professional soldier: A social and political portrait*. Glencoe, IL: Free Press.
- Janowitz, M. (1976). Military institutions and citizenship in western societies. *Armed forces & society*, 2(2), 185-204.
- Kentor, J., Jorgenson, A. K., & Kick, E. (2012). The “new” military and income inequality: A cross national analysis. *Social Science Research*, 41(3), 514-526.
- Kestnbaum, M. (2002), Citizen-soldiers, national service and the mass army: The of conscription in revolutionary Europe and North America, in Mjøset, L. and van Holde, S. (Eds.) *The Comparative Study of Conscription in the Armed Forces*. Bingley, UK: Emerald, pp. 117-144.
- King, A. (2006). The post-Fordist military. *Journal of Political and Military Sociology*, 34(2), 359-374.
- King, A. (2015). Discipline and punish: Encouraging combat performance in the citizen and professional army, in King A. (Ed.). *Frontline: Combat and cohesion in the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, pp. 93-117.
- Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124.
- Krebs R. R. (2009). The citizen-soldier tradition in the United States: Has its demise been greatly exaggerated? *Armed Forces & Society*, 36(1), 153-174.
- Leander, A. (2004). Drafting community: Understanding the fate of conscription. *Armed Forces & Society*, 30(4), 571-599.
- Levi, M. (1997). *Consent, dissent, and patriotism*. New York: Cambridge University Press.
- Levy, Y. (2007). Soldiers as laborers: A theoretical model. *Theory and society*, 36(2), 187-208.
- Levy, Y. (2010). The essence of the “Market Army”. *Public Administration Review*, 70(3), 378-389.
- Levy, Y. (2013). Convertible sacrifice: A conceptual proposition. *Sociological Perspectives*, 56(3), 439-463.
- Levy, Y. (2014). The paradox of recruitment. *Defence Studies*, 14(2), 216-232.
- Levy, Y. (2020). Theorizing desecularization of the military: The United States and Israel. *Armed Forces & Society*, 46(1), 92-115.
- Lomsky-Feder, E., and Sasson-Levy O. (2018). *Women soldiers and citizenship in Israel: Gendered encounters with the state*. New York and London: Routledge.

- Lynn, J. A. (2019). *The bayonets of the republic: Motivation and tactics in the army of revolutionary France, 1791-94*. London and New York: Routledge (Kindle).
- Machiavelli, N. (2012). *The art of war and the prince*. New York: Start Publishing (Kindle).
- Mann, M. (1993). *The sources of social power. Vol. II: The rise of classes and nation-states, 1760-1914*. New York: Cambridge University Press.
- Mettler, S. (2005). *Soldiers to citizens: The GI Bill and the making of the greatest generation*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Moskos, C. (1977). From institution to occupation: Trends in military organization. *Armed Forces & Society*, 4(1), 41-50.
- Ndegwa, S. N. (1997). Citizenship and ethnicity: an examination of two transition moments in Kenyan politics. *American Political Science Review*, 91(3), 599-616.
- Sasson-Levy, O. (2003). Military, masculinity, and citizenship: Tensions and contradictions in the experience of blue-collar soldiers. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 10(3), 319-345.
- Silver, B. J. (2015). Labour, war and world politics: contemporary dynamics in world-historical perspective, in Kees van der Pijl (Ed.). *Handbook of the international political economy of production*. Glos, UK: Edward Elgar Publishing, pp. 6-22.
- Snyder, C. R. (1999). *Citizen-soldiers and manly warriors*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Thomson, J. E. (1990). State practices, international norms, and the decline of mercenarism. *International Studies Quarterly*, 34(1), 23-47.
- Tilly C. (1997). *Roads from past to future*. Madison, MD: Rowman & Littlefield Publishers.
- Woodward, R., & Winter, P. (2006). Gender and the limits to diversity in the contemporary British Army. *Gender, Work & Organization*, 13(1), 45-67.

"חדר משלהן" בצבא ההגנה לישראל? - חוויותיהן של חיילות תומכות לחימה בחדרי מלחמה קדמיים³

אילת הראל-שלו

פרופסור חבר

התוכנית לניהול ויישוב סכסוכים והמחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

תקציר

נשים משרתות כיום במגוון תפקידי לחימה ותפקידי תומכי לחימה בצבאות שונים בעולם, בין היתר בצה"ל. זאת כתוצאה מהשילוב של טכנולוגיות לחימה חדשות, המעבירות יותר ויותר חיילים וחיילות מן העורף אל לב ליבו של שדה הקרב. חיילות הפכו להיות משתתפות משמעותיות בקרב מעצם הצבתן בחדרי מלחמה אסטרטגיים, כפי שאמרה אחת המרואיינות למחקר: "בחדר המלחמה את רואה הכול, את רואה יותר ממה שהחיילים בשטח רואים. את רואה את התמונה כולה". אף שהחיילות האלה לא נמצאות פיזית בשדה הקרב, הן משתתפות במלחמה - הן אחראיות לביטחון ארצן ולביטחון חבריהן לנשק, והן אחראיות לפגיעה ב"אחר". הצבתן של נשים בחדרי לחימה הממוקמים באזורי עימות - חדרי לחימה המצוידים בטכנולוגיות חדישות המביאות אליהם את חוויית אזור הלחימה - יכולה לערער תפיסות מסורתיות של ביטחון, לחימה ותפקידי מגדר. לפיכך, הנרטיבים של חיילות המשרתות מאחורי הקלעים של המלחמה יכולים לספק תובנות רבות ערך בנוגע לאופן שבו "חווים את המלחמה" ו"עושים מלחמה" במרחבי הקרב. ראיונות עם חיילות שמילאו תפקידי שונים בחדרי מלחמה בעת שירותן בצה"ל חשף נרטיבים רבים של מלחמה, אך גם של הגנה, של ביטחון ושל היעדר ביטחון. המאמר הזה שופך אור על תפקידן של נשים בצה"ל באמצעות התבוננות בנשים הנמצאות ב"חדר משלהן" במרחב הלחימה.

מילות מפתח: חדרי מלחמה, חיילות, ביטחון, הגנה, תיאוריות פמיניסטיות ביחב"ל, מרחב לחימה

"A Room of One's Own" in the IDF?: Experiences of Female Combat-Support Soldiers in Forward War Rooms

Ayeley Harel-Shalev

Abstract

Women serve in a variety of combat roles and combat support positions in various militaries around the globe, including the Israel Defense Forces. In parallel, new technologies of warfare are transferring more and more soldiers from the sidelines into the heart of the battle. More women soldiers are thus becoming significant participants in

³ מאמר זה פורסם בגרסה שונה באנגלית בכתב-העת *Critical Military Studies*, וזכה בפרס המאמר המצטיין מטעם מכון כנרת על שם דן שומרון בכנס אגודת חוקרי צבא-חברה בשיתוף עם מכון דן שומרון, פברואר 2020. כותר מאמר זה עושה פרפרזה לכותר של היצירה שכתבה וירגיני'ה וולף - "חדר משלך" 1929. בספרה פורץ הדרך וולף סוקרת מדוע נעדר מקומן של נשים רבות מספרי ההיסטוריה (אלא אם כן הן מלכות, אמהות או פילגשים). מקורו של הספר בשתי הרצאות שנשא וולף בפני סטודנטיות על השפעת נסיבות חיי היומיום של הנשים על יצירתן. ביצירה זו היא טוענת שאישה זקוקה לכסף ולחדר משלה כדי להתקדם ולהגיע לכלל יצירה ספרותית. הספר מציע פרספקטיבה פמיניסטית ביחס להישגיהן הפוטנציאליים של נשים.

war by virtue of their assignment to strategic war rooms. As one of the interviewees explained: "In the war-room, you see everything. You see more than the soldiers in the field see; you see the whole picture..." Even though such women soldiers are not located physically in the battlefield, they do indeed participate in war—by promoting 'security' for their countries and for their brothers in arms and by being responsible for injuring the 'other.' The stationing of women in war rooms located on the borders of conflict zones, which are equipped with the latest technologies that bring the reality of the warzone into the war room, may challenge traditional concepts of security, war, and gender roles. The narratives of women soldiers serving in the backstage of war thus provide critical insights into 'experiencing war' and 'making war' in war spaces. Personal interviews with Israeli women soldiers whose mandatory military service was spent in war rooms revealed multiple narratives of war, including the intertwining of protection, security, and insecurity. The paper sheds new light on the role of women in the military by exploring women "in a room of their own" in the current spaces of warfare.

מבוא

בלחימה מודרנית, חדר מלחמה הוא מרכז פיקוד המשמש מרכז תיאום של פעילויות צבאיות. הוא יכול להיות ממוקם קרוב לשדה הקרב או הרחק ממנו. אם חושבים על חדר מלחמה עולה מיד בדמיון התמונה של הנהגת ארצות-הברית צופה בלכידתו של מנהיג אל-קאעדה, אסאמה בן-לאדן, ב־2011. בעת שיחידות של הכוחות המיוחדים פעלו בפקיסטאן, צפתה ההנהגה, שהייתה ספונה בחדר מצב מאובטח בושינגטון הבירה, בכוחות שלכדו את בן לאדן והרגו אותו. הכול בשידור ישיר על-גבי מסך פלזמה ענק. מאמר זה אינו עוסק במרכזי פיקוד בטוחים ומרוחקים כאלה, אלא בחוויות של חיילות בצה"ל בחדרי המלחמה הממוקמים בסמוך לאזורי קונפליקט ועימות אלים - קווי הגבול "הפעילים" של ישראל. חדרי המלחמה האלה תוארו בפירוט על-ידי שירי, קמב"צית (קצינת מבצעים) שהתראיינה למחקר. היא הסבירה את תפקידה בחדר מלחמה הממוקם בגבול שבין ישראל לגדה המערבית:

הכול מגיע לחמ"ל - מהפרט הקטן ביותר, כמו למשל עניינים אדמיניסטרטיביים, כלי רכב שנתקעו [בשטח עוין], או ציוד שאבד וכן הלאה, עבור דרך חיילים פצועים וכלה באירועים גדולים כמו מבצעים. [...] יריות, תקריות וכן הלאה. [...] יש הרבה עניינים שגרתיים, אבל

הפעילות העיקרית של החמ"ל היא בעת קרב ובמצבי חירום [בגבול או בתוך שטח האויב].

מיכל, סמלת מבצעים (סמב"צית), דיברה על החשיבות של השירות הצבאי בחדרי מלחמה המצוידים בטכנולוגיות חזותיות ועל התרומה של הטכנולוגיות האלה לכוחות בשדה הקרב:

בחדר המלחמה את רואה הכול. את רואה יותר מאשר החיילים בשטח רואים; את רואה את התמונה כולה. [...] כשהחיילים מהיחידה שלי היו בפנים [בשדה הקרב] [...] הם לא ראו את המחבלים מגיעים אליהם, אבל [...] אני ראיתי. [...] הייתי צריכה להגיד להם לסגת (צוטט

בתוך: Harel-Shalev & Daphna-Tekoah 2016b, p. 324).

אף שנשים כמו שירי ומיכל אינן נמצאות בגופן בשדה הקרב, יש להשתתפותן ערך רב. צורת ההשתתפות הזאת מעלה שאלות בנוגע למעמדן של נשים במרחבי הלחימה החדשים (Manjikian, 2010). כדי להשיב על השאלות האלה ינתח המחקר הזה ראיונות עם חיילות ישראליות ששירתו בחדרי מלחמה בתוך אזורי עימות או בסמוך אליהם, ולקחו חלק במאמץ המלחמתי. ניתוח הראיונות האלה חושף נרטיבים רבים של מלחמה, הגנה, ביטחון והיעדר ביטחון. המאמר מבקש לבחון את הנרטיבים של חיילות ששירתו בחדר מלחמה "משלהן" (Woolf, 1929/2015) ויש לו שתי מטרות: להכיר את החוויות והאתגרים שעיימם מתמודדות החיילות בחדרי מלחמה, ולבחון דרכים עדכניות לנתח את סביבת הלחימה החדשה.

בזמן עבודת השדה הופתעתי לגלות שהנושא הזה של המלחמה - נשים בחדרי מלחמה - לא זכה לתשומת לב מחקרית. רבות נכתב על שילוב נשים בצבא (למשל, MacKenzie, 2003; Sasson-Levy, 2016b; Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2015) וכן על השימוש שנעשה בטכנולוגיות חדשות במלחמות בימינו (Manjikian, 2010; Masters, 2005), אך עבודות מחקר מעטות עסקו בחוויותיהן של נשים חיילות בחדרי מלחמה אסטרטגיים סמוך לשדה הקרב (Harel-Shalev, 2018). החוויות הפכו משמעותיות לניהול מלחמה ולהשגת ביטחון. בהקשר הזה של ידע הולך וגדל על ביטחון, יכולים נרטיבים של חיילות בחדרי מלחמה לסייע לחוקרים להעריך מחדש ולבחון היבטים שונים של תפיסות ביטחון ומלחמה. נרטיבים כאלה יכולים לאתגר הן את הגדרות הידע המקובל של מלחמה והן את המושגים הבינאריים בנוגע ללחימה כפעולה ממוגדרת באופן מובהק, שבה חיילים - לרוב גברים - מגינים באופן פעיל על נשים פסיביות וחלשות לכאורה (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2016b; הראל-שלו ודפנה-תקוע 2019).

עם זאת, חוויית השירות של חיילות אינה אחידה. חוויותיהן של נשים בצבא מגוונות, ויכולות להיות שונות זו מזו באופן משמעותי. הן תלויות במידה רבה בתפקידן במהלך השירות הצבאי. למשל, לדברי לומסקי-פדר וששון-לוי (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2018) חוויותיהן של נשים המשרתות בתפקידים הנתפסים נשיים, כמו פקידות ומנהלה, שונות באופן מהותי מאלה של נשים הממלאות תפקידים הנתפסים גבריים, כמו לוחמות ומפקדות. כמו כן הן מציינות שנשים בתפקידי מודיעין חוות סוג נוסף של שירות צבאי, שכן יכולות שכליות, ולא גופניות, הן גורם מכריע בשיבוץ נשים בדומה לשיבוץ גברים לתפקידים האלה (Lomsky-Feder & Sasson Levy, 2018).

לפיכך, אבקש למקם נשים המשרתות בחדרי מלחמה על הרצף של חוויות השירות הצבאי, ולבחון כיצד תופסות החיילות האלה את השירות שלהן במונחים מגדריים. לחדרי המלחמה בימינו יש תפקיד משמעותי במרחב הלחימה שזוכה לעיצוב מחודש. אף שחדר מלחמה אינו מונח חדש בהיסטוריה של המלחמות, חדר כזה הממוקם בקו החזית עשוי לבזר את מבני הכוח, ולייצג צורה חדשה יחסית של

מרחב הלחימה. בחינת נרטיבים של חיילות המשרתות בחדרי מלחמה מאפשרת התחקות אחר האופן שבו משתתפות הנשים האלה בניהול מלחמות במרחב שבין העורף (המרחב הביתי) לשדה הקרב.

לחימה, מגדר וידע על מרחב הלחימה החדש

בעת המודרנית גבולות הקרב מטושטשים הן במרחב הזמן והן במרחב הפיזי: לעיתים קרובות קשה לקבוע היכן בדיוק המלחמה מתחילה והיכן היא מסתיימת (Gregory, 2011). נוסף על כך, מלחמות בימינו עוברות משדה הקרב אל מרחב לחימה רחב הרבה יותר, הכולל קשת מגוונת של משתתפים (Ben-Ari et al. 2010; Garraway, 2011; Rech, Bos, Jenkins, Williams & Woodward, 2015); במרחב הלחימה נמצאים, נוסף על אנשי הצבא המסורתיים, משתתפים רבים אחרים, בהם אזרחים, תושבים ומתקוממים. זאת ועוד, במרחב הלחימה בן ימינו שחקנים רבים נוספים יכולים לחוות ולהיות מעורבים בלחימה בלי להיות נוכחים בגופם בשדה הקרב.

השינויים הטכנולוגיים משפיעים על הלחימה במידה רבה, והפכו להיות משמעותיים בחקר הביטחון. השימוש הגובר בטכנולוגיה עילית לצרכים צבאיים (Peoples & Vaughan-Williams, 2015), והחשיבות העולה של מודיעין צבאי ואלמנטים חזותיים של מלחמה, מביאים לכך שהתפתחותו של מרחב הלחימה מעלה שאלות בנוגע לאופן שבו טכנולוגיות חכמות ונשק חכם משנים את אופייה של הלחימה. במקביל לכל אלה, העורף של המלחמה החדשה מתמלא בדוגמאות של חזותיות וסוגים שונים של מעקב שבהם משתמשים במרחב הלחימה באופן שגורתי. נראה שטכנולוגיות הלחימה החדשות, למשל, כלי נשק וכלי רכב לא מאוישים, יכולות לשנות הן את התנהלות הלחימה עצמה והן את הבנת המלחמה כפעילות ממוגדרת.

השתנות תפיסות בנוגע ליחסי המגדר בעקבות שילובן של טכנולוגיות חדשות בזירה הצבאית מתועדות היטב בספרות. בעבר המודל של "חיילים אמיתיים" היה מוגבל במידה רבה ללוחמים, היינו, לגברים שעסקו בלחימה של ממש, כלוחמי חוד. השילוב בין טכנולוגיות ובין גבריות מטשטש באופן משמעותי את ההבחנה המסורתית הזאת (Masters, 2005). במילים אחרות, "צמצום חשיבות הגוף הגברי הלוחם כקריטריון היררכי יצר את התנאים לטשטוש הבדלים מגדריים" (Lomsky-Feder &) (Sasson-Levy, 2018, p. 54). כדי לסבך עוד יותר את הטשטוש המגדרי הזה, מאפשרות טכנולוגיות חדשות של לחימה לנשים רבות יותר למלא תפקידים של מגינות - ללא צורך במאמץ פיזי משמעותי. עלפי מנג'קיאן, "רתימתן של טכנולוגיות רובוטיות [...] טומנת בחובה הבטחה לשיתופן המוצלח של יותר ויותר נשים במערך הלחימה הכולל, זאת משום שהדרישות הגופניות מוחלפות בדרישות לחריפות שכל ולתגובות מהירות" (Manjikian, 2014, p. 55), לפיכך השימוש הגובר בטכנולוגיות חדשות יכול אכן להשפיע על הרכבו המגדרי של הצבא.

המחקר הזה שייך לזרם של מחקר אקדמי הבוחן את תחום הביטחון מנקודות מבט שונות, ובודק את השתנות ההגדרות של מלחמה. במובן בזה, המאמר קורא לבדיקת סוגיית ההגנה, שכן "בתיאורים

היסטוריים, הצורך של נשים בהגנה גורם למלחמות, ומצופה מגברים להילחם במלחמות האלה כמגיניהם של נשים וכגיבורים. הסטריאוטיפים האלה מצדיקים הן את העליונות החברתית של הגבריות והן את מוסד המלחמה" (Sjoberg, 2006, pp. 895-896).

זאת ועוד, אן טיקנר (Tickner, 1992), חוקרת מובילה בתחום היחסים הבין-לאומיים, מפנה את תשומת הלב לחוסר השוויון בצבא, וטוענת שמערכת היחסים בין המגינים ובין המוגנים תלויה בחוסר שוויון מגדרי - זאת משום שהגרסה הצבאית של ביטחון מעניקה זכויות יתר לתכונות גבריות, ובכך מעלה את מעמדם של הגברים. בהתאם לכך, דיונים תיאורטיים ממשיכים לבחון כיצד המלחמה השתנתה וממשיכה להשתנות. כך, למשל, טוענת הטצ'ינגס (Hutchings, 2008, p. 390): "התיאורים של טבעה המשתנה של לוחמה מודרנית מערערים את הבסיס המהותי שעליו נשען הקשר בין מלחמה וגבריות - הן בלימודי מלחמה מסורתיים והן בספרות מגדר ומלחמה". כדי להבין טוב יותר את מורכבותו של תהליך זה, מציעה סילבסטר לאתר תובנות חדשות וסוגים שונים של חוויות ממלחמה (Sylvester, 2012).

המחקר הנוכחי אבחן נרטיבים של חיילות שלא היו מעורבות בקרב באופן ישיר כלוחמות חוד, אך מילאו תפקידים משמעותיים במרחב הלחימה מעצם השירות שלהן בחדרי מלחמה קדמיים. לפיכך, המטרה שלי היא להרחיב את הדיון על נשים בצבא באמצעות ניתוח החוויות שלהן בחדרי המלחמה, ולעמוד על החשיבות של החוויות האלה בהקשר של מרחב הלחימה של ימינו.

מערך המחקר

במחקר הזה בחרתי לחקור נשים המשרתות בחדרי מלחמה קדמיים - זאת לנוכח השינוי שחל בתפקידיהן והחשיבות הרבה שיש לכך בהקשר של מרחב עבור מרחב הלחימה. הקריטריון להשתתפות במחקר היה אפוא שירות בצה"ל בתפקידים תומכי לחימה בחדרי מלחמה הממוקמים בקווי הגבול של ישראל. הנשים שהשתתפו במחקר שירתו בגבולות של מדינת ישראל עם סוריה, לבנון, מצרים, בגדה המערבית או ברצועת עזה. חלק מהן שירתו ביותר מגבול אחד. בישראל, שאותה אפשר לתאר כאומה במדים, השירות הצבאי של נשים היה חובה מיד עם הקמת המדינה ב-1948 (Ben-Eliezer, 1995; Halperin-Kaddari, 2004). ישראל הלכה בדרכן של מדינות אחרות, בהן אוסטרליה, ארצות-הברית, קנדה, דנמרק, פינלנד, גרמניה, ניו זילנד, נורווגיה, פולין, רומניה, ספרד ושוודיה, ופתחה אפשרויות חדשות לשילובן של חיילות בתפקידי לחימה ובתפקידים תומכי לחימה (Harel-Shalev & Daphna, 2020).

בשונה מגיוס גברים לצה"ל, שירות של נשים בתפקידים הקשורים ללחימה נעשה על בסיס התנדבותי, ונחשב ליוקרתי יותר מאשר שירות בתפקידים נשיים מסורתיים (Harel-Shalev & Izraeli, 2001; Daphna-Tekoah, 2015; Golan, 2015). החלק היחסי של נשים בתפקידים קרביים קטן עדיין - ב-2020-

פחות מעשרה אחוז מהנשים החיילות משובצות כלוחמות - ואולם מספרן הולך וגדל עם זמן. מספרן של הנשים המשתתפות בתפקידי תומכי לחימה גדול יותר (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2020). שלושים המשתתפות במחקר אותרו באמצעות שימוש במדגם "כדור שלג" (חברה מביאה חברה). הן רואיינו לאחר סיום השירות הצבאי שלהן, אם כי חלקן עדיין נקראות לשירות מילואים, טווח הגילאים שלהן הינו 21-33. המשתתפות גויסו לשירות צבאי בסביבות גיל 18, ושירתו במשך שנתיים עד שבע שנים. חלקן שירתו שירות חובה בלבד, אחרות חתמו על שירות קבע לפרק זמן נוסף. פרק הזמן המרבי בין מועד השחרור משירותן הצבאי עד מועד עריכת הראיונות היה עשר שנים. המרואיינות שוחררו בדרגות שונות, ושירתו במגוון רחב של תפקידים ביחידות צבאיות שונות. כל המשתתפות במחקר שירתו בחדרי מלחמה קדמיים, אך בתפקידים שונים: כמה מהן היו תצפיתניות, אחרות היו סמלות מבצעים; חלקן היו אחראיות על כלי ביון מתקדמים; ואחרות היו אחראיות על הפעלת כרב"מים (כלי רכב בלתי מאוישים) מתוך חדר המלחמה. במסגרת המחקר, החוקרת, יחד עם עוזרי מחקר שקיבלו הכשרה מתאימה, ניהלו ראיונות עומק מובנים למחצה עם כל אחת מן המשתתפות במשך שעה עד שעתיים. הראיונות הוקלטו ותומללו. לכל אחת מן המרואיינות הוצגה סדרת שאלות על חוויותיה בשירות הצבאי. כל מרואיינת קיבלה שם בדוי. השימוש במתודת ניתוח נרטיב נועד לאפשר לחוקרות להעריך דקויות, לבחון נרטיבים מקבילים שונים ולהיות קשובות לאופן שבו הבינו המשתתפות את החוויות שלהן (Shepherd, 2011; Wibben, 2012). ניתוח נרטיבי מוכר ככלי חשוב במדעי החברה בכלל וביחב"ל בפרט, ולניתוחם של מגוון נרטיבים, יש תפקיד מכריע בהבנת המרחב הפוליטי (Suganami, 2008; Wibben, 2011). הגישה הזאת מתאימה באופן מיוחד להערכת פרספקטיבות של מרואיינים במצבים עתירי סכסוכים (Ben-Ari et al, 2010; Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2016a, 2020).

נרטיבים של מלחמה מתוך חדר המלחמה

הניתוח של הראיונות המוצגים כאן חושף שני נרטיבים עיקריים, האחד של חוויות מלחמה והשני של עשיית מלחמה. עם זאת, לפני הצגת הנושאים המרכזיים שנחשפו בנרטיבים האלה יש מקום להבהיר את ההקשר של המחקר הזה, שכן נשים צעירות בישראל חוות מעבר לבגרות המשפיע על שירות החובה שלהן בצבא: המלחמות השונות שישראל נלחמת בהן, הכיבוש והסכסוך הישראלי-פלסטיני המתמשך. כך מתארת זאת רעות:

את גדלה, מוגנת, עם כפית זהב בפה, עד שאת מגיעה לגיל 18. עד אז כולם מטפלים בך, דואגים לך, מגדלים אותך. [...] ואז פתאום, בפעם הראשונה בחיים, את בתוך מערכת שאת אין לך את אמא שלך שתוכל לדבר עם המורה, וזה רק את - כאדם - שם. את מגיעה לשם [שירות צבאי בעזה] ושומעת בום, יריות ורקטות - בוא נגיד שזה לא משהו שהייתי רגילה לשמוע בחיי היום-יום שלי. ואז את מבינה - אני כבר לא בשכונת הילדות שלי, אני נמצאת ליד הגבול. [...]

[אבל] אני יודעת בדיוק מה עשיתי בשירות ומה היה התפקיד שלי בחמ"ל. הלחץ נותן מוטיבציה והאדרנלין זורם. [...] את אחראית על תקריות. [...] השירות הצבאי היה עבורי חוויה שאני לא יכולה להסביר במילים. זה היה שירות משמעותי.

בהמשך לדברים האלה ציינה שרון, מפקדת חמ"ל:

בתפקיד הזה אני למעשה אחראית על הבנות [תומכות לחימה] בחדר המבצעים, וזה אומר שאני זאת שצריכה לקחת פיקוד. תקריות שבהן אני מחליטה מה לעשות, הכול על הכתפיים שלי. אני אחראית. [...] זה קשה, עם הרבה מתח. [...] אני אחראית על תשע בנות; הבסיס במרחק 1.5 ק"מ מהגבול; יש "אקשן".

הנרטיב של שרון מדגיש את תפיסת האחריות שלה ואת ההבנה שלה את תפקידה בצבא, ומדגיש את המשמעות של נטילת הפיקוד לידיים. היבט אחר של השירות הצבאי של המרואיינות קשור להבדלים בעוצמת הקונפליקט בגבולות השונים של ישראל. יש הבדלים עצומים בחוויות של חיילות בחמ"ל בגבולות השונים: סוריה, לבנון, מצרים, רצועת עזה והגדה המערבית. מרים, שהייתה אחראית על חדרי מלחמה ועל מערכות איסוף מודיעין חזותי בכמה גבולות, אמרה:

יש הבדלים מהותיים בין גבולות שקטים ובין גבול מלחמה. הגבול עם מצרים שקט בגלל שיש שלום [בין שתי המדינות]. [...] יש קצת הברחות וקצת כניסות לא חוקיות, אבל רמות המתח שונות. בעזה יש בעיקר פעילות טרור, זה רציני; וכולם דרוכים. [...] זה עניין של חיים ומוות. זה לגמרי שונה [מהשירות בגבול שקט].

ליאור תיארה את חוויית שירות המילואים שלה כקמב"צית בגבול עם לבנון:

אם עזה זה מקום רע, אז לבנון גרועה פי שניים. [...] ואת יודעת שחיילים נופלים שם כמו זבובים. פתאום הבנתי שכמה מהאנשים [חיילים] שראיתי לפני פחות משעה אולי לא יחזרו, כי לבנון זה מקום רע.

במקביל, חלק מהחיילות תיארו כיצד הן עצמם היו בסכנה בשל המיקום של החמ"ל בסמיכות לגבול בגזרה "פעילה". למשל, אלה, תיארה את חוסר הביטחון בחמ"ל עצמו:

תמיד היו אומרים "החמ"ל הוא המקום הכי מוגן". עכשיו, החמ"ל... מי שיודע באמת.. אם את תכניסי בוקס לקיר, ברגע הוא מתפרק. אפילו לא גבס, אולי קרטון, לא יודעת ממה זה בנוי. האמת היא שכמה פעמים נפל פצמ"ר על חדר האוכל שהיה לא רחוק. ואז... יום אחד הטיל נפל ממש צמוד לקיר של החמ"ל. אם הוא היה נוחת בקיר הזה ולא בקיר הזה [מצביעה], כולם היו מתים ברגע. באותו זמן, היה מבצע המח"ט, אז כולם היו בחמ"ל. זה היה הזוי. הכל היה מלא עשן... זו השגרה שם... החלונות מיליון פעמים התפוצצו, היינו מדביקים דפים כאילו על החלון, כאילו לא קרה כלום...

לחיות מלחמה - חשיפה מתמשכת לקרב ולאלמות

המחקר הנוכחי משתייך לגישה מחקרית המבקשת להביא את מתודת ניתוח נרטיב חוויות המלחמה אל תחום לימודי הביטחון (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2016a; Wibben, 2011; Shepherd, 2012). יש דרכים שונות לחקור את חוויות המלחמה. כמו כן יש מושגים שונים, אף מנוגדים, להגדרת חוויות צבאיות בשדה הקרב (Gazit & Ben-Ari, 2017; Dyvik & Greenwood, 2016). הנרטיבים של חיילות על שירותן הצבאי התייחסו לחוויות שונות ולמפגשים שונים עם מלחמה. החיילות האלה חוו את מרחב הלחימה בדרכים שונות: חלק מהן תוך התבוננות וחלק מן תוך התמודדות עם חוויות שונות של עימות מזוין. החיילות המרואיינות תיארו את תפקידן בחמ"ל ואת החוויות שלהן בפירוט רב. מיכל, למשל, אמרה:

שירתי את כל שירותי הצבאי בגבול - בתחילה בתור סמב"צית, ואחר כך בתור קמב"צית. השנתיים האלה הרגישו כמו חיים שלמים. היו תקופות אינטנסיביות מאוד. [...] את נשארתי בבסיס ומבלה שעות רבות בחמ"ל. זה מגיע למצב שאת מכירה כל אבן באזור וכל "אזור מת". כל תקרית שמתרחשת באזור שלך הופכת להיות חלק ממך, כל דבר נהיה אישי: כל שגיאה, כל מה שיכול היה להיעשות אחרת, כל חייל שנהרג, או כל הצלחה, כל תקרית מוצלחת [אן] מניעה של תקרית - הכול נהיה חלק ממך.

תהליך ההתחיילות מתועד בספרות המחקרית ככזה המתמקד בהכשרת חיילים גברים באמצעות אימון ומשמעת, לגוף ולנפש (McSorley, 2013). תהליך התחיילות מקביל מתואר בנרטיבים של תומכות הלחימה אשר יועדו לשרת בחמ"ל. טיפאני ושירי הסבירו כיצד אומנו לתפקד היטב במשמרות ארוכות וקשות. טיפאני, קמב"צית, סיפרה:

המפגש הראשון עם אזעקות וטילים דורש ממך שתתעשתי מהר ותמלאי את התפקיד שלך הכי טוב שאת יכולה, אפילו אם את מתה מפחד. [...] זה היה בום חזק. את רואה "זיקוקים" מעל לראש שלך, אבל חייבת להמשיך לתפקד כרגיל ולנהל את המבצע כאילו כלום לא קרה. יש שישה או שבעה סמלי מבצעים תחת פיקודי. [...] יש בזה הרבה סיפוק. את נהיית מקצועית ומומחית. שירתי בסביבה גברית מאוד. [...] הייתי כמה מטרים מהגבול; היו הרבה טילים והרבה חדירות.

שירי, ששירתה כסמב"צית, תיארה את אופי שירותה:

זה להיות ערה במשך כל הלילה ולתפקד. [...] זה תפקיד מאתגר, אינטנסיבי, עם חוסר ודאות רב בנוגע ללוח הזמנים. [...] עם אחריות עצומה. [...] לשים בנות בתפקיד הזה, זה לא ברור מאליו. זה לא תפקיד פשוט. [...] בנות בגיל 18, 19, 20 שמקבלות אחריות עצומה. [...] זה לא ברור מאליו שבנות בגיל כזה יתמודדו עם כזאת אחריות. [...] לא במדינה שלנו, ולא במדינות אחרות.

בנרטיבים שלהן הדגישו החיילות את הכישורים שרכשו במהלך המפגשים שלהן עם מעשי אלימות ומלחמה. הרכיב החזותי של מרחב הלחימה היה משמעותי מאוד בנרטיבים. נערכו מחקרים שונים שבחנו את החשיבות של הייצוג החזותי של המלחמה (Guittet & Zevnik, 2015). בחדרי המלחמה יש לרכיבים החזותיים של מרחב הלחימה חשיבות מכרעת, כפי שניתן לראות, למשל, בתיאור של אלה, אשר שירתה כתומכת לחימה ביחידת מודיעין בחמ"ל בחזית עזה.

הנרטיב שלה, שמתאר את מותו של אחד מעמיתיה בקרב, כפי שצפתה זו בחמ"ל, מדגיש את החשיבות של החזותיות של מרחב הלחימה של (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2016b):
הוא ישב בדיוק שם, ליד הגוף שלי; דקה מאוחר יותר הוא כבר לא היה. [...] לא רק זה, ראיתי בעיניים שלי איך הוא נהרג. את רואה את זה בהילוך איטי. [...] את יכולה לראות פחד. [...] את רואה הכול על מסכי הפלזמה בחמ"ל.

מראות ותמונות של מלחמה (Peoples & Vaughan-Williams, 2015) הפכו להיות חלק מרכזי ממרחב הלחימה, כפי שהוצג בנרטיב של מורן, סמב"צית, שתיארה את שגרת החיים בחמ"ל:
אפילו לראות את כל מה שנקלט בעדשת המצלמה על מסכי הפלזמה האלה, או לשמוע את הרדיו הצבאי [...]. ישבתי בחמ"ל בזמן מבצע, עם אוזניות. שמעתי אותם [את הלוחמים] בשדה הקרב, ראיתי אותם דרך המצלמה, זה הרגיש כאילו [...] את שומעת "יורים עלינו", וזה ממש קשה. [...] הייתי במתח גדול. זה כל כך מלחיץ לראות אותם ככה מהחמ"ל.
לדברי כריסטין סילבסטר, חוקרת בכירה בלימודי ביטחון ביקורתיים, יש להבין את מהותה של המלחמה כחוויה של הגוף. לשם כך, כדאי להתמקד לא רק ברכיבים כלליים של המלחמה, כמו "ביטחון לאומי", אלא להתמקד גם באדם שחווה את הלחימה (Sylvester, 2012). הנרטיבים של המרואיינות עסקו בדיוק בדברים האלה: לצד האיזכור של התרומה שלהן לביטחון הלאומי, הן סיפרו על הקרבה הפיזית למוות, המציאות הסוריאליסטית של המלחמה והמראות האיומים. אלה חזרו על עצמם בנרטיבים של המרואיינות כשהן התייחסו לחוויות המלחמה. ז'אנה, קצינה ששירתה ברצועת עזה לפני ביצוע תוכנית ההתנתקות ב-2005, תיארה בפרטי פרטים אירוע שחוותה:

הם נסעו ועלו על מטען. מטען חבלה הפעיל את חומרי הנפץ שהיו ברכב הצבאי, וכל הלוחמים התפוצצו לחתיכות קטנות. ביום שלאחר מכן ירו על רכב אחר שגם בו היו חומרי נפץ, וחמישה חיילים התאדו. אני זוכרת שהרגשתי את הפיצוץ. זה היה כל כך חזק. המראות שתקועים לי בראש מאז הם של חיילים זוחלים על הכביש, מחפשים חלקי גופות של חיילים מתים. [...] אני זוכרת ש[כשזה קרה] [...] נכנסתי לחמ"ל, ואחת החיילות צעקה שהרכב התאדה. אני זוכרת שאמרתי לה: "מה זאת אומרת?" היא אמרה: "התאדה". רגע אחד הוא היה שם, ואז הוא נעלם. הולם. [...] המוח לא מצליח להבין את האירוע הזה. [...] רכב צבאי שלם, עם חמישה חיילים, נעלם, מתאדה. [...] בלתי נתפס.

הטכנולוגיה מביאה את מציאות אזור המלחמה אל תוך החמ"ל, ולפיכך גורמת לחיילים רבים נוספים לחוות מלחמה על רבדיה השונים. אף שהחיילות בתפקידים תומכי לחימה אינן נמצאות בגופן בשדה הקרב, הן נתונות עדיין בסכנה אמיתית, חוות מתח, ומוטלת עליהן אחריות רבה. הממצאים של מחקר הזה משלבים שני היבטים, לכאורה בלתי קשורים - חזותיות ומגדר. בשל הטכנולוגיה גם נשים שאינן משרתות בתפקידים קרביים רואות את תמונת הקרב בכללותה, וכך גם הן חשות אחריות למצב וממלאות תפקידים שאינם במסגרת התפקידים המסורתיים במלחמה.

בניגוד לחדר המלחמה המרוחק, שבו יושבים בכירים במערכת הביטחון, ולעיתים מפעילי מל"טים (Daggett, 2015), חדרי המלחמה המתוארים במאמר זה ממוקמים בסמוך לשדה הקרב. לא רק שהמרואינות חוו מלחמה, והיו עדות למקרי מוות ופציעה של חיילים באמצעות מערכות חזותיות בחמ"ל, הן היו נתונות בעצמן בסכנה. אלה, סמב"צית, הדגישה שחדר המלחמה היה חלק ממרחב הלחימה החדש ושגם הוא אינו מקום בטוח. גם ז'אנה תיארה את החוויה הסוריאליסטית בחדר המלחמה, שבמהלכה הייתה קרובה להיפגע מרסיס של פגז וגם מכדור תועה שפגע ישירות במכשיר הטלפון המשרדי שהיה מונח על שולחנה, ושנתקע בסופו של המסלול בקיר שלידה. היא התבדחה עימי על הסיטואציה הסוריאליסטית: "אבא שלי התקשר ולא יכולתי לענות לו, ואחר-כך התלבטתי אם לומר לו: 'לא יכולתי לענות לך, כי כדור רובה פגע בטלפון, סליחה שלא עניתי מיד'". חוויות המלחמה שתוארו כללו אפוא אחריות עצומה, נטל רגשי, תפקוד תחת לחץ, חשיפה לקרב ולמוות ושאיפה למקצועיות.

להילחם מאחורי הקלעים של המלחמה

ליאור, קצינת מבצעים ששירתה בגבול לבנון:

ישבנו בחמ"ל בלבנון, אני זוכרת את ההליקופטר שהופל. קיבלנו דיווח שהמסוקים המריאו, חצי פלוגה שלי על המסוק, כולל הסמ"פ של הפלוגה, ואבא של הסמ"פ הזה במילואים יושב איתי בחפ"ק. ישבנו לאכול בדיוק, היינו כל כך מורעבים מכל המנות קרב. יצאתי החוצה לרגע, חזרתי פנימה, אני רואה כולם לבנים כמו הקיר. כולם עומדים ליד הקשר. קיבלנו דיווח, כאילו שמאללה אלוהים ישמור איך הוא היה נראה. הבן אדם היה יותר לבן מהקיר הזה. הבן שלו על המסוק. ולקח קרוב לחמש, אולי זה היה שלוש דקות מאוד, מאוד, מאוד ארוכות, כי גם היו הרבה בעיות קשר, עד שקיבלנו את הדיווח שהפלוגה שלנו ירדה מהמסוק לפני שהוא נפל. זאת אומרת - המסוק נפל עם צוות האוויר - זה נורא ואיום, אבל לפחות לא כל הפלוגה הלכה. ישבתי שבוע שלם במקלט הזה עם שמונה גברים יחד איתי, כל פעם שבוע שלם, זו היתה תקופה ארוכה מאוד. היתה המון מתיחות בחזית הזו. הזזתי את הכוחות לכאן, הזזתי את הכוחות לשם, עשיתי חסימות פרשים תורכים והכל.

השיח הדומיננטי על המלחמה מתייחס לגברים בקרב כאל לוחמים. נשים מוזכרות במחקרים בעיקר כקורבנות של המלחמה, או כשחקניות משנה בעשיית מלחמה (Daphna-Tekaoh & Harel-Shalev, 2017). במקביל, מתנהל ויכוח בנוגע לשאלה האם זה ראוי לשתף נשים במלחמה (Shepherd, 2016) והאם יש לשלב יותר נשים כמשתתפות פעילות במלחמה (MacKenzie, 2013; Harel-Shalev & Daphna-Tekaoh, 2015). מממצאי המחקר הזה עולה שחיילות בחדרי המלחמה לא רק "חוות" מלחמה או מושפעות ממנה, אלא שבמובנים רבים הן גם "עושות" מלחמה. הנרטיבים של המרואיניות משתלבים אלה באלה בתארם כיצד חדרי המלחמה, האמצעים הטכנולוגיים והחיילות המתפעלות והמנהלות את חדרי המלחמה הם חלק בלתי נפרד ממרחב הלחימה החדש.

תמרה, קצינת מבצעים בגדה המערבית, הסבירה:

יש את אלה שהם בשדה הקרב, ויש את אלה שנמצאים מאחורי הקלעים. אני מרגישה שעשיתי דברים, אבל זה תמיד היה "מאחורי הקלעים של המלחמה". סמלות המבצעים נמצאות מאחורי הקלעים, והלוחמים נמצאים בחזית. אבל הלוחמים לא יכולים לתפקד בלעדיו, צוותי החמ"ל. חוקרת יחסים בינלאומיים לאורה שוברג סיכמה את הגישה הקונבנציונלית בנוגע להגמוניה הגברית בצבא: בתיאורים ההיסטוריים הצורך של הנשים בהגנה גורם למלחמות, והציפייה החברתית מגברים היא להילחם במלחמות האלה כמגינים של הנשים וכגיבורים. כאמור, הסטריאוטיפים האלה מצדיקים הן את העליונות החברתית של הגברים והן את מוסד המלחמה (Sjoberg, 2006).

נרטיבים של חיילות מצביעים על כך שהרעיונות האלה עברו שינוי מסוים: הן חוזרות שוב ושוב על כך שאף שהן אינן נחשבות ללוחמות, הן ממלאות בחדרי המלחמה תפקיד חשוב בעשיית המלחמה. הנשים חזרו והדגישו את הערך והמשמעות של תפקידן - כיצד הגנו על הלוחמים - ודחו בתוקף את הגישה שהתפקיד שלהן שולי. למשל, מיכל, סמב"צית, מתחה ביקורת על כך שהחיילות בחדרי המלחמה אינן זוכות להערכה, והדגישה שבסופו של דבר, הן מצילות חיים. כל אחת מן החיילות שרואיינו השתתפה בעשיית מלחמה - אם כי באופן שונה. שני הסבירה את תחומי האחריות של תצפיתנית בחדר המלחמה:

[בחדר המלחמה] אין ודאות לגבי מה יקרה הלאה; את נלחמת בעצמך שלא למצמך, לא לסגור את העיניים לשנייה. זה עניין של חיים ומוות. [...] במבצע שקרה לאחרונה התצפיתנית זיהתה חוליית מחבלים. [...] זה תפקיד שהוא העיניים של המדינה כולה ושל הצבא.

טכנולוגיות צבאיות מתקדמות מוצגות כעליונות בכל מובן שהוא על הגוף האנושי - עליונות באיסוף מידע ומודיעין, עליונות בחישה מרחוק, מהירות תגובה וכוח עמידה רב יותר. לפיכך, העיניים והאוזניים של הצבא אינם מועדות לטעות אנוש (Masters, 2005). חיילות המשרתות בחדרי מלחמה כמפעילות של טכנולוגיות חזותיות אכן משמשות העיניים והאוזניים של הצבא והמדינה. ואולם, ברזמן הן בנות אנוש ולא חלק מתוכנת מחשב. מתעוררות כמה שאלות: מהי המשמעות של להיות אנושי במלחמה? מהי המשמעות של להיות אישה במלחמה? עם אילו סוגים של דילמות - אתיות

ואחרות - נדרשות להתמודדות הנשים בחדרי המלחמה? במובן מסוים, הצבתן של נשים בחדרי מלחמה קדמיים ממקמת אותן כגורמים משמעותיים במרחב הלחימה. למיקום הזה יש פוטנציאל כפול: מחד גיסא הוא יכול לגרום למיליטריזציה של חייהן, ומאידך גיסא הוא חושף אותן לדילמות אתיות. רוני, ששירתה בחמ"ל בגזרת עזה, סיפרה:

כשהיינו במבצע, צוות החמ"ל כיוון את החיילים והנחה אותם לאיזה כיוון כדאי להם לנוע ולאן לא. באחת הפעמים החיילים ראו חמור, והם עדכנו את החמ"ל בנוגע לחמור. [...] אז החמ"ל הורה: "נצור אש, אל תירו בחמור". החמור המשיך להתקרב אליהם, ואז הוא התפוצץ ליד החיילים. הוא היה ממולכד. זה היה מחזה סוריאליסטי. [...] לפני כן אמרנו בחמ"ל: "זה חמור, למה שנהרוג אותו?" אני והקצינים הבכירים היינו בהלם.

עוד שיתפה בדילמות שהתעוררו בעת שירותה בחמ"ל:

היו כליך הרבה דילמות שם [בחדר המלחמה]. [...] היה לנו מידע ודאי על מיקום של מבוקש והם רצו "להוריד אותו", אבל על הגג היו שלושה ילדים. השאירו אותם שם לשחק כדורגל, וראינו אותם עומדים שם וידענו מי נמצא בתוך המבנה. אני זוכרת את מפקד החטיבה והקצינים האחרים מחזיקים את הראש. היינו צריכים להתמודד עם דילמה רצינית. [...] הם לא ידעו מה לעשות. זה היה החיים של שלושה ילדים לעומת משהו שעשוי להציל חיים רבים. אבל בסופו של דבר הם לא עשו את זה, הם לא ירו.

הודות לציוד טכנולוגי מתקדם, קצינות המבצעים בחדרי המלחמה יכולות לראות הן את הצד "שלנו" והן את הצד של "האויב", והכול בצבעים חיים. הן רואות הכול, בשר ודם. ואולם, בתארן את חוויות המלחמה שלהן מתייחסות החיילות בדרך-כלל בעיקר "לצד שלהן" של העימות. הסוגיה הזאת מעניינת מאוד לנוכח החשיפה המשמעותית לאוכלוסייה אזרחית בצד השני של הגבול. היו חיילות שהציגו עמדות ביקורתיות כלפי מדיניות הממשלה, אך אלה לא היו במוקד הנרטיב שלהן. על-פירוב הטכנולוגיה נתפסת כמרחב ייצור של כוח וידע. בעבר, רק גברים שעסקו בלחימה של ממש היו חלק מן ההגמוניה של הצבא, ואולם בעקבות שילובן של טכנולוגיות במרחב הלחימה השתנו חלק מן הכללים. מרים, שהייתה תצפיתנית בחדר מלחמה, ולאחר מכן קצינת מערכות מודיעין חזותי, סיפרה:

יזמנו מבצעים. אם אנחנו לא היינו פועלים [מחדר המלחמה], תקריות לא היו נמנעות, והיו מגיעות לשטח ישראל. את נותנת לכוחות הלוחמים את הזמן הנדרש להכין את עצמם לקרב, את מזהה דברים לפני שתקריות מתרחשות, את אוספת מידע מודיעיני. מרגישה שאת חלק ממה שהיה גדול. רציתי לשרת בתור לוחמת, אבל זה לא הסתדר, אז אמרתי לעצמי, אם לא לוחמת, לפחות אשרת בתפקיד הכי רציני ובחלק הכי חם של המבצעים.

תמרה, קצינת מבצעים בגדה המערבית, סיפרה על תהליך קבלת ההחלטות ועל מעורבותן של החיילות בתהליך הזה. כמו כן תיארה את ההשפעה שהייתה לה במסגרת תפקידה במבצעים:

אני זוכרת שסגן מפקד החטיבה קרא לי ושאל: "איפה לדעתך אני צריך למקם את הכוחות ומה לדעתך הוא המיקום המוצלח ביותר לכל אחד מהכוחות?" אני למעשה [...] הראיתי על המפה

איפה הוא צריך למקם כל כוח: "כאן אתה צריך למקם את הכוח הזה, ושם אתה צריך למקם את הכוח השני". הוא גיבה אותי ויישם את מה שהצעת.

הנרטיבים של מרים ותמרה מדגימים בדרכים שונות כיצד ידע ומומחיות הם מאפיינים קריטיים עבור המשתתפות במרחב הלחימה. הידע שלהן נשאב מהציוד הטכנולוגי, בין היתר המערכות החזותיות הממוקמות בחדרי המלחמה. הן משתמשות בידע הזה כדי להעריך אם נשקפת סכנה לחבריהן לנשק. לפיכך, הנרטיבים של תמרה ומרים דומים שכן הם מתארים כיצד הטכנולוגיה בצבא ממלאת תפקידים שונים, ומאפשרת להגיע אל מעבר לגבול. בדבבד מטשטשת הטכנולוגיה את הגבולות בין תפקידי המגדר. אדית, פקמ"צית, מדגישה עוד:

הדרכתי את החיילים. [...] זה נתן לי תחושת סיפוק. היו כוחות [לוחמים] שנכנסו לחמ"ל לפני שנכנסו פנימה [חצו את הגבול] וביקשו מאיתנו: "תשמרו עלינו טוב טוב". זה מעודד ונותן תמריץ.

מתעוררת השאלה: כיצד יכולות הטכנולוגיות החדשות להביא לארגון מחדש של היבטים מגדריים של מלחמה? לדברי מנג'יקיאן (Manjikian, 2014, p. 60), אין זה סביר שטכנולוגיה נוספת של לחימה תביא לשינוי משמעותי בארגון המגדרי של הלחימה. התפיסה הזאת עולה גם ממחקרה של מק'קנזי (MacKenzie, 2015) בנוגע להתנגדות לשילובן של נשים בתפקידים גבריים. אכן, הגברים ממשיכים להיות המעצבים של צבאות ומלחמות, ועם זאת, אפשר להבחין בשינוי מסוים בעיצובם של תפקידי המגדר באמצעות בחינת חשיבותם של חדרי המלחמה במרחב הלחימה. לצד חלוקת התפקידים המגדרית, שהיא עדיין הנורמה, כלומר, מרבית הלוחמים בצה"ל הם גברים ומרבית הנשים משרתות בתפקידי חינוך, הוראה ואדמיניסטרציה - כניסתן של הנשים לחדרי המלחמה האסטרטגיים מאפשרת להן למקם את עצמן בתפקיד של מגינות, ולגברים היא מאפשרת להיות מוגנים עלידי הנשים, זאת בלי לחוש איום על גבריותם.

לפי בראונסון (Brownson, 2014), בחלק מן המקרים, הלוחמים - הן הגברים והן הנשים - מתאחדים תחת "סולידריות אחרת", כזאת המכירה בגברים ובנשים כחברים מלאים בקבוצה, ובוֹרֵבִּזְמָן מקבלת שלכל אחד תרומה שונה ליעילות המלחמה. הרעיון משתקף בדבריה של אדית: "תשמרו עלינו טוב טוב". לעומת זאת, יש מקרים אחרים, שבהם התעלמו הגברים מן הנשים, ודחקו אותן לשוליים. בחלק מן המקרים, היררכיה מגדרית הייתה חלק משמעותי של הסיטואציה. עידית, לוחמת, דיווחה על אירוע כזה:

הכרתי היטב את החלק שלי במבצעים. [...] עם זאת, היו מקרים שבהם התעלמו ממני. [...] פעם זיהיתי חדירה, הלכתי לבדוק עמדה מסוימת. לוחם ליווה אותי, וראיתי משהו עובר. היה ממש חשוך, אמרתי לו: "יש כאן משהו". הוא אמר: "תשתקי, אין כאן אף אחד. זאת משימה מבצעית, פשוט תהיי בשקט". המשכנו ללכת, וראיתי צללית של אדם מולנו. תפסתי בשקט את היד של הלוחם [כדי לסמן לו שהחודר שם], ואז הוא עצר אותנו.

הדוגמה הזאת מצביעה על כך שחיילים גברים הם עדיין המגדירים העיקריים של התרבות הצבאית ומהווים את הסמכות העליונה, ואילו הנשים צריכות בדרך-כלל צריכות להתאים את עצמן אליה (King, 2015). לכן, על אף שהמרווינות הבינו את חלקן במרחב הלחימה ופירשו אותו כחיוני, הן חשו מתוסכלות מאוד במצבים שבהם חיילים גברים, והמערכת כולה, לא הכירו בחשיבות של תרומתן. במציאות של קונפליקט אלים - חלק מן החיילות התייחסו לכך שהן התמודדו עם אתגרים נוספים, למשל, עם הערות סקסיסטיות (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2020).

אתגר אחר שעימו התמודדו הנשים בחדרי המלחמה הוא החלוציות - להיות הנשים הראשונות שממלאות תפקיד מסוים. ליאור ציינה שהייתה מרוצה מכך שיכלה ללמד ולחנך את הדור הבא של סמלות המבצעים, זאת חרף הקשיים שעיימם התמודדה. סלילת הדרך עבור הדור הבא של חיילות בצבא, בייחוד בתפקידים הקשורים ללחימה, הייתה קרב בפני עצמו עבור חלק מן המרווינות. רונית, למשל, ששירתה בחדרי מלחמה, הייתה האישה הראשונה שהפעילה כרב"ם והייתה אחראית עליו. היא תיארה את שגרת הטיפולים המכניים שהיה צריך לבצע ברכב, איך למדה את המסלול של הכרב"ם וכיצד סיכנה את חייה פעמים רבות, כשהיה עליה לתקן בעיה בו בזמן שהיה בשטח אויב:

הייתי אחראית על כרב"ם - רכב שעליו מצלמה ושנוסע לאורך הגבול. שלטתי ברכב שנוסע במסלול שהיה מסוכן מדי עבור החיילים. המצלמות שעל הרכב מכסות שטחים מתים [שטחים שמחוץ לשדה הראייה]. [...] העבודה כללה טיפול מכני ברכב, כמו גם משמרות בחמ"ל. המשמרות כללו גם תפקוד בתור תצפיתנית בשדה הקרב. הסענו את הרכב מהחמ"ל עצמו. אפשר לחשוב ששיחקתי במשחק מחשב, אבל למעשה הסעתי [את הרכב]. ביצעתי תפקיד חדשני. [...] אני חושבת שתרמתי הרבה. [...] הייתי הקצינה הראשונה בתפקיד הזה; לכן, אני למעשה ייסדתי את התפקיד; כתבתי את כל מדריך הלחימה, ויש לי המון ניסיון. כל הפעילות [של הכרב"ם] מבוססת על דברים שאני יצרתי וחוויתי.

תפעול כרב"ם וכטמ"מים (כלי טייס מאוישים מרחוק) מאפשר לחיילות למלא תפקידים הקשורים ללחימה ללא מאמץ פיזי משמעותי. הדרישות לתפקידים האלה הן: אחריות, סבלנות, חריפות שכל ויכולות של תגובה מהירה (Manjikian, 2014). במובן הזה נשים אינן פחות מקצועיות מגברים. הרחבת השימוש בטכנולוגיות מתקדמות מן הסוג הזה באמצעות שירות בחדרי מלחמה עשויה להניע תהליך שיוכל להשפיע על המבנה המגדרי של מרחב הלחימה.

תיאורה של מיכל, שהוזכר בתחילת המאמר, את עצמה כמי שמגינה על החיילים, מזהירה ומדריכה אותם לסגת כדי להימנע מפגיעה, מייצג במובן מסוים שינוי במבנים המגדריים של הגנה: נשים שאינן נמצאות בשדה הקרב, אבל נמצאות במרחב הלחימה - בחדר מלחמה אסטרטגי, מקום שבו הן רואות את תמונת הלחימה הרחבה - ולכן יש להן יכולת להוביל חיילים גברים אל מחוץ לטווח הסכנה (Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, 2016b). הנשים האלה חוו מלחמה ולקחו בה חלק. אנלו (Enloe, 1989) הצביעה על כך שבאופן מסורתי גברים אמורים "להגן על נשים וילדים". המציאות של חדר

המלחמה המודרני מערערת על התפיסה הזאת. חיילות בחדר המלחמה, המשמשות עיניים ואוזניים, הפכו להיות מגינות של הלוחמים בשדה הקרב.

דיון ומסקנות - "חדר משלהן"?

חיילות המשרתות בחדרי מלחמה בתפקידים תומכי לחימה נחשפות באופן משמעותי לקרב ולעימות אלים. הן לוקחות חלק בקונפליקטים העיקשים והמשמעותיים נערכים בסמוך לגבולות המדינה - "על הגדרות". חדרי המלחמה ממוקמים מבחינות גיאוגרפית ותפיסתית על התפר שבין המלחמה הפעילה - שדה הקרב המסורתי - ובין פעילויות המתקיימות מחוץ לה, אך מתנהלות במרחב הלחימה. לפיכך, בהקשר של ידע מתפתח על ביטחון ומלחמות חדשות, הנרטיבים של החיילות בחדרי המלחמה עשויים לסייע לחוקרים ולחוקרות לחשוף היבטים שונים של מלחמות חדשות.

מאמר זה מלמד על כך שהנרטיבים של חיילות המשרתות בחדרי המלחמה קדמיים יכולים לקרוא תיגר הן על הגדרות "המקובלות" של המלחמה, והן על מושגים בינאריים של לחימה כפעולה ממוגדרת שבה חיילים (בדרך-כלל גברים) מגינים באופן פעיל על נשים פסיביות לכאורה (על-פירוב אזרחיות). במחקר הזה, ניתוח הנרטיבים של חיילות המשרתות בחדרי לחימה חשף את התהליכים העמוקים המתרחשים בצבאות ובמרחבי הלחימה של ימינו בכלל, ובצה"ל בפרט.

המרואיינות במחקר שירתו בצבא והשתתפו במלחמות בעידן שבו הנשים דורשות שוויון במגוון תחומים. יתרה מזו, תפיסת העצמי של הנשים האלה והציפיות שלהן עוצבו בתקופה שבה נשים צעירות בישראל נלחמות למען שירות שווה בצבא (Izraeli, 2001) ודורשות לפתוח עוד תפקידים בצה"ל בפני נשים (עירן-יונה ופדן 2018; שפרן גיטלמן 2019). התהליכים החברתיים-פוליטיים האלה, יחד עם התפתחויות טכנולוגיות ויישומיהן במרחב הלחימה, משפיעים על נרטיב המלחמה שלהן.

בסיפורי חדר המלחמה של המרואיינות טמון הפוטנציאל לחשוף את פניה האמיתיים של המלחמה. אין בכך כדי לטעון שמטרתם של נרטיבים אלה לדחוף את הצבא למדיניות "שקטה" יותר בהכרח. רבות מן הנשים סיפרו את חוויותיהן כאילו הן עדיין נמצאות בתפקיד ועדיין מגויסות ו"מורעלות", אך באותה נשימה, הן לא היססו להזכיר אירועים טראומטיים שחוו. במקביל לכניסתן ההדרגתית של נשים למגוון תפקידים הנתפסים בחברה, וקל וחומר בצבא, כתפקידים גבריים, הוצבו חיילות בחדרי מלחמה קדמיים והן ממלאות תפקידים פעילים יותר בניהול מלחמה ובהכוונת כוחות בשדה הקרב - בהתאם לצורך. בפועל, הן "עושות מלחמה" במרחב לחימה הנמצא מבחינות פיזית ותפיסתית בין העורף ובין שדה הקרב. אף שהנשים האלה אינן מוגדרות על-ידי הצבא או החברה כלוחמות, הן משתתפות במלחמה - הן מקדמות ביטחון, מגינות על החיילים, חשופות לסכנה פיזית, וגם אחראיות על פגיעה ב"אחר".

זאת ועוד, טכנולוגיות חדשות של לחימה מאפשרות במובן מסוים ליותר ויותר נשים להיות בעמדה של מגינות, לקחת אחריות במצבי שגרה ובמצבי חירום. בדרך הזאת הן ממצות את הפוטנציאל שלהן שלא במסגרת חלוקת תפקידים מסורתית - בלי צורך במיומנויות הדורשות כוח פיזי משמעותי. הגנה

היא תמה מרכזית בלימודי ביטחון (Young, 2003). המציאות של חדרי מלחמה משנה את עצם התפיסה של ההגנה בשתי דרכים עיקריות. האחת - החיילות המשרתות בחדרי מלחמה יכולות למלא את תפקיד העיניים והאוזניים של הצבא והמדינה. לפיכך הן נמצאות בעמדה של מגינות על המדינה, וברבזמן זוכות להגנה של הלוחמים.

הדרך השנייה - במובן אחר של הגנה, תומכות הלחימה מגינות על הלוחמים בשדה הקרב באמצעות חדר המלחמה. ועדיין, בהקשר הזה יש מורכבות ביישומה של ההגנה: מצד אחד ניתן לזהות בגישתן של החיילות לחיילים הגנה אימהית, ומצד אחר יכולותיהם של החיילים באות לידי ביטוי הן במעשיהם והן בנחישות שלהם למלא תפקיד פעיל במרחב הלחימה. השימוש בטכנולוגיה מתקדמת ובאמצעים חזותיים שונים באזורי המלחמה, המביאים את המציאות אל תוך חדר המלחמה, מעצב את מרחב הלחימה החדש. השימוש הזה משפיע על האופן שבו הנשים בחדרי המלחמה חוות את המלחמה אך גם "עושות מלחמה". בחוותן אותה. חיילות בתפקידים תומכי לחימה, שאינן נוכחות בשדה הקרב עצמו, חשופות לאלימות קיצונית. בניהול המלחמה וב"עשיית המלחמה" החיילות האלה מעורבות בפיקוח על שטח הלחימה, ועושות שימוש במיומנויות של שדאות מעצם השימוש שלהן באמצעים טכנולוגיים.

ניתוח נרטיבים שונים - בדומה לאלה שהוצגו במאמר הזה - יכול למלא תפקיד מכריע בהבנת מרחב הלחימה. המגוון של כלי הנשק המתוחכמים ושל טכנולוגיות המידע והתקשורת מכניס נשים רבות אל מרחב הלחימה, וחושף חיילות נוספות למציאות ההרסנית והסוריאליסטית של המלחמה - וברבזמן נותן בידיהן את הכלים להילחם, לפגוע באחרים ולהגן על הלוחמים. חיילות המשרתות בחדרי המלחמה מבינות את תפקידן החיוני במרחב הלחימה ומפנימות אותו, אך עדיין מבטאות תסכול רב על כך שעבודתן לא תמיד זוכה להכרה מצידם של חיילים אחרים, ואף מצידה של המערכת הצבאית. הרצון של הנשים בהכרה בערך תרומתן לצבא ניכר בנרטיבים שלהן, ועלה גם במחקרים קודמים (Sasson-Levy, 2003; Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2016).

בניתוח הנרטיבים עלו כמה תמות מרתקות: הרמה הגבוהה של המעורבות בצבא של המרואיינות; המסירות שלהן לתפקיד; והמסירות שלהן זו לזו. ברבזמן ניכר היה שחלק גדול מהנרטיבים לא כללו התייחסות מפורשת ומפורטת לצד השני של העימות, או לאבדות של הצד השני, ואם אוזכרו דבר זה נעשה בעקיפין. ייתכן שהעובדה זו קשורה לעובדה שלנשים האלה ניתנה הזכות לשרת בתפקידים הקשורים ללחימה, בתמורה לציות ולמסירות למשימה (Sasson-Levy, 2003). ולבסוף, יש לזכור שחיילים בעימותים ובמלחמות נוטים להיות קשובים בעיקר לצד שלהם בעימות (Woodward & Jenkins, 2013).

ככלל, גבריות משמשת עדיין נקודת המוצא לתיאור ולהערכה של התפתחויות עכשוויות של לחימה (Hutchings, 2008). מהו אפוא השירות הצבאי עבור הנשים? כיצד הן חוות מלחמה, וכיצד הן "עושות מלחמה"? ההיבטים האלה של מלחמה חשובים להבנת מרחב הלחימה ולחקירתו.

אפשר אולי לומר שנשים המשרתות בחדרי המלחמה נמצאות בשולי המלחמה - מרחב טבעי לכאורה עבור הנשים במלחמה. ואולם, ממצאי המחקר הזה מעידים על כך שהנשים האלה נמצאות בלב ליבו של מרחב הלחימה. יתרה מזו, אף שבמדינות רבות עדיין רווחת התנגדות לשילובן של נשים בתפקידים משמעותיים בצבא (למשל, MacKenzie, 2015), החוויות של חיילות מעידות על כך שחלים בצבא שינויים מרחיקי הלכת בתפקידי מגדר: חיילות אכן "עושות מלחמה" בכל מובן של המילה. את התופעה הזאת ראוי לחקור בהיקף רחב יותר - הן בהיבט גלובלי השוואתי מול מקרי מבחן של צבאות נוספים, והן בצה"ל - זאת תוך השוואה בין נשים המשרתות במילואים ובסדיר בתפקידים האלה. בהמשך יש לערוך השוואה בין חוויותיהם של הגברים ובין אלה של הנשים המשרתים בתפקידים דומים בחדרי המלחמה ולחקור אודות החוויות שלהם, ההצלחות לצד הכשלונות וכן את החוויות הטראומטיות שהם חווים מבעד למסכים.

במאמר זה ביקשתי לזהות את החוויות ואת הדילמות שעמן מתמודדות הנשים ואת המצבים הבלתי רגילים של לחימה וקרבת שהן חוות. באמצעות בחינת הנרטיבים של המרואיינות, המתארים את חוויות היום-יום שלהן ב"חדר משלהן" (Woolf, 1929/2015), התחקיתי אחר האופן שבו מתארות החיילות בחדרי המלחמה את מרחב הלחימה ומעצבות אותו. כמו כן בחנתי האם ובאיזה אופן הן מאתגרות את התפיסות המקובלות של ביטחון, מלחמה וחלוקת תפקידים מגדרית. התהליכים האלה מתרחשים במקביל לכניסתן של טכנולוגיות מתקדמות למרחב הלחימה. הטכנולוגיות האלה מביאות את המציאות של אזור המלחמה אל תוך חדר המלחמה. ויכוחים משמעותיים ניטשים לאחרונה לגבי כניסתן של נשים לתפקידי לחימה בצה"ל. המחקר הנוכחי העביר את המוקד מהדיון בתפקידי לחימה פר-סה (בתפקידים המוגדרים לוחמי חוד), לדיון בתפקידים תומכי לחימה ומציע לנו להתעכב על החוויות של החיילים והחיילות בתפקידים אלו.

התבוננות פמיניסטית ביקורתית אודות מלחמות וחוויות הלחימה במרחב הלחימה המודרני יכולה, אם כן, לתרום ליצירתם של תיאורים מדויקים יותר של תפקידי מגדר בצבא ושל התהליך הרחב יותר, הטבוע ביצירתו של מרחב הלחימה של המאה העשרים ואחת בידי גברים ונשים כאחד.

מקורות

- הראל-שלו, א' ודפנה-תקוע, ש' (2019). על מחקר והקשבה. בתוך: הביטחון כסוגיה אזרחית. בעריכת קינן ע' והרבון ע'. חיפה: פרדס.
- עירך'יונה, מ' ופדן כ' (2018). "שירות נשים לוחמות בצה"ל - המהפכה הנבלמת", *עדכן אסטרטגי*, כרך 20, גיליון 4, המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- שפרן גיטלמן, ע' (2019). *שילוב נשים בצה"ל בראי פקודת השירות המשותף*. מחקר מדיניות 143. ירושלים: המרכז לביטחון לאומי ודמוקרטיה.
- Ackerly, B. A., M. Stern & J. True. (2006). Introduction, in: *Feminist methodologies for International Relations*, edited by B Ackerly, M. Stern, & J. True Cambridge: Cambridge University Press, 1-15.
- Ben-Ari, E., Lerer, Z., Ben-Shalom, U., & Vainer, A. (2010). *Rethinking contemporary warfare*. NY: SUNY Press.
- Ben-Eliezer, U. (1995). A Nation-in-Arms: Israel in its first years. *Comparative Studies in Society & History* 37(2), 264-285.
- Brownson, C. (2014). The battle for equivalency. *Armed Forces & Society* 41, 1-24 .

- Daggett, C. (2015). Drone Disorientations. *International Feminist Journal of Politics* 17(3), 361-379.
- Daphna-Tekoah, S., & Harel-Shalev, A. (2017). Beyond binaries: analysing violent state actors in Critical Studies. *Critical Studies on Terrorism*, 10(2), 253-273
- Dyvik, S.L. & L. Greenwood. (2016). Embodying militarism: Exploring the Spaces and Bodies In-Between. *Critical Military Studies* 2(1-2), 1-6.
- Enloe, C. (1989). *Bananas, beaches, and bases*. Berkeley, California: California University Press.
- Enloe, C. (2015). The Recruiter and the sceptic: A critical feminist approach to military studies. *Critical Military Studies* 1(1), 3-10.
- Garraway, C. (2011). The changing character of the participants in war. *International Law Studies, Ser. US Naval War College* 87, 177-186.
- Gazit, N., & Ben-Ari, E. (2017). Military Violence in Its Own Right: The Microsocial Foundations of Physical Military Violence in Noncombat Situations. *Conflict and Society*, 3(1), 189-207.
- Golan, G. (2015). Militarization and gender in Israel, in Cheung, M., Cook-Huffman, C., Creary, P., Golan, G., Graham, S., Hansen, N., & Lederach, A. J., Eds. *Gender and Peacebuilding: All Hands Required*, 212-228. Lanham: Lexington Books.
- Gregory, D. (2011). The Everywhere war. *The geographical Journal* 177(3), 238-250.
- Guittet, E., & A. Zevnik. (2015). Exposed images of war. In *Emotions Politics and War*, edited by Linda Ahall & Thomas Gregory, 192-206. London & New York: Routledge.
- Halperin-Kadarri, R. (2004). *Women in Israel: A state of their own*. University of Pennsylvania Press.
- Harel-Shalev, A. (2018). "A room of one's own(?)" in battlespace—Women soldiers in war rooms. *Critical Military Studies*, 1-19, <https://doi.org/10.1080/23337486.2018.1494882>
- Harel-Shalev, A., & Daphna-Tekoah, S. (2016a). Bringing women's voices back-in: Conducting narrative analysis in IR. *International Studies Review*, 18(2), 171-194.
- Harel-Shalev, A., & Daphna-Tekoah, S. (2016b). The "Double-Battle": women combatants and their embodied experiences in war zones. *Critical Studies on terrorism*, 9(2), 312-333.
- Harel-Shalev & Daphna-Tekoah, S. (2020) *Breaking the Binaries in Security Studies*. NY: Oxford University Press.
- Hutchings, K. (2008). Making sense of masculinity and war. *Men and masculinities* 10(4), 389-404.
- Izraeli, D. (2001). Paradoxes of women's service in the Israel Defense Forces. In *Military, State and Society in Israel*, edited by D Maman, E Ben-Ari, & Z Rosenhek, 203-238. New Brunswick, London: Transaction.
- King, A. C. (2015). Women warriors: Female accession to ground combat. *Armed Forces & Society* 41(2): 379-387.
- Lomsky-Feder, E. & O. Sasson-Levy. (2016). The Effects of military service on women's lives from the narrative Perspective. In *Researching the Military*, edited by Helena Carreiras, Celso Castro, & Sabina Frederic, 94-106. London & New York: Routledge.
- Lomsky-Feder, E., & Sasson-Levy, O. (2018). *Women soldiers and citizenship in Israel: Gendered encounters with the state*. NY: Routledge.
- MacKenzie, M.H. (2013). Women in combat: Beyond 'Can they?' or 'Should they?': Introduction. *Critical Studies on Security* 1(2), 239-242.
- MacKenzie, M.H. (2015). *Beyond the band of brothers: The US Military and the myth that women can't fight*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Manjikian, M. (2014). Becoming unmanned. *International Feminist Journal of Politics* 16(1): 48-65.
- Manjikian, M. (2010). From global village to virtual battlespace: The colonizing of the internet and the extension of realpolitik. *International Studies Quarterly*, 54(2), 381-401.
- Masters, C. (2005). Bodies of technology. *International Feminist Journal of Politics* 7(1), 112-132.
- McSorley, K. ed. (2013). *War and the Body*. London: Routledge .
- Peoples, C. & N. Vaughan-Williams. (2015). *Critical Security Studies- An introduction*. London: Routledge .

- Rech, M., D. Bos, K.N. Jenkins, A. Williams, & R. Woodward. (2015). Geography, military geography, and critical military studies. *Critical Military Studies* 1(1), 47-60.
- Sasson-Levy, O. (2003). Feminism and Military Gender Practices. *Sociological Inquiry* 73(3), 440-65.
- Sasson-Levy, O., Levy, Y., & Lomsky-Feder, E. (2011). Women breaking the silence: Military service, gender, and antiwar protest. *Gender & Society*, 25(6), 740-763.
- Shepherd, L. (2012). *Critical Approaches to Security: An Introduction to Theories and Methods*. New York: Routledge.
- Shepherd, L. (2016). "Making War Safe for Women? National Action Plans and the Militarisation of the Women, Peace and Security Agenda." *International Political Science Review* March 8,1-12 .
- Sjoberg, L. (2006). "Gendered Realities of the Immunity Principle: Why Gender Analysis Needs Feminism." *International Studies Quarterly* 50(4), 889-910.
- Sjoberg, L. (2016). Feminist Reflections on Political Violence. In *The Ashgate Research Companion to Political Violence*, edited by Mary Breen-Smith, 261-281 .London & New York: Routledge.
- Suganami, H. (2008). Narrative Explanation and International Relations: Back to Basics. *Millennium* 37(2), 327-356.
- Sylvester, C. (2012). War Experiences/War Practices/War Theory. *Millennium-Journal of International Studies* 40(3), 483-503.
- Tickner, A. (1992). *Gender in International Relations*. New-York: Columbia University Press.
- Wibben, A. T.R. (2011). *Feminist Security Studies—A Narrative Approach*. New-York: Routledge & PRIO.
- Woodward, R. & K.N. Jenkins. (2013). Soldiers' Bodies and the Contemporary British Military Memoir. In *War and the Body*, edited by Kevin McSorley, 152-164. NY: Routledge.
- Woolf, V. (2015/1929). *A Room of One's Own and Three Guineas*. Oxford: Oxford University Press.
- Young, I. M. (2003). The Logic of Masculinist Protection. *Signs* 29(1), 1-25.

בין תקשורת מתגייסת לביקורת מגויסת

יחסי תקשורת וצבא בישראל בשלושה מבצעים ברצועת עזה: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014)

זאב דרורי

פרופסור

המכללה האקדמית כנרת

הלל נוסק

פרופסור

המכללה האקדמית כנרת

תקציר

השאלה המרכזית שאותה מבקש לבחון המאמר היא האם התקשורת ממשיכה כיום להתגייס בכל פעם שנערכת פעולה צבאית ולהשהות את הביקורת עליה, או שמאז מלחמת לבנון השנייה חל שינוי משמעותי באופן הסיקור של מבצעי צה"ל לכיוון של ביקורתיות רבה יותר ופחות התגייסות לגיבוי המדיניות של הממשלה ושל הצבא. המקרים של המבצעים ברצועת עזה ייחודיים בתוך המלחמות בעצימות נמוכה בשל מאפייני הכוחות הלוחמים והטריטוריה שעליה הם שולטים מצד אחד, ובשל המחלוקות הקיימות בישראל בנוגע לשאלה האם הפתרון צריך להיות צבאי או מדיני מצד אחר.

כדי לבחון את השאלה הזאת נבחרו שלושה מבצעים צבאיים שנערכו ברצועת עזה בעשור האחרון: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014) ובחמישה גופי תקשורת: **הארץ, ישראל היום, ידיעות אחרונות, מעריב** ואתר **וואלה**. במחקר הוגדרו שלוש מסגרות סיקור על-פי סוג הביקורת על החלטות הממשלה ופעולות הצבא: מסגרת מתגייסת ("כלב פודל"), מסגרת סיקור של ביקורת מאשרת ("כלב נובח") וביקורת מהותית ("כלב נושך").

הממצאים העיקריים של המחקר מלמדים על כך שהדפוס של התנהלות התקשורת המוכר ממלחמות וממבצעים קודמים נמשך. בעוד **ידיעות אחרונות, מעריב** ואתר **וואלה** נוהגים באופן המוכר של התגייסות עד שמושמעת ביקורת על-ידי פוליטיקאים ואנשי צבא, שני עיתונים חורגים מן הדגם הזה - **הארץ**, המבקר את הפעולות באופן יזום ועצמאי, ו**ישראל היום**, הפועל על-פי הדגם הקלסי של תקשורת מתגייסת במשך כל זמן המבצעים.

מילות מפתח: צבא ותקשורת, תקשורת ודמוקרטיה, המלחמות החדשות, מלחמות מונעות תקשורת, מבצע עמוד ענן, מבצע עופרת יצוקה, מבצע צוק איתן, רצועת עזה.

Between self-mobilized media and mobilized criticism: Israeli media and military relations in three military operations in Gaza Strip: Operation Cast Lead (2008), Operation Pillar of Defense (2012) and Operation Protective Edge (2014)

Prof. Zeev Drori and Prof. Hillel Nossek - Kinneret Academic College on the Sea of Galilee

Abstract

The main question the article tries to answer is: Does the Israeli media nowadays continues to rally around the flag whenever there is a military action or there is a major change in the coverage towards more substantive criticism during the fighting?

For the empirical examination of the question, three military operations in the Gaza Strip were selected. Operation Cast Lead (2008), Operation Pillar of Defense (2012) and Operation Protective Edge (2014) and in five media organizations: Ha'aretz, Israel Hayom, Yedioth Ahronoth, Maariv And the Walla website. Three coverage frameworks were defined from the perspective of the type of criticism of government decisions and military actions: self-mobilized coverage framework ("poodle dog") affirmative criticism ("barking dog") and substantive criticism("biting dog").

The main findings of the study indicate that in general the pattern of media behavior familiar from previous wars and operations continues: first stage – self mobilization and affirmative criticism after political and military critical voice become public. While Yedioth Ahronoth, Maariv and Walla coverage follow in general the this patterns, two newspapers deviate from the model. Ha'aretz criticizes the actions proactively and independently and Israel Hayom which actually represents the classic model of self-mobilised media.

מבוא

בעשורים האחרונים השתנו פני החברה, ובתוך כך השתנו באופן דרמטי מפת התקשורת ומעמדם של אמצעי התקשורת ככלי ביטוי עצמאיים, החופשיים מכוחות השוק ומהכוחות הפוליטיים. בין היתר ניכרת מגבלה על מילוי תפקידם הנורמטיבי של אמצעי התקשורת לשמש כלבי השמירה של הדמוקרטיה, כלומר, למתוח ביקורת על מדיניות הממשלה ופעולותיה, בין היתר על החלטותיה לצאת למבצעים צבאיים ולמלחמות.

מאז קום המדינה התאפיינו היחסים בין התקשורת והצבא בתנודות, בייחוד מאז מלחמת יום הכיפורים, וביתר שאת, מאז מלחמת לבנון הראשונה ומלחמת לבנון השנייה (נוסק ולימור, 2005). מאפייני הלחימה השתנו גם הם. המושג מלחמה בעצימות נמוכה השתרש, ומתאר מלחמה ממושכת באזור קונפליקט, שהמאפיין העיקרי שלה הוא לוחמת גרילה או טרור והלחימה נגדם. מושג נוסף שהתקבע בשני העשורים האחרונים הוא העימות המוגבל. בעשורים האחרונים ההתנגשויות בכל העולם הן בין מדינות ריבוניות ובין ארגוני טרור והתנגדות שונים (ניר, 2004).

מאפיינים אחרים של העימות המוגבל הם עלייה בעוצמתן ובתחכומן של היכולות הצבאיות של המדינות הריבוניות מחד גיסא, והמגבלות הבין-לאומיות והמשפטיות המוטלות על הפעלת כוח ההרס הנמצא בידי אותם צבאות ריבוניים מאידך גיסא (טיארג'אן-אור, וולדמן, 2012). מאפיין בולט נוסף הוא הלחימה בתווך האזרחי, המתאפיינת בהריגתם ובפציעתם של אזרחים לא מעורבים ובהרס רכושם (עירן, 2013). מאז תום מלחמת העולם השנייה הפך שדה הקרב למגוון ולמורכב. נערכו מחקרים רבים

העוסקים בכוחות צבאיים המעורבים בתווך האזרחי, אך נושא התקשורת עדיין אינו תופס את המקום הראוי לו.

אחד המאפיינים הייחודיים של הסוג הזה של לחימה הוא העירוב שבין כוחות לוחמים, לעיתים קבוצות קטנות או בודדים, הפועלים כשהם נטמעים בסביבה אזרחית. אותה סביבה תומכת בהם או מתנגדת להם, כאשר מולם פועלים צבאות קונוונציונליים, המוכנים ומאומנים לפעולה באזורים שבהם האויב ומקום הימצאו מובחנים ומזהים באופן ברור (ניר, 2004).

המאמר הזה מתמקד בתקשורת כגוף שתפקידו לדווח באופן אמין על פעולות המדינה והצבא, ובה בעת עליו לפקח על פעולותיהם כמרכיב מהותי במדינה דמוקרטית ולבקר אותם.

המקרה של רצועת עזה ייחודי ביחס למלחמות בעצימות נמוכה. המדובר בכוח השולט בטריטוריה מוגדרת, מפעיל אש וגורם להרג ולפציעה בעיקר של אזרחים בישראל בדרישה לשחרור ולהסרת מצור המוטל על האזור. הקולות הפוליטיים מציעים פתרונות שונים למצב הבעייתי - החל בפתרונות מדיניים וכלה בפתרונות צבאיים קיצוניים. שלושת המבצעים שבהם עוסק המחקר ניסו לפתור בעיות מקומיות קצרות טווח לאחר תקופות רגיעה יחסית ומעין הפסקות אש שהתקבלו בהסכמה הדדית מתווכת.

המאמר מתמקד בשאלות הבאות: כיצד מסקרת התקשורת את המבצעים האלה - האם באופן דומה לסיקור של מלחמות קונוונציונליות, או של מבצעים נגד טרור במקומות אחרים? מה הסיבות לדמיון בסיקורים השונים ולשוני ביניהם? האם הסיקור של המבצעים האלה מתנהל על-פי הדגמים המוכרים של סיקור מלחמות ושל סיקור פעילות נגד טרור במקומות אחרים בעולם, או שיש לו מאפיינים ייחודיים הקשורים למקום ולסוג היחסים המורכבים הייחודיים בין ישראל לרצועת עזה ולתנועת חמאס השולטת בה?

שאלת המסגור והביקורות על פעולות הממשלה והצבא היא מפתח להבנת הסיקור, כיוונו ואולי גם השפעתו על התיוג והמיתוג של מבצעים כאלה בהווה, ואולי גם בעתיד הקרוב מאוד. השינויים המואצים במפת התקשורת והשינויים שעברו על החברה הישראלית, מעמידים במבחן את הדגמים השונים של היחסים בין הצבא והחברה. במיוחד מתעוררת השאלה האם התקשורת ממשיכה להתגייס בכל פעם שיש פעולה צבאית ולהשהות את הביקורת, או שבמציאות התקשורתית, הפוליטית, החברתית והכלכלית הנוכחית חל שינוי משמעותי ביחסי הגומלין בין הצבא והתקשורת בכיוון של ביקורתיות רבה יותר והתגייסות פחותה לגיבוי מדיניות הממשלה ופעולות הצבא.

הבחינה האמפירית של שאלות המחקר התמקדה בשלושה מבצעים צבאיים ברצועת עזה בעשור האחרון: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014) ובסיקורם בחמישה גופי תקשורת: הארץ, ישראל היום, ידיעות אחרונות, מעריב ואתר וואלה.

התיאוריה הנורמטיבית ביחסים שבין המוסד הפוליטי לתקשורת, והשלכותיה על יחסי צבא-תקשורת

הדיון בתיאוריה נורמטיבית של יחסי המוסד הפוליטי והתקשורת מתנהל למעשה מאז תחילת המיסוד של חקר התקשורת כתחום דעת אקדמי. התיאוריה הזאת עברה גלגולים רבים, אבל בסופו של דבר מחקרים רבים בתחום הגיעו למסקנה שלעיתונות תחילה, ולתקשורת בהמשך, יש שני תפקידים מרכזיים במדינה דמוקרטית: הפצת מידע אמין ומדויק, וביקורת על פעולות השלטון כבסיס מהותי להתנהלות מושכלת של האזרחים. ואכן, הזכות לחופש הדעה, לחופש המידע ולחופש העיתונות כפועל יוצא מכך, הן זכויות יסוד שחלקן מעוגנות בחלק מן המדינות בחוקה, בחוקים או בנהגים מושרשים ומקובלים.

מקובל גם שהזכויות מוגבלות לעיתים כאשר הן מתנגשות עם הזכות לחיים, ביטחון המדינה והזכות לפרטיות ולשם טוב. סוגיית האיזון הראוי בין הזכויות ומימושן היא נושא לדיון ציבורי ומשפטי גם יחד (כספי, 1997). גם השאלה מי קובע מהו האיזון הנכון והראוי במקרים ספציפיים היא שאלה לדיון ציבורי ומשפטי. בכל מקרה, נשאלת כמובן השאלה מהו תפקידה של התקשורת בתקופות של מתח ביטחוני ומלחמות, וכיצד נקבע האיזון במצבים כאלה?

התיאוריה הנורמטיבית של העיתונות והעיתונאות

מהתיאוריה הנורמטיבית המגדירה את היחסים בין המוסד הפוליטי ובין התקשורת, נגזרת גם התיאוריה הנורמטיבית של העיתונות. זו מתבססת על הדגם של אחריות חברתית שעל-פיו קיים חופש עיתונות, אבל בשל המודעות של העיתונות לסיכונים מסוימים הכרוכים בפרסום מידע, העלול, למשל, לסכן את ביטחון המדינה, היא נמנעת מכך לאחר התייעצות עם גורמי ביטחון וממשל (Nossek, 2008; Nossek, 2009). על-פי הגישה הזאת, העיתונות פועלת על-פי נורמות פרופסיונליות, ומחויבת לדיווח אמין ולביקורת על פעולות השלטון. כפועל יוצא, העיתונאים אמורים להקפיד על כללים מקצועיים הנובעים מכך. הם מקבלים אמנם את המשכורות שלהם מאמצעי התקשורת המעסיקים אותם, אבל מצופה מהם שיראו עצמם כעובדי ציבור, המשרתים את הציבור ולא את הממשלה או את בעלי ההון המעסיקים אותם.

יחס הגומלין בין הצבא לתקשורת

הסוגיה הזאת עומדת במוקד דיון תיאורטי ענף מאז שאמצעי תקשורת ההמונים החלו לסקר את זירות הקרב, כלומר מאז שקיימים כתבים צבאיים של עיתונים מודפסים שייעודם לדווח לציבור על המצב בשדה הקרב, אבל גם להשפיע על מקבלי החלטות בממשלות שבעורף.

מאז תחילת המאה ה-21 נעשו כמה ניסיונות לנסח טיפולוגיות או דגמים של יחסי צבא-תקשורת המתייחסים למציאות העכשווית. צ'רלס מוסקוס (Moskos, 2001) מציע שלושה שלבים: שלב מודרני, שלב מודרני מאוחר ושלב פוסט-מודרני. השלב הפוסט-מודרני - מראשית שנות ה-90 של המאה ה-20 -

מתאפיין לדעתו ב"יחסי חיזור". נראה שהטיפולוגיות של מוסקוס מתאימות לחלק מן המלחמות של צבא ארצות-הברית כמשליט שלום בין עמים ומדינות, אך אינן הולמות את המציאות של מלחמות הצבא האמריקני מתחילת המאה ה-21, ובוודאי שלא את המלחמות במזרח התיכון. הדגמים גם אינם מבחינים בין מדינות דמוקרטיות ללא דמוקרטיות.

טרוור תרול (Thrall, 2000) מציע שני דגמים המבוססים, כמו אלה של מוסקוס, בעיקר על היחסים בין הצבא והתקשורת בארצות-הברית. הדגמים, לדעתו, ראויים לאימוץ על-ידי מדינות דמוקרטיות נוספות. הדגם הראשון שהוא מציע הוא פתיחות מלאה של הצבא כלפי התקשורת. לטענתו, הדגם הזה מומש במלחמת וייטנאם, ותוצאתו הייתה הכישלון במלחמה והוצאת הצבא מווייטנאם. בעקבות הביקורת הנוקבת שנמתחה על אחריות התקשורת בכישלון הופעל דגם חדש, שמהותו סגירות של הצבא כלפי התקשורת. הדגם הזה מומש במלחמות ובמצעים של ארצות-הברית בגרנדה, בפנמה, במלחמת המפרץ הראשונה ובמלחמה באפגניסטאן.

נראה שהדגמים שהוצעו על-ידי מוסקוס ותרול אינם נותנים מענה מלא למורכבות של המלחמות המודרניות ולדינמיות שלהן. יש לציין שארצות-הברית עצמה אימצה במלחמת עיראק השנייה ב-2003 דגם חדש. זאת בעקבות הביקורת על המניפולציה שעשו הצבא והממשל על התקשורת במלחמת עיראק הראשונה ב-1991: הם סגרו את שדה הקרב בפני העיתונאים, וגנרל נורמן שוורצקופ, מפקד כוחות הקואליציה במלחמה, נתן תדרוכים לעיתונאים מתוך קרון במדבר. הדגם החדש שהונהג ב-2003 היה פתיחות מבוקרת תוך שילוב עיתונאים בכוחות הלוחמים. השינויים שחלו בעשורים האחרונים ביחסים בין הצבא והחברה בישראל, במפת התקשורת המקומית והעולמית ובמאפייני הלחימה בעולם, מחייבים עיון מחדש בדגמי היחסים והצעה לדגם חדש הנותן מענה לחסרונות של הדגמים שהוצגו לעיל.

לקראת דגם חדש של יחסי צבא ותקשורת

היחסים בין הצבא והתקשורת והתפקוד של התקשורת במלחמות מושפעים מהשינויים במאפייני המלחמות, ומהמעבר ממלחמות בין צבאות סדירים למלחמות בעצימות נמוכה, במיוחד נגד ארגוני טרור וצבאות גרילה, הנערכות בסביבה עירונית או כפרית, שבה חיים אזרחים רבים, ושבהן העורף הופך לחזית. אזורי הלחימה הפתוחים לגישה קרקעית, לא רק פיזית, אלא גם אלקטרונית וויזואלית מן האוויר מחייבים חשיבה מחודשת על מדיניות הצבא כלפי התקשורת.

השינויים ביחסי חברה-צבא במציאות החדשה הזאת משפיעים גם הם על יחסה של התקשורת לצבא. תהליכים הבאים לידי ביטוי בעליית כוחה של החברה האזרחית, באינדיווידואליזציה ובהתחזקות הלגיטימציה לביקורת על פעולות השלטון, כולל הצבא, גורמים לכאורה לעלייה בציפייה של הציבור לחשיפת הפעילות וללגיטימציה של ביקורת התקשורת כלפי הצבא. על אלה יש להוסיף שינויים החלים במפת התקשורת, שגם להם יש השפעה פוטנציאלית על היחסים בין הצבא לתקשורת, במיוחד במלחמות מן הסוג החדש.

השינויים המרכזיים הם: החדירות של מדינת הלאום לערוצי תקשורת גלובליים, שמשמעותה היא אי יכולת של המדינה לשמור את המידע במסגרת גבולות לאום מוגדרים וסגורים; אמצעי התקשורת החדשים והרשתות החברתיות העוקפים את התקשורת הממוסדת, ומקשים על השליטה בהפצת המידע ובבקרתו - הנתפסים כחיוניים בניהול התקשורת של הצבא בלחימה מכל הסוגים. לנוכח זאת מציעים הלל נוסק ויחיאל לימור (2005) דגם חדש לתיאור היחסים בין הצבא לתקשורת, המתייחס לכל השינויים שנמנו לעיל וגם להתפתחויות עתידיות בכל התחומים הרלוונטיים ליחסים בין צבא ותקשורת - דגם רב-ממדי. זהו דגם גמיש שבו קיימים שני שחקנים ראשיים - הצבא והתקשורת. יחסי הגומלין ביניהם הם בין היתר תוצאה של השפעת שני גורמים מתווכים או מתערבים: סוג הלחימה ואזור הלחימה.

כל אחד מארבעת המשתנים הללו - הצבא, התקשורת, סוג הלחימה ואזור הלחימה - הוא משתנה - על, שאפשר למיינו לפי קטגוריות שונות. כך, לדוגמה, המשתנה צבא יכול להיות צבא מקצועי, צבא מתנדבים, צבא שכירים וצבא העם. לכל סוג של צבא יכולים להיות צרכים שונים ביחסו אל התקשורת. המשתנה תקשורת כולל שלושה תת משתנים - תקשורת לאומית, תקשורת בין-לאומית ותקשורת אויב - שלכל אחד מהם יש קטגוריות שונות, כמו: סוכנויות ידיעות, סוכנויות צילום, עיתונים יומיים, תחנות רדיו וטלוויזיה, כתבי עת, אינטרנט, תקשורת מקומית, תקשורת קהילתית, צלמי עיתונות וכן פרי לנסרים ואזרחים המתנדבים לספק מידע לתקשורת. גם למשתנה אופי הלחימה יש תת משתנה הקשור לסוג המלחמה - החל במלחמה קונבנציונלית וכלה במלחמה שבה נעשה שימוש בנשק לא קונבנציונלי. בכל אחד מן הסוגים השונים של המלחמה יכולים להיות הן לצבא והן לתקשורת מטרות וצרכים שונים, ויש לכך השפעה על היחסים ביניהם בפועל. המשתנה אזור הלחימה כולל בין היתר קטגוריות כמו: לחימה בשטח האויב (קרוב או רחוק), לחימה על הגבול ולחימה בבית.

האינטראקציה בין ארבעת המשתנים היא זו שמעצבת את הדגם האופרטיבי של יחסי צבא-תקשורת. משמעות הדבר היא שייטכנו מצבים שבהם מדינה אחת תפעיל במקביל דגמים שונים של יחסים עם התקשורת בהתאם לסוג הצבא, לסוג התקשורת, לסוג הלחימה ולאזור הלחימה. גם התקשורת יכולה לחתור להפעלת דגמים שונים, ואפילו במקביל, ביחס לזירות לחימה שונות וסוגים שונים של מלחמה. מגוון הדגמים שניתן להפעיל כתולדה של האינטראקציה בין ארבעת המשתנים יכול לכלול דגמים מוכרים מן העבר (למשל, הדגם המגויס, הדגם המתגייס, דגם יחסי היריבות, דגם שיתוף הפעולה, הדגם המנטרל, דגם יחסי החיזור או דגם הפתיחות), וכן דגמים חדשים שייווצרו כתוצאה של אינטראקציה נקודתית בין ארבעת המשתנים ותוצאה של חידושים בטכנולוגיות המופעלות על ידי אמצעי התקשורת. הציפייה היא אפוא שבמבצעים ובמלחמות בעתיד יאמצו צבאות בכלל, וצה"ל בפרט, את הדגם המוצע כדי למקסם את היתרונות לצבא ולציבור גם יחד (נוסק ולימור, 2005).

סוגיה מהותית ביחסי הצבא והתקשורת היא מעמדם של העיתונאים ביחס למקורות המידע. באופן כללי ניתן לומר שהדגמים השונים מציעים יחסים שונים והגדרה מראש של מידת החופש של

העיתונאים בגישה למידע על הלחימה. השינויים באזורי הלחימה ובמאפייניו של האויב מכתבים את מבנה היחסים, כלומר, עד כמה קיימת תלות מלאה ובלעדית של העיתונאים במקורות הרשמיים של הצבא, ומהי מידת החופש שלהם לאסוף מידע באופן עצמאי בשדה הקרב. לחופש הזה יש משמעות בסיקור ובמסגור של הפעילות של הצבא בשטח.

תיאוריות חדשות בנוגע ליחסים בין הצבא לתקשורת

בעשור האחרון הוצע ליישם בנוגע ליחסים בין הצבא והתקשורת גישה תיאורטית שהתייחסה בעבר למוסדות החברה השונים, במיוחד למוסד הפוליטי - המדיאטיזציה (Mediatization). הגישה הזאת רואה במדיה לא רק גורם המתווך בין המוסדות והארגונים של החברה אלא גורם המעורב בעיצוב המדיניות והפעילות של המוסדות והארגונים, המאמצים את הלוגיקה של התקשורת. יורם פרי מציע בספרו **מלחמות מונחות תקשורת** (פרי, 2017) לאמץ את התיאוריה הזאת כדי לתאר את היחסים החדשים בין הצבא לתקשורת.

לדבריו, אלה לא רק נמצאים עם הלוחמים בשדה הקרב, אלא גם משפיעים על החשיבה ועל אופן ארגון הצבא, על תכנון הפעולות והמבצעים ועל ביצוע הלחימה. פרי מתמקד בתמורות שחלו במלחמה בעקבות התחזקות השפעתה של התקשורת עליה. הספר מתאר את השינויים שחלו בתקשורת ואת ההשפעה שלהם על דרך הפעולה של צה"ל, בייחוד במלחמת לבנון השנייה ובמבצעים שנערכו אחריה. כמו כן הוא עומד על השינויים שחלו במדיניות הדוברות של צה"ל כלקחים של המלחמות והמבצעים האלה. אין ספק שהשינויים שחלו ביחסים בין הצבא לתקשורת הם פועל יוצא של תהליכי המדיאטיזציה של המלחמות, ובמיוחד של השימוש באמצעי התקשורת החדשים. עם זאת פרי מדגיש את תופעת ההתגייסות סביב הדגל, האופיינית להתנהלות התקשורת במצבי משבר מסוגים שונים - התנהגות שאינה פוסחת על התקשורת הישראלית.

סוזן קרוטרס (Carruthers, 2011) בספרה על תקשורת ומלחמה, מתייחסת אמנם לתפקיד של התקשורת בעיצוב היחסים, אך עדיין חוזרת ומאשרת את הממצאים שלפיהם במצבי מלחמה ומשבר מאמצת התקשורת גישה לאומית ונמנעת מביקורת תוך כדי הלחימה כאשר המדינה שלה מעורבת בלחימה. אבשלום גינוסר (Ginosar, 2015) מנתח את הפטריוטיזם ומקורותיו, ומציע הבחנה מעניינת בין פטריוטיזם לאומי ובין פטריוטיזם על-לאומי, כלומר, כזה המתייחס לערכים על-לאומיים כמו זכויות אדם וזכויות אזרח כמסגרת לסוג אחר של פטריוטיזם. במאמר משותף של גינוסר עם ענבר כהן (Ginosar & Cohen, 2019) הם עושים הבחנה בין פטריוטיזם קוגניטיבי ובין פטריוטיזם רגשי. המחברים מציעים הסבר להתנהגותם של עיתונאים, כאשר הם מסקרים מלחמות ומצבי משבר שבהם מעורבת מדינתם. סטפן וורד (Ward, 2017) מציע דגם של התנהגות מקצועית לעיתונאים ביקורתיים - פטריוטיזם דמוקרטי מתון (moderate democratic patriotism model), שמשמעותו קידום דיאלוג דמוקרטי באמצעות פתיחות לביקורת על רעיונות פוליטיים ועל מדיניות הממשלה כדי להוכיח שביקורת היא מעשה פטריוטי.

יש הטוענים כי מאז מלחמת יום הכיפורים הפכה התקשורת הישראלית לביקורתית יותר, וחזרה למלא את התפקיד הנורמטיבי המצופה ממנה במדינה דמוקרטית. כך, למשל, טוען רפי מן העוסק גם הוא ביחסים בין הצבא והתקשורת ובתהליך המדיאטיזציה של המלחמה, כי התקשורת ממלאת בשנים האחרונות תפקיד ביקורתי פעיל יותר בשיח הביטחוני מבעבר (Mann, 2015). רפאל כהן-אלמגור (2007) דן במתח שבין הנורמות המקצועיות של העיתונאים ובין הציפיות של המסגרת הלאומית, ומציין שבסופו של דבר, במצבי מתח ומשבר המסגרת הלאומית גוברת. לדבריו, אפילו עיתון הארץ שנחשב לביקורתי, לא מתח ביקורת על הממסד הפוליטי במהלך מלחמות ישראל בשנים 1948-1982. גם יגיל לוי (2010) הצביע על התחזקות הפיקוח האזרחי של התקשורת על הצבא, אבל התמקד בהיבטים האופרטיביים של הארגון הצבאי בסוגיות מיקרו ובסיקור אפיזודי ולא עסק בסיקור של מהלכים ובניתוחם.

חוקרים נוספים טוענים שהתקשורת לא שינתה את התנהגותה במלחמות, והיא ממשיכה להתגייס - לפחות בשלבים הראשונים של הלחימה, וגם במהלכה. כאשר נמתחת ביקורת, זו ביקורת מאשרת ולא ביקורת מאתגרת או שזו רטוריקה של ביקורת ולא ביקורת מהותית. במילים אחרות, הביקורת היא אופרטיבית, ומתייחסת לפעולות מסוימות בשדה הקרב ולהצלחתן הטקטית ולא לשאלות על עצם היציאה למבצעים ועל המהלכים האסטרטגיים בעת הלחימה. כך גם מוטי ניגר, אייל זנדברג ואורן מאירס (Neiger, Zandberg & Meyers, 2010) טוענים במחקרם על הסיקור התקשורתי של מלחמת לבנון השנייה, שהביקורת הייתה מאשרת ולא מאתגרת או מהותית, ומשתמשים במושג רטוריקה של ביקורת, בניגוד לביקורת מהותית המתייחסת למדיניות ולמהלכים האסטרטגיים של הצבא.

מכל מקום, הדגש בתיאוריות החדשות הוא על התקשורת הוויזואלית, על התקשורת הדיגיטלית ועל הרשתות החברתיות והטכנולוגיות החדשות המעצבות את תהליכי המדיאטיזציה. כמו כן מושם בהן דגש על היכולת של הצבא לשלוט במידע ועל השינויים שחלו בהקשר הזה במדיניות של הצבאות השונים כלפי התקשורת, בין היתר צה"ל. על כך ניתן ללמוד ממחקרם ההיסטורי המקיף של כלילה מגן ואפרים לפיד (Magen & Lapid, 2018) המפרט את השינויים שחלו במהלך הזמן ביחסי צבא-תקשורת מנקודת המבט של הצבא ואת השינויים שחלו במדיניות הצבא בנוגע לסיקור התקשורתי של המלחמות והמבצעים. הטענה של המחקר הזה היא שלמרות הירידה בקריאת העיתונים המודפסים, עדיין יש, לדעת חוקרי התקשורת והדמוקרטיה, לעיתונות המודפסת (כולל לאתרים המקוונים של העיתונים שלה) תפקיד מרכזי בביקורת על פעולות השלטון והצבא, המתמצה בדימוי של כלב השמירה של הדמוקרטיה.

הלל נוסק, חנה אדוני וגלית נמרוד (Nossek, Adoni & Nimrod, 2015) מצטטים במאמרם על מצב העיתונות המודפסת באירופה את חוקר התקשורת הבריטי קולין ספרקס, העוסק בחשיבות של העיתונות המודפסת לאיכות הדמוקרטיה. לטענת ספרקס, כל מי ששקל ברצינות את אפשרויות הדמוקרטיה ככל שהוגדרו בעולם בן ימינו, הבין שלתקשורת, בייחוד לעיתונים, יש תפקיד חיוני בחיים הפוליטיים. לאופי העיתונים, למידת החופש שלהם, לזמינותם ולתכנים שלהם יש תפקיד מרכזי ברמת

הידע של האזרח על עולם הפוליטיקה ועל הכלכלה. הוא מכנה את ההיבט הזה של העיתונים תפקיד ההארה הציבורית. עוד מוסיף ספרקס כי שינויים בעיתונים קשורים לשינויים בדמוקרטיה, וכי גרסאות מקוונות של עיתונים אינן יכולות לספק את תפקיד ההארה הציבורית כמו עיתונות מודפסת מכיוון שקיימים פערים של נגישות בין המעמדות לגרסאות המקוונות.

כראיה לטיעונו הוא מביא את ההיסטוריה של העיתונות המודפסת במזרח אירופה הפוסט קומוניסטית, הממחישה כי הצמיחה והשינויים בהפקת העיתונים, בהפצתם ובצריכתם התרחשו במקביל לדמוקרטיזציה ולנפילת מסך הברזל. בצ'כיה, בפולין ובהונגריה גדל מספר העיתונים הלאומיים לאחר 1990, ואז ירד מעט, אך נותר גבוה יותר מאשר בתקופה הקומוניסטית. המחקר של נוסק, אדוני ונמרוד (2015), שנערך בשמונה מדינות וכן בישראל, מלמד כי עדיין מוקדש זמן משמעותי רב יותר לקריאה בעיתונים מודפסים ביחס לצריכת אמצעי התקשורת האחרים, וכי בניגוד לציפיות של רבים, קריאת עיתונים מודפסים לא נעלמה.

היחסים בין הצבא והתקשורת בישראל

את היחסים בין הצבא והתקשורת בישראל נהוג היה לחלק בהכללה לחמש תקופות: הראשונה - מאז הקמת המדינה ב-1948 עד מלחמת יום הכיפורים ב-1973; התקופה השנייה - ממלחמת יום הכיפורים עד מלחמת לבנון הראשונה ב-1982; התקופה השלישית - מ-1982 עד הסכם אוסלו ב-1993; התקופה הרביעית - מהסכם אוסלו עד פרוץ האינתיפאדה השנייה בשלהי שנת 2000; והתקופה החמישית - מפרוץ האינתיפאדה עד תום מלחמת לבנון השנייה (2006). לכל אחת מן התקופות האלה מאפיינים משלה - הן ביחס של הצבא לתקשורת והן ביחסם של אמצעי התקשורת לצבא ולמערכת הביטחון (נוסק ולימור, 2005).

במאמר זה אנו מוסיפים תקופה שישית - ממלחמת לבנון השנייה ועד היום. לנושא המאמר הזה חשובה התייחסות לתקופה שמאז פרוץ האינתיפאדה השנייה, היינו, ספטמבר 2000. התקופה הזאת מתאפיינת בפתיחות ובסגירות משתנות ממבצע למבצע ביחס של הצבא כלפי התקשורת. כמו כן ניכרת השתנות בהתגייסות של התקשורת וביקורת שלה במבצעים האלה - בעיקר בשלבים השונים של הלחימה. יורם פרי במאמרו מ-2001 מצביע על השינוי שחל בשיח הביטחוני בעקבות השינוי במציאות שלאחר הסכמי אוסלו, אך במאמרו מ-2007 הוא טוען שהאינתיפאדה חוללה תפנית ביחסים בין הצבא והחברה, ובעקבותיה נוצרה גם תפנית ביחסים בין הצבא לתקשורת. בהמשך הוא מצביע על פתרון ייחודי שמצאה התקשורת הישראלית כיצד לקיים לכאורה את הנורמה של ביקורת ועדיין לתמוך במדיניות הממשלה ובפעולות הצבא. הוא מבחין בין ביקורת מהותית לביקורת אינסטרומנטלית (פרי, 2007).

במאמר נבחן את הסיקור של המבצעים על-פי הדגם המשולב, כלומר, נבחן הן את השאלה האם התקשורת מתגייסת או ביקורתית והן את השאלה האם אופן הסיקור משתנה לפי המאפיינים של המבצע.

סיקור מלחמות וטרור בעולם ובישראל - מחקרים קודמים

השאלה המרכזית העומדת למבחן בנוגע לסיקור של מלחמות ופעולות טרור בעולם היא עד כמה ממלאת התקשורת בהן את תפקידיה הנורמטיביים, כלומר, האם התקשורת ממשיכה לספק לציבור מידע מלא ואמין (במגבלות של ביטחון המדינה) בעת שהצבא לוחם באויביה של המדינה, או שהיא משהה את הביקורת עד שמסתיימים האירועים הביטחוניים, ומתמקדת בחיזוק של האזרחים ובלכידותם ובעידוד תמיכתם במדיניות ממשלתם ובפעילות של הצבא - התנהלות המכונה בארצות ברית התכנסות סביב הדגל. שאלה נוספת היא האם ומתי מתחילה הביקורת על החלטות הממשלה ועל פעילות הצבא?

מחקרים אמפיריים בדקו סיקורים תקשורתיים בסכסוכים ברמות שונות של עצימות, בין היתר בווייטנאם, באיי פוקלנד, בעיראק, בקוסובו ובישראל וכן בפיגועי טרור כמו אירועי 11 בספטמבר בניו יורק (Bennett, 1990; Canal and Sanders, 2013; Entman, 2003; Glasgow University Media Group, 1985; Goddard et al., 2008; Nossek, 2004; Hallin, 1986; Wolfgram, 2008). תקשורת מתגייסת, לפחות עד סיום הלחימה. הסיבות לכך היו שונות: נאמנות למסגרת הלאומית ולמי שמנהל אותה; חשש מפגיעה בביטחון ובמורל הלאומי; ולחצים פוליטיים וכלכליים על התקשורת.

כך, גם בישראל, מחקרים שנערכו על תפקוד התקשורת במלחמות ובמבצעים צבאיים מאז האינתיפאדה השנייה מלמדים על כך שהתקשורת תמכה בפעולות הממשלה והצבא (דור, 2001), במיוחד במלחמת לבנון השנייה (וימן, 2006; כספי, 2007). ועדת וינוגרד (2007), שחקרה בין השאר את תפקוד התקשורת במלחמה, הציעה להפריד בין ביקורת תקשורתית לגיטימית על פעולות הצבא במהלך המלחמה ובין דיווח שעלול לפגוע בחוסן של החברה הישראלית.

השאלה המרכזית של המחקר היא אפוא מתי מתחילה התקשורת, אם בכלל, לבקר את החלטות הממשלה והפעולות של הצבא? אחד המחקרים הבולטים בנושא הזה, הוא מחקרו של דניאל הלן (Hallin, 1986) על הסיקור של מלחמת וייטנאם. במחקר נמצא שהתקשורת אינה יוזמת ומובילה באופן עצמאי ביקורת על פעולות המלחמה של הממשלה והצבא, אלא לאחר שזו מושמעת על-ידי פוליטיקאים ממרכז הקונצנזוס הלאומי.

לנוכח כך מתעוררות השאלות: כיצד מסוקרות המלחמות בישראל, שהייתה מעורבת בעבר, ועדיין מעורבת, במספר רב של מלחמות, מבצעים ופעולות טרור? האם ניתן ליישם את התובנות של הלן ממלחמת וייטנאם גם למלחמות ישראל? הביקורת המרכזית על התקשורת בישראל - לפחות עד מלחמת יום הכיפורים - הייתה שהיא מגויסת באופן מלא למען מדיניות הממשלה ופעילות הצבא, ואינה מותחת ביקורת כלשהי על הפעולות האלה.

מלחמת יום הכיפורים נתפסה כקו פרשת המים ביחסים בין התקשורת לממשלה, וביחסים בין התקשורת לצבא. לאחר המלחמה הייתה ציפייה של התקשורת מעצמה, ושל הציבור מן התקשורת, להגברת השקיפות בנושאי צבא וביטחון באמצעות פרסום רב יותר, וכן לחיזוק הביקורת על החלטות

הממשלה בתחום הביטחוני ועל פעולות הצבא. בדיעבד נראה שהתקשורת לא עמדה בציפיות מסיבותיה שלה גם בתקופות שבין המלחמות מעבר לגבול, ובמלחמות המוגדרות כחדשות - נגד ארגוני טרור וגרילה בתוך גבולות המדינה ומחוץ להם. התנהלות דומה של התקשורת, שלא עמדה בציפיות לשקיפות ולביקורתיות, נמצאה גם במחקר שערך חיים פרנקל על הסיקור בעיתונות הישראלית, בין היתר בנוגע להצטיידות בטנק המרכבה 4, לפיתוח הטיל חץ ולרכישת הצוללת השישית. (פרנקל, 2016).

מחקר התקשורת שנערך על הסיקור של המלחמות והמבצעים, בין היתר של האינתיפאדות, מלמד כי התקשורת המשיכה להתגייס לסיקור לא ביקורתי, לפחות בשלבים הראשונים של המלחמות, ורק לאחר שנמתחה ביקורת על-ידי פוליטיקאים מלב הקונצנזוס על המדיניות ועל הפעולות של צה"ל הצטרפה התקשורת באופן חלקי לביקורת. כך, למשל, נמצא במחקרו של דניאל דור על מבצע "חומת מגן" (דור, 2003).

מחקרם של ניגר, זנדברג ומאירס (Neiger, Zandberg, & Meyers, 2010) מפתח את ההבחנה שעשה יורם פרי (2007) בין ביקורת מהותית לביקורת אינסטרומנטלית. הם מציעים את המושג רטוריקה של ביקורת - ביקורת המתמקדת בהיבטים הטקטיים של ביצוע הלחימה, ונמנעת מביקורת מהותית, שהיא ביקורת המתייחסת לרמה האסטרטגית - למדיניות של הדרג המדיני ולהחלטותיו על היציאה למלחמה, ועל מהלכים בעלי משמעות מדינית תוך כדי הלחימה ולאחר סיומה.

ההבחנות האלה ישמשו בסיס לניתוח במחקר הזה של האופן שבו סוקרו באמצעי התקשורת שלושת המבצעים. במחקר יוגדרו סוגי הסיקור: סיקור מתגייס, ביקורת רטורית מאשרת ("כלב נובח") וביקורת מהותית ("כלב נושך") כסוגים של מסגור עיתונאי.

מהו מסגור עיתונאי?

רוברט אנטמן, אחד החוקרים המובילים בתחום, הגדיר את המסגור כך: המסגור כולל למעשה בחירה ובולטות. המסגור הוא בחירה של כמה היבטים של המציאות הנתפסת והפיכתם לבולטים יותר בטקסט התקשורתי באופן המקדם הגדרה של בעיה מסוימת ותורם לפרשנות סיבתית, להערכה מוסרית ולהמלצה לטיפול בבעיה המתוארת (Entman, 1993, p. 52). מסגור של סיקור מעלה לסדר היום נושאים באופן האמור להציג מציאות מסוימת, להציע לה הסבר ולהוביל לפתרון שיתקבל על-ידי הציבור, שהוא הקהל של אמצעי התקשורת. המסגור של המלחמות ושל המבצעים הצבאיים אמור אפוא להשפיע על האופן שבו הם מתקבלים על-ידי הציבור, והציבור אמור להשפיע על קבלת ההחלטות של קובעי המדיניות.

שאלות המחקר

1. האם ניתן לחזות שהסיקור של עימות מוגבל בישראל יהיה דומה לדגם המוכר של הלין של סיקור מלחמות ושל פעולות בטרור, או שלסיקור בארץ יש מאפיינים ייחודיים הנובעים מן היחסים המורכבים בין ישראל לחמאס?
2. מהו המסגור התקשורתי של המבצעים והמלחמות ומהו סוג הביקורת המובעת בתקשורת בסיקור הפעילות הצבאית והחלטות הממשלה?
3. מהו המתאם בין הביקורת על פעולות הצבא המושמעת עלידי פוליטיקאים מלב הקונצנזוס הפוליטי ובין הביקורת המובעת בתקשורת ולעיתוי הופעתה?

השערות המחקר

על בסיס סקירת הספרות והמחקרים הקודמים ההשערות הן: התקשורת תנהג בהתאם לדגם שהציע הלין גם במבצעים מוגבלים שיזם צה"ל - הימנעות מביקורת בשלבים הראשונים של המבצע. הביקורת בתקשורת תופיע רק לאחר שפוליטיקאים מלב הקונצנזוס יתחילו למתוח ביקורת על החלטות הממשלה ופעולות צה"ל. הביקורת תהיה ביקורת טקטית אופרטיבית, כלומר, על פעולות קונקרטיות של צה"ל, ולא כביקורת מהותית על עצם המבצע ומטרותיו ועל ההחלטות האסטרטגיות של הממשלה. הסיקור ימוסגר בשלוש מסגרות: מסגרת של סיקור מגויס, מסגרת של ביקורת רטורית אינסטרומנטלית ומסגרת של ביקורת מהותית.

מתודולוגיה

כדי לאשש את ההשערות ערכנו ניתוח תוכן (באמצעות עוזר המחקר מעין רותם-טפר) כפי שיפורט בהמשך. הניתוח התייחס לשלושה מבצעים של צה"ל ברצועת עזה: "עופרת יצוקה" (2008), "עמוד ענן" (2012) ו"צוק איתן" (2014).

תיאור תמציתי של שלושת המבצעים

"עופרת יצוקה"

מבצע "עופרת יצוקה" החל ב-27 בדצמבר 2008 והסתיים ב-18 בינואר 2009 - נמשך 22 ימים. נפגעים בצד הישראלי: 13 הרוגים - מהם עשרה חיילים ושלושה אזרחים; 500 פצועים - מהם 317 חיילים ו-183 אזרחים. נפגעים בצד הפלסטיני: כ-1,400 הרוגים - מהם 871 מחבלים; 5,380 פצועים (מחבלים ואזרחים). ישראל יצאה למבצע "עופרת יצוקה" בתגובה לירי מתמשך מרצועת עזה במשך יותר משבע שנים על יישובים וערים בדרום. צה"ל איבד את יכולת ההרתעה מאז מלחמת יום הכיפורים, וביתר שאת בעקבות מלחמת לבנון השנייה והלחימה נגד חזבאללה בצפון. תנועת חמאס וארגון הג'האד האסלאמי, הנתמכים עלידי איראן, למדו מהניסיון של חזבאללה בצפון, הן בתעוזה והן בדרכי

הלחימה, כולל ירי מרגמות, טילים וחפירת מנהרות. מבצע "גשמי קיץ" (28 ביוני-26 בנובמבר 2006) של צה"ל ברצועה לאחר חטיפת גלעד שליט ב-2006, לא הביא כל תוצאות, וירי הטילים והמרגמות ליישובי עוטף עזה נמשך.

"עופרת יצוקה" היה המבצע הגדול ביותר מאז ההתנתקות ב-2005. המבצע החל בתקיפות חיל האוויר על תשתיות, בהן משרדי ממשלה, צירי תנועה מרכזיים והבניין הראשי של הטלוויזיה של חמאס, וכן בכיתור עזה ובבידודה מן הים והיבשה. בהמשך הלחימה נכנסו כוחות צה"ל לתוך הרצועה במטרה לפגוע במפקדות ובמצבורי הנשק והתחמושת של חמאס. ירי טילים של חמאס לעבר העורף הישראלי נמשך במטרה להפסיק את הפעולה הצבאית ברצועה. חיילי צה"ל שלחמו בתוך האוכלוסייה האזרחית ברצועה פגעו גם באזרחים לא מעורבים - ילדים ונשים. בהפצצה אווירית ביום הראשון של המבצע נהרגו 248 שוטרים פלסטינים שהשתתפו במסדר טקס סיום של קורס שוטרים. הפעולה הזאת והפגיעה באזרחים עוררו ביקורת קשה ברחבי העולם. צה"ל פעל למניעת פגיעה באזרחים באמצעות פיזור עלונים והעברת הודעות טלפוניות לבתי האזרחים בשכונות המותקפות.

למרות כל אמצעי הזהירות נמתחה ביקורת חריפה ביותר על ישראל בכל העולם. בהמשך הלחימה וירי הטילים על ישראל שלחו מדינות העולם נציגים, שהפעילו לחץ הולך וגובר על שני הצדדים להביא לסיום הלחימה. ב-17 בינואר החליט ראש הממשלה אהוד אולמרט על הפסקת-אש. צה"ל סיים להוציא את הכוחות מתחום הרצועה ב-21 בינואר 2009. מטרת המבצע - פגיעה ביכולת של חמאס ובכוחה הצבאי - לא הושגה. התנועה המשיכה להתחמש, ואף התחזקה בעקבות עמידתה בלחימה נגד ישראל. גם המטרה להביא לשחרורו של גלעד שליט לא הושגה במהלך המבצע ובמגעים לאחר סיומו.

"עמוד ענן"

מבצע "עמוד ענן" החל ב-14 בנובמבר 2012 והסתיים ב-21 בנובמבר 2012 - נמשך שמונה ימים. נפגעים בצד הישראלי: שישה הרוגים - מהם שני חיילים וארבעה אזרחים; 240 פצועים חיילים ואזרחים. נפגעים בצד הפלסטיני: 223 הרוגים (מהם 155 מחבלים); כ-470 פצועים.

מבצע "עמוד ענן" נערך בתגובה לירי מרגמות ורקטות מרצועת עזה, שהחל באוקטובר 2012. חיל האוויר פתח בתקיפת מטרות חמאס ברצועה - הותקפו מחסני רקטות ארוכות טווח ומתקני שיגור תת-קרקעיים. תגובת ארגוני הטרור, ובראשם חמאס, הייתה ירי של מאות טילים לעבר ישראל. מאות טילים כווננו לגוש דן ולערים בדרום ובמרכז. בקריית מלאכי נהרגו שלושה אזרחים כתוצאה מפגיעה ישירה בבניין. לראשונה הושמעו אזעקות אמת גם בירושלים ובתל-אביב. במבצע הזה הופעלה בהצלחה מערכת כיפת ברזל נגד טילים, שיירטה את רוב טילי האויב שכוונו ליישובי ישראל. המבצע הסתיים בהסכם שנחתם בתיווכן של ארצות-הברית ומצרים.

”צוק איתן”

מבצע ”צוק איתן” החל ב־8 ביולי 2014 והסתיים ב־26 באוגוסט 2014 - נמשך 50 ימים. נפגעים בצד הישראלי: 74 הרוגים - מהם 68 חיילים ושישה אזרחים; 2,270 פצועים - 1,433 חיילים ו־837 אזרחים. נפגעים בצד הפלסטיני: 2,203 הרוגים (כ־1,400 מחבלים); 11,000 מחבלים ואזרחים פצועים.

ב־12 ביוני 2014 נחטפו שלושה נערים על־ידי מחבלי חמאס בגוש עציון. השלושה נרצחו על־ידי המחבלים. עד מציאת גופות הנערים נערכו חיפושים במסגרת מבצע ”שובו אחים”, שכן הובאה בחשבון האפשרות שזו פעולת פיגוע מיקוח. לאחר 18 ימים נמצאו הגופות. ב־23 בספטמבר 2014 אותרו הרוצחים בבית בחברון, ונהרגו בפעולה משותפת של צה”ל, השב”כ והימ”ם. במשך התקופה שמחטיפת הנערים עד פרוץ הלחימה ירו ארגוני הטרור מעזה עשרות טילים על ערים בישראל ועל היישובים בעוטף עזה. ב־5 ביולי הפציצו מטוסי חיל האוויר תוואי של מנהרה שחצתה את גבול ישראל באזור קיבוץ כרם שלום. חמאס הגיבה בירי של 135 טילים ופצצות מרגמה. בעקבות זאת החליטה ממשלת ישראל לצאת למבצע צבאי.

ב־8 ביולי החל מבצע ”צוק איתן”. עד 17 ביולי פעל חיל האוויר נגד מטרות חמאס ברצועה. לצידו פעלו כוחות חיל הים והארטילריה. צה”ל פעל נגד תשתיות הטרור, משגרים ומחסני אמל”ח, וניסה להימנע מלפגוע במרכזים אזרחיים. חמאס ירה מדי יום כ־120 רקטות לעבר יישובי עוטף עזה, יישובי הדרום וגוש דן. בין היתר כוונו טילים לטווחים ארוכים יותר - לעבר ירושלים וחיפה. תשע סוללות כיפת ברזל נפרסו, ואלה הצליחו ליירט 90% מן הרקטות שכוונו ליישובים ישראלים.

ב־15 ביולי הציעה מצרים הפסקת־אש שנענתה בחיוב על־ידי ישראל, אך נדחתה על ידי חמאס. הדרישות של חמאס להפסקת־אש היו: פתיחת מעברי הגבול, הקמת שדה תעופה ונמל ימי, הרחבת הרצועה המותרת לדיג ושחרור אסירי חמאס שנעצרו במבצע ”שובו בנים”. המחבלים ניסו לחדור לשטח ישראל דרך הים, ודרך מנהרה מרצועת עזה לאזור קיבוץ סופה.

ב־17 ביולי החל צה”ל בפעולה קרקעית בשטח הרצועה. בסיוע ארטילריה וטילי תמוז, כוחות הנדסה ושריון, הופעלו ארבע חטיבות החי”ר הסדירות של זרוע היבשה, ותקפו בתחילה את העיירה בית חאנון שבצפון הרצועה ואת הערים ח’אן יונס ורפיח שבדרום הרצועה. ב־20 ביולי תקפה חטיבת גולני את שכונת שג’אעיה. במקום התפתח קרב קשה שבו נהרגו 13 חיילי גולני. חמאס ביקש הפסקת־אש לצורך פינוי הנפגעים. נקבעה הפסקת־אש לשעתיים, שהופרה על־ידי הפלסטינים לאחר 40 דקות. במשך כל הלחימה עשו ארגוני הטרור שימוש באזרחי השכונות כבמגן אנושי, וירו מתוך בתי־ספר, מסגדים ובתי חולים. צה”ל החל לפעול נגד מנהרות חמאס, לאתרן ולהשמידן. הפעילות הקרקעית של צה”ל הסתייעה בירי ארטילרי כבד, שגרם למחבלים לנפגעים רבים ולהרס מוחלט של כמה שכונות.

ב־26 ביולי החלו ניסיונות בין־לאומיים להביא להפסקת אש. ישראל נענתה לכל אחת מן הבקשות, אך חמאס הפר את הפסקות האש, והלחימה המשיכה בכל עוזה. ב־1 באוגוסט, במהלך גילוי מנהרת טרור, תקפה חוליית חמאס את לוחמי גבעתי הרגה שלושה מהם וחטפה חייל אחד. בבדיקת המנהרה והממצאים נקבע מותו של החייל החטוף, שגופתו לא הוחזרה עד היום. בעקבות התקרית הופגזה

העיר רפיח על-ידי ארטילריה כבדה, אזרחים רבים נהרגו ונפצעו. ב־3 באוגוסט סיימו כוחות ההנדסה הקרבית לפוצץ את מנהרות התקיפה של חמאס, וכוחות צה"ל נערכו סביב הרצועה. בין 5 באוגוסט ל־18 בחודש נקבעו כמה הפסקות אש, שהופרו על-ידי הפלסטינים, וישראל הודיעה שהיא אינה מסכימה לנהל משאומתן תחת אש. לפיכך, השיחות בקהיר התנהלו לסירוגין, אך למעשה היו שלושה ימי לחימה במהלכן.

השלב האחרון של הלחימה - מ־19 באוגוסט עד 26 באוגוסט - החל בהפרת הפסקת האש של חמאס, אשר ירה פצצות מרגמה וטילים על יישובים בישראל. צה"ל הגיב בתקיפות של חיל האוויר וחיל הים, והתמקד בסיכולים ממוקדים נגד בכירי חמאס. ב־21 באוגוסט נהרגו שלושה בכירי חמאס בסיכול ממוקד. שלושה ימים לאחר מכן חוסל האחראי בחמאס על העברת הכספים מאיראן. חמאס הגיב בירי טילים ופצצות מרגמה - יותר מ־160 שיגורים ביום. כתוצאה מירי פצצות המרגמה נהרגו שלושה אזרחים ישראלים בעוטף עזה. לאחר כמה הפסקות אש שנקבעו, אך הופרו על-ידי חמאס, נקבעה הפסקת לחימה ל־26 באוגוסט בשעה 19:00. לאחר 50 ימי לחימה הסתיים מבצע "צוק איתן".

אמצעי התקשורת שנבחרו למחקר

המחקר על הסיקור של מלחמות בעצימות גבוהה ובעצימות נמוכה בעשור האחרון של המאה ה־20 ובעשרים השנים הראשונות של המאה ה־21, מצביע על ההשפעה ההדדית בין הצבא והתקשורת האלקטרונית - בייחוד הטלוויזיה בכלל, והטלוויזיה בלוויין בפרט.

המחקרים כפי שנסקרו לעיל, מצביעים על כך שבמלחמת המפרץ הראשונה, ובהמשך, במלחמות ביוגוסלביה ב־1991-2001 ובמלחמת לבנון השנייה, חל שינוי ביחס של הצבא לאמצעי התקשורת ולהשפעתם על דעת הקהל ועל מקבלי ההחלטות. על-פי המחקרים האלה, חלו מצד אחד שינויים בניהול הקרב, כלומר, התפתחה מדיאטיזציה של המלחמה, אך מצד אחר הצבא פעל כדי להשפיע על אופן הסיקור באמצעות מניפולציות שונות למניעת סיקור מלא ופתוח של המלחמות.

לנוכח המאפיינים של הטלוויזיה המסחרית הנדרשת מסיבות כלכליות ליצור קהלים גדולים, ולהיזהר מהברחתם מן המסך, הנחת המוצא היא שלא נמצא ביקורת מהותית על פעולות הצבא ועל החלטות הממשלה בשידורי הטלוויזיה, ואם תהיה כזאת, היא תימתח רק לאחר שינוי מהותי בסדר היום הציבורי שבו יש לעיתונות המודפסת תפקיד מרכזי. לפיכך בחרנו בעיתונות המודפסת המכסה בסופו של דבר באמצעות הגרסה המודפסת והגרסה הדיגיטלית את רוב האוכלוסייה, ובוודאי שאת מקבלי החלטות כמקור מספיק למחקר. הוספנו אתר מקוון עצמאי בהנחה שאף שיש לאתרים המקוונים של העיתונות המודפסת עורכים וכתבים נפרדים, לעיתים המדיניות של מערכת העל ושל הבעלים של אמצעי התקשורת תהיה זהה.

התפוצה של ארבעת העיתונים היומיים שנבחרו - הארץ, ידיעות אחרונות, מעריב וישראל היום - מכסה את רוב קוראי העיתונים בשפה העברית ומייצגת את מגוון השקפות העולם הפוליטיות של המיינסטרים בישראל. כל אלה הם עיתונים בבעלות פרטית, לא בבעלות מפלגה פוליטית, שיש לה

מסגרת של השקפת עולם מוגדרת וברורה, כלומר, משתמעת מכך גמישות מערכתית מסוימת לפי הנסיבות. העיתונים שנבחרו מאפשרים התייחסות לפי סוג העיתון: עיתונות גבוהה (הארץ) או פופולרי (ידיעות אחרונות ומעריב); לפי אידיאולוגיה פוליטית (ישראל היום והארץ). האתר וואלה, שנכלל במחקר, ואינו בבעלות עיתון, אמור להיות ניטרלי. כל אמצעי התקשורת משתייכים לתקשורת המסחרית - חלקם ממומנים על-ידי מנויים ופרסומות, ואחרים מופצים חינם ומוכרים פרסומות בתשלום (Nossek & Adoni, 2017).

הארץ, הוותיק שבין העיתונים, נמצא בבעלות פרטית, של משפחת שוקן ומציג השקפת עולם כלכלית ליברלית והשקפת עולם פוליטית המצדדת בפתרון של הפרדה בין ישראל לפלסטינים. משלוש העמדות האפשריות של מה שמוגדר כשמאל בישראל, **הארץ** דוגל בשמאל פוליטי, בשמאל ליברלי על-פי הדגם האמריקני, אבל לא בשמאל הקלסי הסוציאליסטי הישראלי, היינו, סוציאל-דמוקרטי. (סופר, 2011).

ידיעות אחרונות, העיתון השני מבחינת הוותק, הוא עיתון פרטי מסחרי, שהחל את דרכו כעיתון ערב. העיתון, שנוסד על-ידי משפחת מוזס ונמצא בבעלותה, ייצג בראשית ימיו השקפת עולם קפיטליסטית ימנית, וזוהה עם התנועה הרוויזיוניסטית, בעיקר כאשר עורכו היה ד"ר הרצל רוזנבלום. ברבות השנים, כאמצעי להגברת התפוצה, נקט מדיניות המציגה הן את עמדות הימין והן את עמדות השמאל, אבל לא נעשה איזון כמותי ביניהן. מדיניות ביטחון (סופר, 2011).

מעריב, שנוסד על-ידי קבוצת עיתונאים שפרשו מידיעות אחרונות, והיה שנים רבות העיתון הנפוץ במדינה, היה בבעלותם של המשקיע עובד בן עמי ושל העיתונאים הבכירים בו. לימים נמכר, ועבר מיד ליד עד שנרכש על-ידי אלי עזור, שבבעלותו גם ג'רוזלם פוסט. העיתון עבר תהפוכות גם במדיניות שלו, ובעשור האחרון נראה שזו לא מגובשת באופן בולט. (סופר, 2011).

העיתון החדש ביותר הוא **ישראל היום**, הנמצא בבעלותה של משפחת אדלסון, והוא מייצג השקפת עולם ימנית מובהקת. ב־2010 עקף **ישראל היום** את **ידיעות אחרונות**, והפך לעיתון הנפוץ במדינה (סופר, 2011, עמ' 120).

הכותרות של הידיעות המתייחסות למבצעים בכל ימי המבצע נותחו ושויכו למסגרות: הכותרות שתיארו את המבצע ללא ביקורת, ובמידת-מה של אהדה, הוגדרו כסיקור של תקשורת מתגייסת, ניתן לה דימוי של "כלב פודל" והן נצבעו בצבע ירוק; הכותרות של ידיעות שבהן נמתחה ביקורת על מהלכים טקטיים ואופרטיביים שויכו למסגרת של ביקורת מאשרת או רטורית, ניתן לה דימוי של "כלב נובח" והן נצבעו בצבע צהוב; ואילו הכותרות של הידיעות שהתייחסו לביקורת על האסטרטגיה ועל מדיניות הביטחון שויכו למסגרת של ביקורת מהותית, ניתן לה דימוי של "כלב נושך" והן נצבעו בצבע אדום. לשם המחשה נציג להלן ניתוח חלקי של הסיקור של מבצע "עופרת יצוקה" באתר וואלה:

חברה, צבא וביטחון לאומי גיליון 1

תאריך	ביקורת מהותית, "כלב נושך"	ביקורת מאשרת, "כלב נובח"	סיקור חיובי/ מתגייס "כלב פודל"
28.12		"מקסם השווא של הפעולה הרחבה מכיוון שתוצאתה של פעולת צה"ל בעזה צפויה להיות חידוש הרגיעה, האם לא כדאי לעבור מיד לשלב הזה ולוותר על המלחמה?" (צבי בראל, הארץ)	"אבו מאזן: 'חמאס יכול היה להימנע מהטבח', יו"ר הרשות הפלסטינית: 'ביקשנו מחמאס שלא יפר את הפסקת האש'. שר החוץ המצרי: 'חמאס מונע מפצועים לחצות את הגבול למצרים'"
28.12	"ביה"ח ברזילי לא ממוגן: 'תהיה קטסטרופה' על רקע המבצע ברצועת עזה, מזהירים בכירים בבית החולים באשקלון כי המבנה חשוף לפגיעת רקטות. 'המצב בלתי נסבל, פשוט ביזיון'"	"הפגנות בעולם: 'עצרו את רצח העם בעזה'"	
28.12		"רוסיה לישראל: הפסיקו את המתקפה על עזה"	
29.12	"לא סחבק. לא טרנדי. אלוף התחבולה. פטפטת השרים סביב פעולה אפשרית בעזה הרגיזה השבוע את ברק. יואל מרקוס סבור שמסך הערפל שהוא יוצר מעיד על תחכום רב שבא להטעות את האויב" (יואל מרקוס, הארץ)		
29.12			"ברק בכנסת: 'מטרת המבצע - מכה קשה לחמאס'. שר הביטחון אמר בדיון מיוחד במליאה כי 'איננו ששים למלחמה אך לא נרתעים ממנה'. נתניהו לערביי ישראל: 'הוקיעו את הקיצוניים'"
29.12			"לבני: 'אנו תוקפים כי חמאס לא רוצה לחיות בשלום'. שרת החוץ התראיינה ל'אלג'זירה' ואמרה, כי 'ישראל פועלת ברצועה על מנת להגן על תושביה. פגיעה בחפים מפשע אינה מטרתנו'"
29.12			"גרמניה: 'חמאס אחראי להסלמה באלימות'"

הממצאים מוצגים לפי המבצעים - בנוגע לכל מבצע מוצגים בראש ובראשונה ביטויי הביקורת כלפיו מצד פוליטיקאים ואנשי צבא כפי שהובעו בעיתונים שנסקרו במחקר. בהמשך מוצג הניתוח של הכותרות בחלק מן העיתונים - בכל מבצע עיתון אחר. בכל האירועים נותחו כל העיתונים באותו אופן. בהמשך מובאים לוחות המציגים את התוצאה המורכבת מכל אמצעי התקשורת באופן אחד. בכל לוח מוצגת הנקודה שבה החלה הביקורת, והיא תואמת את תחילת הבעתה של ביקורת מהותית על-ידי "הפוליטיקאים ואנשי הצבא".

מבצע "עופרת יצוקה"

ניתן לראות בבירור שבתקופה הראשונה של המבצע - מ'27 בדצמבר 2008 עד 11 בינואר 2009 - התקשורת הייתה מתגייסת ונתנה רוח גבית למבצע. נוסף על כך, ניתן לראות שהביקורת המאשרת התגברה ככל שהתקדם המבצע, וקיימות יותר התבטאויות של "כלב נובח". רק לאחר שהושמעה ביקורת מהותית על עצם ההחלטה לצאת למבצע ועל שלבים מהותיים בביצוע היו לכך הדים תקשורתיים והופיעו ניצנים של ביקורת מהותית - "כלב נושך". התקשורת לא יזמה אפוא ביקורת מהותית לפני שזו הושמעה על-ידי פוליטיקאים מלב הקונצנזוס ועל-ידי קצינים - כמובן באופן אנונימי.

ידיעות אחרונות

12 בינואר 2009 - "מלחמת עזה: שלב השני מתקרב למיצוי". התקיפות ברצועה פחתו משמעותית והכוחות מנהלים קרבות הגנה לקראת סיום משימתם העיקרית. גורמים בצה"ל טוענים כי להעמקת הפגיעה בחמאס יש להרחיב את המבצע עם כוחות נוספים - במילואים - לאזורים חדשים. מה יפסוק הדרג המדיני?"

13 בינואר 2009 - "קצין בכיר: הפעולה הנוכחית יעילה לזמן מוגבל". בצה"ל מזהירים כי המבצע הקרקעי במתכונתו הנוכחית עלול לגרום לטעויות ולחשוף את הכוחות למחבלי חמאס. קצין בכיר מבהיר כי הדרג המדיני יצטרך להכריע באשר לעתידה של הפעולה הצבאית".

18 בינואר 2009 - "נתניהו על הפסקת האש: ההברחות ימשכו". יו"ר האופוזיציה ביקר אזרחים וחיילים פצועים בבית החולים סורוקה בבאר שבע ואמר כי אסור לגלות חולשה מול הטרור של חמאס ואיראן: "חמאס ימשיך להבריח טילים דרך ציר פילדלפי".

ישראל היום

11 בינואר 2009 - "החלטת האו"ם - כישלון של לבני", מאשימים במערכת הביטחון ובמערכת הפוליטית. מועצת הביטחון קראה להפסקת אש מיידית, וארה"ב נמנעה. גרסת לבני: יש בהחלטה הישגים לישראל".

19 בינואר 2009 – "נתניהו: הם ימשיכו להבריח טילים". יו"ר האופוזיציה בשדרות: 'צה"ל הנחית מכה על החמאס אך המלאכה לא הושלמה".

מעריב

14 בינואר 2009 - "מקורבי רה"מ על ברק: 'הדיבור על הפסקת אש מסוכן'. גורמים בכירים בסביבתו של רה"מ אולמרט הביעו במרומז ביקורת חריפה על התנהלות שר הביטחון וההתבטאויות שיוצאות ממשרדו בדבר הצורך בהפסקת אש ברצועה. 'בחמאס רואים את המראות ושומעים את הקולות ואלו דברים שמהווים זריקת עידוד לאנשיו".

14 בינואר 2009 - "ברק תוקף את אולמרט: האמירות נגדי לא ראיות".

14 בינואר 2009 - "השר איתן : אתפטר אם המבצע יהפוך פוליטי".

הארץ

1 בינואר 2009 – "ישראל הראל: בחזרה לתסמונת לבנון: על מטרות מבצע עופרת יצוקה כמטרה מינימליסטית לעומת הצורך במדיניות ביטחונית לטווח ארוך וכולל שיביא לסיום הפחד והאיום הביטחוני בו חיים תושבי הנגב".

7 בינואר 2009 – "לא להפסיק את האש: מבצע עופרת יצוקה ברצועת עזה ולקחיו".

"אלוף בן: נקודת האופוריה: המלחמה ברצועת עזה עוברת את נקודת הניצחון למצב שיכשיל את ההישגים - דוגמאות ממלחמות היסטוריות בעולם".

"עמוס הראל: מחיר האגרסיביות: התקרית בה נהרגו 40 פלשתינאים בבית ספר בג'בליה והמדיניות המחושבת של הפעלת כוח עצום מצד צה"ל".

8 בינואר 2009 – "מזלג של שר הביטחון: אהוד ברק יודע מהם יעדי מבצע עופרת יצוקה - לפני שצה"ל יצא למלחמת חורמה נגד חמאס יש לצאת ולהפסיק ולבחור בדרך מתונה".

11 בינואר 2009 – "עת להחליט: מבצע עופרת יצוקה נמצא בשלב קשה - אין התקדמות ברורה והצבא מדשדש כמעט על מקומו - נדרשת הכרעה".

14 בינואר 2009 – "ברק מקדם הפסקת אש הומניטרית של שבוע: אולמרט מתעלם מדרישת שר הביטחון ושר החוץ להפסקת אש".

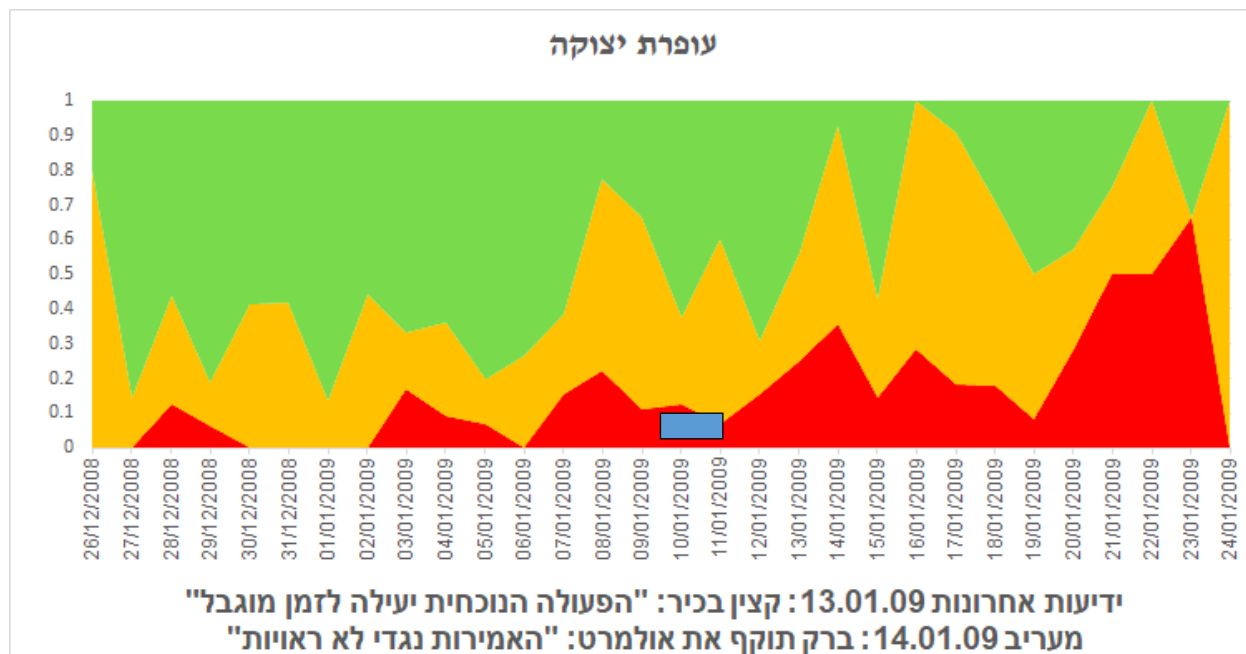
מהכותרות האלה עולה שהביקורת שנמתחה על-ידי הממשלה ואנשי הצבא וכן על-ידי האופוזיציה מימין החלה להישמע ב-11 בינואר. למעשה, רק הארץ השמיע ביקורת מתחילת המבצע, ואפילו בו הופיעה תמיכה במבצע, למשל במאמרו של ארי שביט ובמאמרו של משה ארנס המתפרסמים לצד הביקורת של עמירה הס וגדעון לוי. הניתוח של תחילת הביקורת בסיקור התקשורת מלמד על השינויים שחלו בכל העיתונים.

בידיעות אחרונות תחילת הביקורת תואמת, כאמור, את ההתבטאויות שהושמעו בתוך הצבא ומחוצה לו על יעילות הפעולה ללא הפעלת כוחות קרקעיים שייכנסו לרצועה. הסיקור של מעריב דומה לזה של ידיעות אחרונות, ואילו ישראל היום ואתר וואלה היו הכי פחות ביקורתיים.

ידיעות אחרונות - "עופרת יצוקה"

תאריך	ביקורת מהותית, "כלב נושך"	ביקורת מאשרת, "כלב נובח"	סיקור חיובי/ מתגייס, "כלב פודל"
12.1			"ארגוני זכויות אדם יכולים ללמוד מישראל"
12.1		"הפרלמנט האירופי: 'להפסיק מיד את האש בעזה'. 785 חברי הפרלמנט של האיחוד האירופי קראו לישראל ולחמאס לחתום 'על הסכם הפסקת אש מיידית וקבוע'. צ'כיה: 'מוכנים לארח ועידת תורמים בינלאומיים כדי לסייע לפלסטינים'"	"פרס: 'מה שעשינו ב־16 יום לא עשו ב־16 שנים'. כשמבצע 'עופרת יצוקה' בתוך השבוע השלישי, יוצא נשיא המדינה בהצהרה אופטימית: 'אף מדינה לא עשתה זאת. צה"ל משיג הפעם תוצאות מדהימות מבחינת הזהירות והפעילות בעזה, ויש לדאוג שזה הרושם שישאר"
12.1	"מלחמת עזה: 'השלב השני מתקרב למיצוי'. התקיפות ברצועה פחתו משמעותית והכוחות מנהלים קרבות הגנה לקראת סיום משימתם העיקרית. גורמים בצה"ל טוענים כי להעמקת הפגיעה בחמאס יש להרחיב את המבצע עם כוחות נוספים - במילואים - לאזורים חדשים. מה יפסוק הדרג המדיני?"		"בוש: 'הפסקת אש, רק אם ייפסק ירי הרקטות'. נשיא ארה"ב היוצא, ג'ורג' בוש, קרא במסיבת עיתונאים בבית הלבן לחמאס להפסיק לירות רקטות על ישראל אם הוא רוצה הפסקת אש. הוא הבהיר כי "לישראל יש זכות להגן על עצמה". באירוע נפרד בוש מהעיתונאים וסיכם את הישגיו וכישלונותיו"
13.1	"קצין בכיר: 'הפעולה הנוכחית יעילה לזמן מוגבל'"		
13.1		"האמנם יזעק חמס? חמאס בשל להיענות ללא מעט דרישות, אבל על נתיב החימוש לא יוותר"	"לוחמים בבאר שבע: 'נילחם עד שהטילים יפסיקו"
13.1		"ארה"ב על אולמרט: '100 אחוז מדבריו לא נכונים'. אתמול סיפר ראש הממשלה כי שיחה לנשיא בוש הובילה להוראה של הרגע האחרון למזכירת המדינה להימנע במועצת הביטחון. בווינגטון רותחים מזעם. דובר מחלקת המדינה: 'התבטאותו של אולמרט היא לא מדויקת ב־100 אחוז, לחלוטין, לגמרי - לא נכונה". גם הבית הלבן מסתייג"	
13.1	"קצין בכיר: 'הפעילות הנוכחית יעילה לזמן מוגבל'. בצה"ל מזהירים כי המבצע הקרקעי במתכונתו הנוכחית עלול לגרום לטעויות ולחשוף את הכוחות למחבלי חמאס. קצין בכיר מבהיר כי הדרג המדיני יצטרך להכריע באשר לעתידה של הפעולה הצבאית"		

סיכום הממצאים מכלל אמצעי התקשורת שנותחו:

הסיכום הכולל מלמד בבירור על כך שבמשך כל המבצע הושמעה ביקורת מאשרת, ורק ב־13 וב־14 בינואר החלה ביקורת מהותית לאחר שנודע לתקשורת על הוויכוח בין ברק לאולמרט ובין תומכיהם.

מבצע "עמוד ענן"

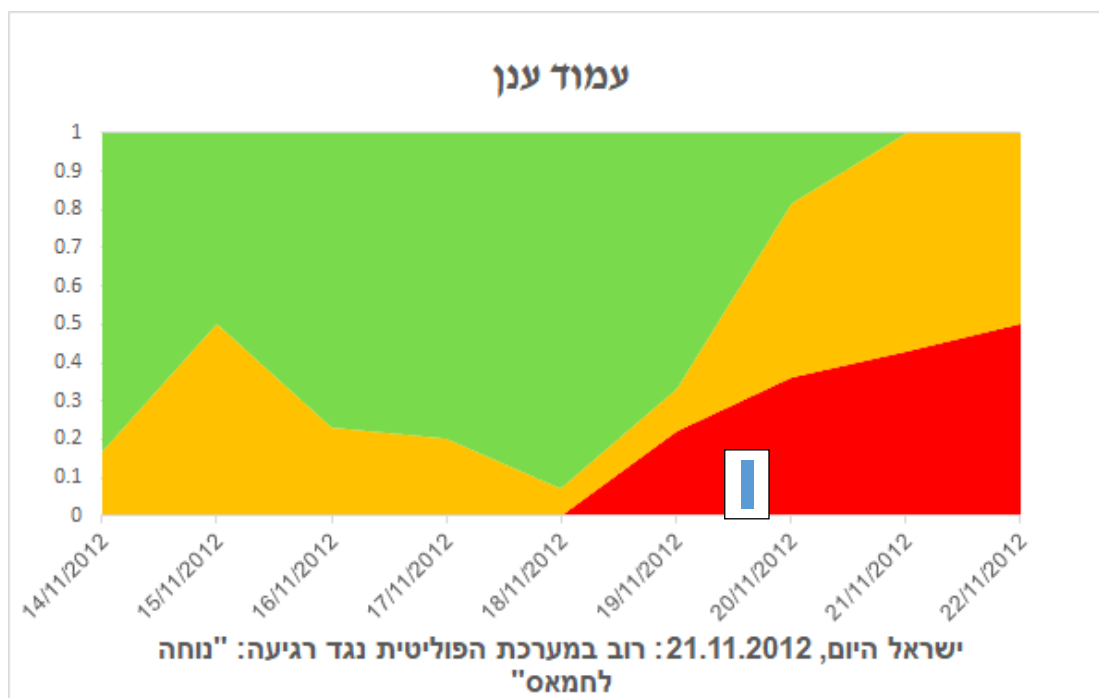
על המבצע נמתחה ביקורת מימין - עלידי נפתלי בנט. ב־21 בנובמבר 2012 הופיעה בידיעות אחרונות הכותרת: "מדינה שלא מגינה על תושביה מתבזה בעולם. כל העם אומר לנתניהו תן פקודה". (הכוונה לכניסה רגלית לרצועה ויצירת חיץ בינה ובין מצרים). גם בישראל היום מ־21 בנובמבר 2012 מובאים דבריו של חבר הכנסת מטעם הליכוד כרמל שאמה־הכהן: "על השולחן לא מונחת הפסקת אש, אלא דחיית אש למועד אחר שיהיה נוח לחמאס". הטבלה מלמדת על הופעתה של ביקורת בימים סמוכים למבצע בכל אחד מאמצעי התקשורת שנסקרו, למעט הארץ שבו נמתחה ביקורת כבר בתחילת המבצע.

מהניתוח של הסיקור בהארץ עולה בבירור שביקורת מהותית נמתחה כמעט במשך כל המבצע, ואין כמעט סיקור אוהד - זאת בניגוד לידיעות אחרונות ולמעריב שבהם הושמעה ביקורת רק ב־21 בנובמבר במקביל לביקורת של בנט על התנהלות המבצע.

ידיעות אחרונות - "עמוד ענן"

תאריך	ביקורת מהותית, "כלב נושך"	ביקורת מאשרת, "כלב נובח"	סיקור חיובי/ מתגייס "כלב פודל"
21.11		"בעל הבית שנפגע: 'אסור לוותר, מוכנים לסבול'"	
21.11	"בנט נגד נתניהו: 'אובדן רוח לחימה בעזה'. ראש מפלגת הבית היהודי התארח באולפן ynet ואמר שצריך להיכנס לרצועה וליצור חיץ בינה לבין מצרים. 'מדינה שלא מגנה על תושביה מתבזה בעולם. כל העם אומר לנתניהו - תן פקודה'."	"בדרום חוששים מהפסקת האש: 'פספוס ענק'"	
21.11	"הישג לחמאס: מרחיבים את פתיחת המעברים לעזה. ממש בשעה שבקהיר הכריזו המצרים וקלינטון על הסכם הפסקת אש בין ישראל לחמאס, מסר בכיר פלסטיני לסוכנות AP את פרטי ההסכם: אחרי 24 שעות של שקט יפתחו המעברים לעזה, למעבר חופשי יותר של סחורות ואנשים. עוד סוכם: החיסולים יופסקו"		
22.11	"שדרות הפחד: 'ביבי מכר את הדרום'. בדרום הביעו אכזבה קשה מהפסקת האש עם חמאס אחרי 8 ימי לחימה"	"המילואימניקים חוזרים הביתה: 'תחושת החמצה'"	
22.11	"ביקורת בארגוני השמאל: 'חיזקנו את חמאס'. בשמאל בירכו על ההקלה הצפויה בסגר על עזה במסגרת הסכמי הפסקת האש, אבל הזהירו כי ישראל פגעה במעמדו של אבו מאזן ובמקביל חיזקה את מעמדו של חמאס. 'לא היה צורך במלחמה ובהרוגים בשביל לפתוח את המעברים'"	"ישראל נצרה אש: הירי מעזה המשיך, אין לימודים. בתום שמונה ימים, שבמהלכם הומטרו 1,500 רקטות שהרגו חמישה ישראלים, בא אל קצו מבצע "עמוד ענן". ישראל נצרה אש בשעה 21:00, אך ירי הרקטות נמשך עד חצות. היום לא יתקיימו לימודים ביישובים עד 40 ק"מ מהרצועה. גורמי צבא וגורמים מדיניים תמימי דעים: הסבב הבא הוא רק עניין של זמן"	
25.11		"גנץ: 'נחקור תלונות חיילי המילואים על היעדר מיגון'"	

סיכום הממצאים מכל אמצעי התקשורת שנותחו:

גם הניתוח של הסיקור של מבצע "עמוד ענן" מלמד על כך שהביקורת המהותית הופיעה עם הביקורת הפוליטית. יש לציין שהביקורת נמתחה גם מהימין, כלומר בישראל היום ולא רק בידיעות אחרונות בהארץ.

מבצע "צוק איתן"

להלן מבחר כותרות המצביעות על ויכוחים בדרג המדיני ובצה"ל לפי המועדים של פרסומן. הביקורת הופיעה בידיעות אחרונות ובמעריב החל מ-14 ביולי בעקבות האישור שנתן הקבינט המדיני ביטחוני להפסקת האש שגיבשה מצרים, ואילו בישראל היום מצוטטים דברי ביקורת של נתניהו על הממשלה ודברי תמיכה בפעולה צבאית.

ידיעות אחרונות

14 ביולי 2014 - "תסכול ממוקד, צמרת צה"ל מחכה להוראות של הדרג המדיני, ומתחילים לצבור תסכול כתוצאה מההמתנה".

15 ביולי 2014 - "ביקורת בקואליציה על הפסקת האש: 'סטירת לחי לדרום, נתניהו מתקפל'".

15 ביולי 2014 - "מפקדי החטיבות והגדודים רוצים הכרעה. 'תנו לנו לנצח או תשחררו את החיילים'".

28 ביולי 2014 - "ביקורת בקואליציה על הפסקת האש: 'חמאס עוד לא נשבר, אסור להקשיב לאובמה'. הלחץ הבינלאומי שהוביל כנראה את ראש הממשלה להיענות לבקשה לנצור את האש התקבל

באכזבה בקואליציה. יו"ר ועדת החוץ והביטחון אלקין: 'חמאס עדיין לא מורתע'. השר שמיר: 'כל הזמן אנחנו נגררים, היינו צריכים לעשות צעדים הרבה יותר נועזים'."

ישראל היום

1 באוגוסט 2014 – "נתניהו נזף בשרים: 'אל תפגעו באחדות המיוחדת שקיימת בינינו, עליכם לתת דוגמא אישית לציבור כולו'".

3 באוגוסט 2014 - "קונספציית הפסקת האש לא עובדת. ראשי היישובים בדרום וגורמים במערכת הפוליטית הביעו דאגה מהחלטת הקבינט להתחיל בשלבי הסיום של המבצע. 'חייבים לתת לצה"ל לסיים את העבודה'".

מעריב

14 ביולי 2014 - "ח"כ רגב: 'קוראת לרה"מ לא להסכים להפסקת אש, חלון הזדמנויות שלא יחזור'".

14 ביולי 2014 - "השר אורי אריאל: 'הפסקת אש היא אות קלון לישראל'".

20 ביולי 2014 - "פייגלין: 'להפסיק את הרחמנות הפסולה על אויבינו'".

27 ביולי 2014 - "גורם צבאי: 'היה צריך לפעול קודם, שהמנהרות היו בתחילת דרכן'".

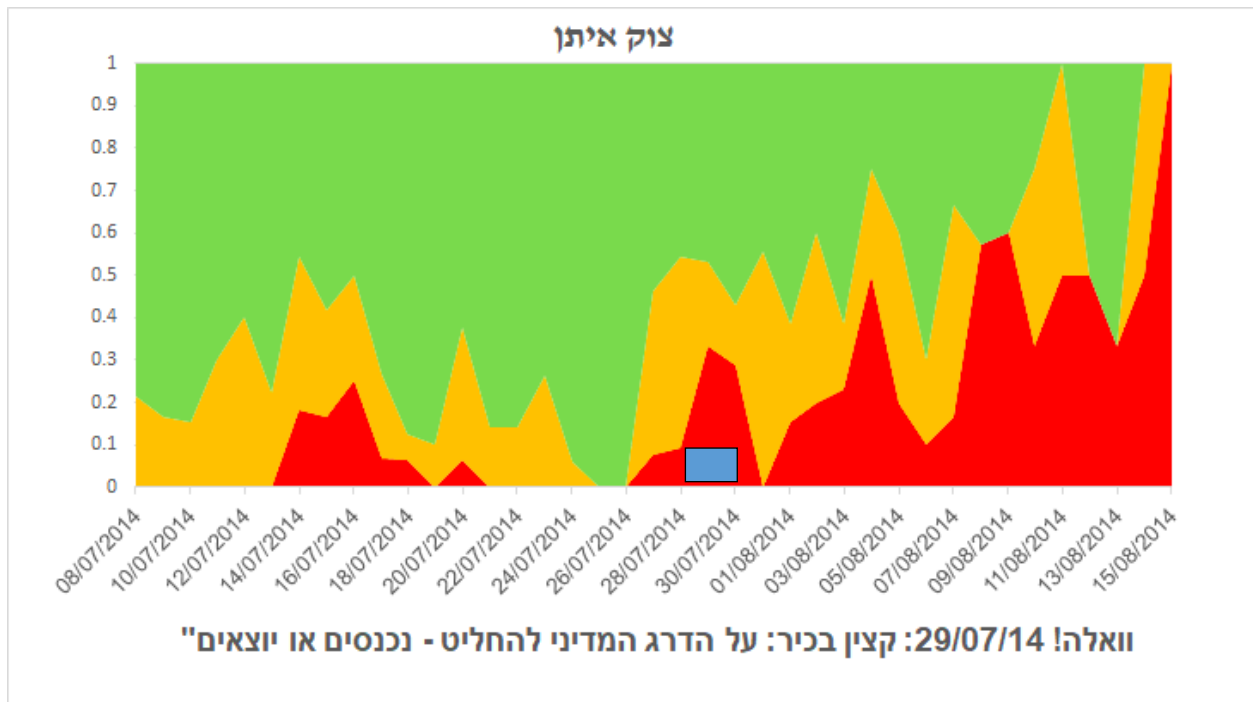
ניתוח הסיקור בלוח שלהלן מלמד על התפתחות הביקורת במהלך הזמן ועל תוכנה.

חברה, צבא וביטחון לאומי גיליון 1

תאריך	ביקורת מהותית, "כלב נושך"	ביקורת מאשרת, "כלב נובח"	סיקור חיובי/ מתגייס "כלב פודל"
18.07.14	"הכישלון המדיני, הצבאי והמודיעיני במבצע למיגור חמאס מחייב חפירה לעומק של ועדת חקירה"ז		
21.07			"מעל ל-10,000 איש בהלווית החייל הבודד שון כרמלי בחיפה"
23.07		"האר"ם החליט לחקור את ישראל בעניין המבצע; ליברמן: 'נמשיך להלחם בטרור"	"שרה נתניהו ביקרה את משפחות הנופלים שון כרמלי ומקס שטיינברג"
23.07			"דנון על החלטת האר"ם לחקור את ישראל: 'אר"ם שמום, אין מלחמה מוצדקת מזאת"
23.07			"צוק איתן: מעל 200 מטרות הותקפו היום ברחבי הרצועה"
24.07			"דובר צה"ל: מאז שעות הלילה הותקפו כ-90 מטרות טרור"
27.07	"גורם צבאי: 'היה צריך לפעול קודם, שהמנהרות היו בתחילת דרכן"		
27.07		"לחלשים לא תהיה תקומה"	
28.07			"שר הביטחון: 'לא נירתע מלהמשיך בלחימה"
29.07		"חמאס פרסם סרטון המתעד את חדירת המחבלים בנחל עוז אתמול"	
03.08	"ארה"ב: הפצצת בית הספר של אונר"אמבישה, קוראים לחקירה"		
05.08	"צוק איתן - מבצע חסר תוחלת"		
06.08			"נתניהו: 'מצבם של תושבי האזור בטוח יותר משהיה לפני המבצע"
08.08			"הבית הלבן: 'מודאגים מההתפתחויות ברצועת עזה"
08.08			"מזכ"ל האר"ם גינה את הירי לעבר ישראל"
08.08			"פרושאור: 'על מועצת הביטחון לגנות את חמאס על חידוש הירי לעבר ישראל"
09.08			"אובמה וקמרון: 'מגנים את חידוש ירי הרקטות מרצועת עזה"

הביקורת במבצע "צוק איתן" החלה בשבוע השני של הלחימה, וגברה במהלך הלחימה. יש לציין שדברי הביקורת של הפוליטיקאים היו מנוגדים: אנשי הימין ביקשו להחריף את הלחימה, ואילו אנשי השמאל ביקשו להגיע להסדר מדיני, ואף לפעול להפחתת מספר האבדות של הצד השני ולא רק של ישראל. העיתונות יישרה קו לפי האג'נדה הפוליטית המוכרת של כל אחד מן העיתונים.

סיכום הממצאים מכל אמצעי התקשורת שנתחו:

הניתוח המקובץ של כל אמצעי התקשורת מלמד על כך שגם במבצע "צוק איתן" גברה הביקורת המהותית שנוספה לביקורת מימין ומשמאל וכן לזו של אנשי הצבא. הביקורת נמשכה במהלך המבצע והתחזקה.

דיון ומסקנות

בנוגע לשאלת המחקר הראשונה - במחקר הזה נמצא שהסיקור נעשה במתכונת שתיאר הלין (1982) Hallin, ביחס לסיקור של מלחמת וייטנאם בתקשורת האמריקנית. מתכונת הסיקור הזאת קיימת בישראל במבצעים שנערכו מאז מלחמת לבנון הראשונה - התכנסות סביב הדגל ("כלב פודל") וביקורת על מהלכים טקטיים בעקבות סכסוך או חילוקי דעות בין פוליטיקאים מלב הקונצנזוס או בין הצבא לממשלה. הניתוח מלמד שנקודת הזמן שבה נמתחת ביקורת על-ידי התקשורת קשורה לקולות ביקורתיים בממשלה ובקרב אנשי צבא. הביקורת הזאת עדיין אינה "הכלב הנובח" שניתן היה לצפות לו מן התקשורת, אלא מדובר בקולות שאותם היא מצטטת. זאת חוץ מישראל היום, הפועל בדפוס

של "כלב הפודל" כמעט במהלך כל המבצעים, וחוף מעיתון הארץ, המביע ביקורת כמעט ללא קשר להתבטאויות בממשלה ובצבא, אלא על-פי העמדות והניתוח של כתביו הבכירים.

בנוגע לשאלת המחקר השנייה - מסגור הסיקור בכל המבצעים הוא בעיקר מגויס - לפחות עד שנשמעים קולות ביקורתיים בתוך הממשלה ובין הממשלה ובצבא. חלק משלבי המלחמה נסקרים במסגור ניטרלי, ובחלקם נמתחת ביקורת, אך זו ביקורת על מהלכים טקטיים, כלומר, על אופן הביצוע, ולא ביקורת על האסטרטגיה או על המדיניות. הממצאים דומים לאלה שמצאו נייגר, זנדברג ומאיירס (2010) במחקרם על הסיקור של מלחמת לבנון השנייה. הם מכנים את הביקורת הזאת רטוריקה של ביקורת ופרי (2007) מכנה אותה ביקורת מאשרת, כלומר, לדעתם, זו אינה ביקורת מהותית.

בנוגע לשאלת המחקר השלישית - הסיקור, למעט זה של הארץ, אינו נוקט מדיניות עצמאית של ביקורת מהותית על פעולות השלטון. התקשורת מרשה לעצמה לבקר את מדיניות הממשלה ואת ההחלטות המהותיות שהיא מקבלת רק לאחר שפוליטיקאים מלב הקונצנזוס הלאומי משמיעים ביקורת כזאת.

לסיכום, ממצאי המחקר מלמדים שבשלושת המבצעים שנסקרו העיתונות המודפסת והמקוונת בישראל נוהגת עדיין על-פי הדגם שהציע הלין על בסיס הסיקור של מלחמת וייטנאם בארצות ברית, היינו, התקשורת משהה את הביקורת ומתגייסת לטובת הממשלה והצבא עד הנקודה שבה מתחילה להימתח ביקורת על-ידי חברים בממשלה או על-ידי פוליטיקאים בכירים מלב הקונצנזוס. לביקורת "מבפנים" מצטרפת הביקורת של רוב אמצעי התקשורת. העיתון ישראל היום בולט כחריג הממשיך לתמוך בפעילות הממשלה והצבא, גם לאחר שמתחילה להישמע הביקורת "מבפנים". לעומת ישראל היום, הארץ, כאמור, מפגין גישה עצמאית, המאפשרת ביטוי של עמדות שונות בנוגע לאותו מבצע. בסיקור של הארץ מתואר הסבל של הצד השני יותר מאשר בעיתונים האחרים, ולא רק על-ידי הכתבים "המסומנים" עמירה הס וגדעון לוי.

כמו כן מובאת ביקורת מימין, למשל, זו של שר הביטחון לשעבר משה ארנס, המייצג עמדות של הימין המיליטנטי בנוגע לפתרון הרצוי לבעיית עזה. בדבדבד מאמרי המערכת ופרשנים רבים מבקרים את המדיניות וכן את מהלכי המבצעים. נראה שהארץ מאמץ את הדגם של סטפן וורד (Ward, 2017), המציע לקבל את הביקורת כצעד של פטריוטיות לא פחות מהדגם המוכר של התכנסות סביב הדגל. נראה שלמרות ההסכמה הכללית שהתקשורת לא שינתה את התנהלותה במבצעים צבאיים, חל שינוי מאז מלחמת לבנון השנייה - כל העיתונים, כולל אתר וואלה, מותחים ביקורת מהותית לצד ביקורת מאשרת במשך כל המבצעים. נראה שנושא עזה נשאר פצע פתוח בכל צד של המפה הפוליטית וגם בתקשורת כאשר היא מזדהה עם עמדות ומדיניות של אחד הצדדים הפוליטיים ומחזקת או מבקרת את מדיניות הממשלה ואת התנהלות הצבא בהתאם לעמדתה. עם זאת, עוצמת הביקורת תואמת את עוצמת הביקורת המושמעת במסד הפוליטי ובצה"ל.

מקורות

- דור, ד. (2001). עיתונות תחת השפעה. תל-אביב: בבל.
- דור, ד. (2003). מאחורי חומת מגן. תל-אביב: בבל.
- וימן, ג. (2006). הביקורת הציבורית על התקשורת במלחמת לבנון השנייה. מכון חיים הרצוג, אוניברסיטת תל-אביב.
- וינוגרד, א. (2006). הוועדה לבדיקת אירועי המערכה בלבנון – דין וחשבון סופי.
- טיארג'אן-אור, ר, וולדמן ע. (2012). ניצחון יש רק בכדורגל – על מורכבות תפיסת תוצאות הלחימה. וה"הישג". הוצאת המרכז למדעי ההתנהגות, ענף מחקר, מרכז הסיקור הצה"ל.
- לוי, י. (2010). מי שולט על הצבא: בין פיקוח על הצבא לשליטה בצבאיות מאגנס: ירושלים.
- כהן-אלמגור, ר. (2007). המלכוד הדמוקרטי. ספרית מעריב: ירושלים.
- כספי, ד. (1997). תקשורת ופוליטיקה. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה תל-אביב.
- כספי, ד. (2007). Demedocracy: על דמוקרטיה מתוקשרת ונגעיה. קשר, 35 (6-14)
- נוסק, ה. ולימור, י. (2005). צבא ותקשורת במאה ה-21: לקראת דגם חדש של יחסים. בתוך: א. לבל (עורך), ביטחון ותקשורת: דינמיקה של יחסים (עמ" 69-100). שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון.
- עירן, י. מ. (עורכת). (2013). היבטים סוציולוגיים ופסיכולוגיים של פעולת הצבא בתווך האזרחי. הוצאת צה"ל, ממד"ה.
- ניר, ש. (2004). העימות המוגבל, אסופת מאמרים. הוצאת אמ"ץ - חטיבת תוה"ד.
- סופר, א. (2011). תקשורת המונים בישראל. האוניברסיטה הפתוחה: רעננה.
- פרי, י. (2001). שנוי השיח הביטחוני בתקשורת והתמורות בתפיסת האזרחות. תרבות דמוקרטית, 4/5, 233-265.
- פרי, י. (2007). שינויים קוסמטיים או שינויים מהותיים? יחסי תקשורת וביטחון בראשית המאה העשרים ואחת. מסגרות מדיה, 1, 153-167.
- פרי, י. (2017). מלחמות מונחות תקשורת: פרדוקס העוצמה והדילמה האסטרטגית של צה"ל. המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל-אביב: תל-אביב
- פרנקל, ח. (2016). תקשורת קהת שינויים; קביעת סדר היום הצבאי-ביטחוני בישראל בעתות שיגרה. חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בראילן.
- Bennet, W.L. (1990). Toward a theory of press-state relations in the United States. *Journal of Communication* 40(2): 103–125.
- Carruthers, S. L. (2011). *The media at war*: Palgrave Macmillan.
- Canal, M.J. and Sanders, K. (2013) Crisis communication and terrorist attacks: Framing a response to the 2004 Madrid bombing and 2005 London bombings. (pp. 449–466) In: Coombs, W.T. and Holladay, S.J. (eds) *The Handbook of Crisis Communication*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
- Entman, R.M. (2003). Cascading activation: Contesting the white house's frame after 9/11. *Political Communication* 20: 415–432.
- Ginosar, A. (2015). Understanding patriotic journalism: Culture, ideology and professional behavior. *Journal of Media Ethics*, 30(4), 289-301.
- Ginosar, A., & Cohen, I. (2019). Patriotic journalism: An appeal to emotion and cognition. *Media, War & Conflict*, 12(1), 3-18.

- Glasgow University Media Group. (1985). *War and Peace News*. Milton Keynes: Open University Press.
- Goddard, P., Robinson, P. and Parry, K. (2008) Patriotism meets plurality: Reporting the 2003 Iraq war in the British press. *Media, War & Conflict* 1(1): 9–30.
- Hallin, D. C. (1986). *The uncensored war: The media and Vietnam*. Univ. of California Press.
- Magen, C., & Lapid, E. (2018). Israel's military public diplomacy evolution: Historical and conceptual dimensions", *Public Relations Review*, 44(2), pp. 287-298.
- Mann, R. (2015) Not just intermediaries: The Mediatization of Security Affairs in Israel since 1973 (pp.81-120) In Lebel, U. and Lewin, E.(eds)*The 1973 Yom Kippur War and the reshaping of Israeli civil-military relations*. Lanham, Maryland
- Moskos, C. (2001). Towards a Postmodern Army? *Democratic Culture*, Vol. 4–5, 213–232.
- Neiger, M., Zandberg, E. & Meyers, O. (2010), *Communicating Critique: Toward a Conceptualization of Journalistic Criticism*", *Communication, Culture & Critique* 3, pp. 377–395
- Nossek, H. (2004) Our news and their news: On the role of national identity in the definition of foreign news. *Journalism* 5(3): 343–368.
- Nossek, H. (2008). News Media-Media Events: Terrorist acts as Media Events. *Communications, The European Journal of Communication Research*, 33(3), 313-330.
- Nossek, H. (2009) On the future of journalism as a professional practice and the case of journalism in Israel. *Journalism*, 10(3): 358–361
- Nossek, H., & Adoni, H. (2017). Coexistence of “Old” and “New” News Media in a Transitional Media System: News Repertoires in Israel, *Participations*, 14(2),399-415.
- Nossek, H., Adoni, H. & Nimrod, G. (2015). Is Print Really Dying? The State of Print Media Use in Europe", *International Journal of Communication*, 9, 21.
- Thrall, T. (2000). *War in the Media Age*, Cresskill, NJ.
- Ward, S. J.A. (2017) Patriotism and Journalism. (pp. 347–368). In: Sardoc, M. (ed) *Handbook of Patriotism*. Springer, Cham.
- Wolfgram, M. (2008) Democracy and propaganda – Nato’s war in Kosovo. *European Journal of Communication* 23(2) 153–172.

התכנון הצבאי הגיאורפיזי של התעשייה האזרחית והתשתיות הקריטיות בישראל והמעורבות ביישומן בשנות ה-50

יורם פריד

ד"ר

היסטוריון עצמאי. מחקריו עוסקים ביחסי צבא-חברה בשנות ה-50

גדעון ביגר

פרופסור

גיאוגרף והיסטוריון, פרופ' אמריטוס לגיאוגרפיה היסטורית ומדינית בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם
באוניברסיטת תל-אביב

תקציר

עם תום מלחמת העצמאות דרש צה"ל מגורמי התכנון והביצוע האזרחיים להביא בחשבון שיקולים ביטחוניים בבואם לתכנן הקמת מפעלי תעשייה. הדרישה הזאת נבעה מן הסיבות הבאות: החשש מפני סבב לחימה נוסף; התפיסה העצמית של צה"ל כאחראי על הביטחון הלאומי; ההבנה שלצורך הגעה לאיזון כמותי/איכותי מול מדינות ערב יש לגייס את כל הפוטנציאל האפשרי של המדינה לצורכי הלחימה; החשיבות הביטחונית העצומה שיש לתעשייה האזרחית ולתשתיות הקריטיות הן בניהול המלחמה והן בשיקום המדינה בסופה, ולכן הצורך להגן עליהם; ההתמקדות של גופי התכנון האזרחיים בשיקולים הכלכליים בלבד.

במסגרת התכנון הגיאורפיזי של התעשייה בישראל סיווגו בצה"ל את מפעלי התעשייה והתשתיות בהתאם לחשיבותם הפונקציונלית בעת מלחמה. לכל סיווג הוגדרו מאפייני תכנון ספציפיים: מרחק מן הגבול, השטח הטופוגרפי שבו יוקם המפעל ואמצעי המיגון שיותקנו בו. כל אלה כדי ליצור מצב הגנתי אופטימלי עבורם בעת מלחמה כדי שיוכלו להמשיך בייצור עבור הכוחות הלוחמים ועבור האוכלוסייה האזרחית. המאמר בוחן את סוגיית הקמת נמל אשדוד כמקרה בוחן לדרישות הצבאיות האלה ולדרך שבה פעל ליישמן על רקע מאבקי הכוחות מול הגופים האזרחיים.

מילות מפתח: צה"ל, תעשייה, תשתיות, שנות ה-50, יחסי צבא-חברה, אשדוד.

The IDF's civilian industry and critical infrastructure geophysical planning and the involvement in its implementation in the 1950's

Yoram Fried and Gideon Biger

Abstract

In the aftermath of Israel's War of Independence, the IDF demanded that the civilian planning bodies consider the security requirements when planning industrial and critical infrastructure location. This demand was an outcome from the fear of another round of fighting; the IDF self-perception as responsible for national security; understanding that all possible potential must be mobilized in order to achieve a quantitative / qualitative

balance between Israel and the Arab; the tremendous importance that civilian industry and critical infrastructure has during and after the war.

As part of its geophysical planning, the IDF classified industrial plants and infrastructure according to their importance in an emergency, when each classification had specific geophysical characteristics that included: geographical and topographic location and the means of protection. All this in order to create an optimal defensive situation for the plants during the potential war so they can continue working. The article examines the establishing of the deep-sea port of Ashdod as a case study for these military requirements.

רקע

מחקרים רבים שבדקו את הקשר בין צבא לחברה בישראל טענו שבתחומים רבים יש במדינה דומיננטיות ברורה של מערכת הביטחון (אורן, 2009; אורן ורגב, 2008; בן מאיר, 1987; ברק ושפר, 2008; פלדמן, 2003; פרז ורוזנבלום, 2007). חלק מהם אף סברו שמדובר באחת התוצאות של היותה של החברה בישראל חברה מיליטריסטית (בן-אליעזר, 1995; ליסק, 2001; צפדיה, 2010; קימרלינג, 1993).

כך, למשל, טען יהודה בן מאיר שלצה"ל יש תפקיד דומיננטי, מעבר לכל פרופורציה בקביעת האסטרטגיה של ישראל. מחקריו של עמירם אורן ונוספים הצביעו על דומיננטיות צבאית בתהליכי קבלת ההחלטות בתכנון הארצי והאזורי בכל הנוגע לשימושי קרקע. ברק ושפר טענו שהבידוד הפוליטי-צבאי-כלכלי של ישראל, התפיסה של איום קיומי מתמשך והמשאבים העצומים שהועמדו לרשות המגזר הביטחוני - כל אלה הובילו למעורבותו הדומיננטית בעניינים רחוקים למדי מן הסוגיות הביטחוניות המובהקות. לא במקרה בחרו השניים לקרוא לספרם **צבא שיש לו מדינה**.

לעומת זאת, מחקרים אחרים הצביעו על דומיננטיות אזרחית בנושאים מסוימים (פריד, 2014; פריד וביגר, 2015; פריד וביגר, 2018; פריד, 2020; קרטיין, 1998). אמנון קרטיין, למשל, בחן את תפוסת היישובים לאורך הגבול עם סוריה ולבנון והגיע למסקנה שהשיקולים שקבעו את מערך יישובי הספר הכפריים בישראל בשנים הראשונות לקיום המדינה תאמו במידה מועטה לצרכים צבאיים מובהקים.

מחקרים שונים, שעסקו בסוגיית פריסתם ופיזורם של מפעלי תעשייה באזורים שונים בעולם, הצביעו על סיבות כלכליות, עסקיות ופוליטיות שעמדו בבסיס ההחלטה של מתכנני מפעלים (פרטיים וממשלתיים) בנוגע למיקומם. הסיבות שנמנו במחקרים היו בין היתר: קרבה לחומרי גלם וכוח אדם, קרבה לאמצעי תחבורה, שווקים, הטבות ממשלתיות ותשתיות (Mejia-Dorantes et al, 2012; Mulatu, et al, 2010). השיקול הביטחוני, כלומר, איתור מיקום בהתאם לצפי אפשרי למלחמה, לא נתפס כשיקול מרכזי, במיוחד בכל הנוגע לתעשיות אזרחיות.

עם זאת, מפעלי תעשייה, בין שמדובר בבתי חרושת לייצור מוצרים ביטחוניים ואזרחיים ובין שמדובר בתשתיות קריטיות כמו חשמל, מים ותקשורת, הם יעדים מרכזיים להתקפות אויב - הן התקפות

יבשתיות ובעיקר הפצצות מן האוויר - בזמן מלחמה, מכיוון שפגיעה בהם משפיעה באופן קריטי על יכולתה של המדינה להמשיך בלחימה - הן מבחינת הכוחות הלוחמים והן מבחינת העורף האזרחי.⁴ יתר על כן, פגיעה כזאת משפיעה גם על יכולתה של המדינה להשתקם לאחר המלחמה ולחזור לחיי שגרה. כך, במהלך מלחמת-העולם השנייה העבירו מדינות שונות, בהן ברית-המועצות ובריטניה, מפעלי תעשייה לאזורים מוגנים יותר, ובעשור שלאחר המלחמה העבירה ברית-המועצות את השקעותיה העיקריות בתעשייה המקומית לאזורים במרכז במדינה ובמזרחה - הרחק מן האזורים שבהם התנהלה הלחימה (Rodgers, 1974). הסוגיה הזאת נידונה בשנים האלה גם בארצות-הברית לנוכח תחילתה של המלחמה הקרה והחשש מפני מתקפה של ברית-המועצות החל מסוף שנות ה-40 ופלישת קוריאה הצפונית לקוריאה הדרומית ביוני 1950 (Lapp, 1951). תהליכים צבאיים/בין-לאומיים אלה האיצו את ממשלו של הנשיא הרי טרומן להעריך שנדרשת להם סמכות ביצועית חזקה יותר בנוגע למיקום תעשיות למען הביטחון הלאומי.

בעקבות היוזמה הזאת חוקק בספטמבר 1950 הקונגרס האמריקני את החוק לייצור הגנתי (Defense Production Act). החוק הזה העניק לנשיא ארצות-הברית סמכויות נרחבות שבאמצעותן הוא יכול לשלוט על מדיניות הכלכלה הביטחונית באמצעות מערך של רשויות האחראיות לעיצוב תוכניות מוכנות לביטחון לאומי ולנקיטת צעדים מתאימים להעצמת הבסיס התעשייתי המקומי. כהנחיה לרשות המבצעת כיצד לעודד את התעשייה להתפתח מראש בהתאם לדרישות הביטחונית קבע הקונגרס: "כדי להבטיח יכולת יצרנית במקרה של מתקפה על ארצות-הברית, על ממשלת ארצות-הברית לעודד את הפיזור הגיאוגרפי של מתקני התעשייה בארצות-הברית כדי למנוע את ריכוזם של מתקני ייצור כאלה באזורים גיאוגרפיים מוגבלים הפגיעים להתקפה על-ידי אויב של ארצות-הברית" (The Defense Production Act of 1950).

בשנים האחרונות פורסמו מחקרים עדכניים בעלי גישה שונה הדנים בהגנה על תשתיות קריטיות, כמו רשתות תחבורה, חשמל, מים, תקשורת, תעשיות חיוניות וסכרים. אלה פורסמו בעקבות איומי הטרור העולמיים והעלייה במודעות לנזקים הסביבתיים הגלובליים כתוצאה משינויי האקלים (Aradau, 2010; Casas, et al 2016; Murray & Grubestic, 2007). המחקרים האלה עוסקים בעיקר באמצעי המיגון השונים הקיימים כיום שבאמצעותם ניתן למגן את התשתיות האלה מפני הצפות, רעידות אדמה, גניבות, תקיפות סייבר ועוד, אולם אינם דנים בסוגיית תכנון המיקום של המפעל כשלב ראשוני והכרחי בהגנה עליו מפני התקפות צבאיות, בין היתר, מן האוויר.

תרומתו של המאמר הזה היא בכך שהוא מציג מציאות לא שכיחה ושלא נחקרה לעומק - העקרונות הביטחוניים שהנחו את צה"ל בתכנון הגיאוגרפי של התעשייה האזרחית ושל התשתיות הקריטיות, כפי שהוגדרו על-ידי גורמי התכנון בצה"ל, והמעורבות הצבאית ביישומם בפועל. בעוד שחלק מן המחקרים שצוטטו לעיל דנים בסוגיית המעורבות הצבאית בפעולות הממשל במדינת ישראל בצורה

⁴ כיום ניתן להוסיף גם הגנה מפני פגיעת טילים ארוכי טווח והתקפות סייבר על מתקני תשתית. מכיוון שהמחקר עוסק בשנות ה-50 המיקוד שלו יהיה בהגנה מפני הפצצות אוויר ותקיפות קרקע.

"רוחבית", המאמר הזה בוחן סוגיה אחת "לעומק", ומציג לא רק את התכנון המקיף והמפורט של צה"ל בנושא, אלא גם את הרציונל הצבאי שעומד בבסיסו ואת הדרכים שבאמצעותן ניסו בצה"ל ליישמו. העקרונות האלה לא נותרו בגדר רעיונות תיאורטיים בלבד. מערכת הביטחון בכלל, ובצה"ל בפרט, פעלה באופן נמרץ כדי לשלבם בתכנון הכללי שנעשה על-ידי הגורמים האזרחיים. הפעילות הזאת הייתה לא פשוטה. באותן שנים לא היה בישראל חוק שחייב את גופי התכנון האזרחיים לקבל את דרישות הצבא, והשיקולים העיקריים שלהם בעת תכנון מפעלים שונים היו כלכליים. המאמר יציג את ההתנגשות בין העקרונות הביטחוניים לשיקולים הכלכליים באמצעות בחינת התכנון של נמל עמוק מים שני באזור אשדוד. המאמר עוסק בקשר שבין תופעה גיאוגרפית-כלכלית ובין מערכת ביטחונית. אף שסוגיית מעורבותו של צה"ל בנוגע לשאלת מיקומם של מפעלים תעשייתיים חדשים ושל תשתיות קריטיות בישראל נבחנת כאן במבט היסטורי - שנות ה-50 של המאה ה-20 - ניתן בהחלט להשתמש בה לבחינת השפעותיה של מערכת הביטחון על מיקומם של אלה בארץ גם בהווה.

הנחיות לתכנון הגיאורפיזי של המשק האזרחי

מלחמת העצמאות של ישראל הסתיימה באביב 1949 בהסכמי שביתת-נשק ולא בהסכמי שלום, ולצמרת המדינית והביטחונית היה ברור שסבב נוסף של מלחמה עם מדינות ערב הוא רק שאלה של זמן. תפיסת האיום של צה"ל, שהחלה להתגבש לאחר תום המלחמה, לא השתנתה במהותה במהלך שנות ה-50, והתבססה על כוונותיהן ויכולותיהן של מדינות ערב בכל הנוגע לסכסוך הערבי-ישראלי. שטחה של ישראל בקווי שביתת-הנשק, כפי שנקבעו לאחר תום מלחמת העצמאות, היה מורכב משני מרחבים גדולים בצפון ובדרום המחוברים באמצעות פרוזדור צר מאוד (האזור שבין תל-אביב עד חדרה). נוסף על הפרוזדור הזה הייתה גם הבליטה של פרוזדור ירושלים, שעל קצותיו המזרחיים החיצוניים נמצאה בירת המדינה - ירושלים.

הפרוזדור הצר שקישר בין שני הגושים ריכז בתוכו, על-פי נתוני צה"ל, את החלק הגדול ביותר מכלל הפוטנציאל של ישראל מבחינת חלוקת כוח האדם ואמצעי הייצור התעשייתיים. לדוגמה, אזור תל-אביב רבתי, מפתח תקווה עד רחובות, כלל 34% מכלל האוכלוסייה היהודית ר-50%-55% מיכולות הייצור התעשייתי. כמו כן, כ-64% מכלל כלי הרכב האזרחיים היו רשומים באותו האזור (נכון לסוף 1952). אם מוסיפים את אוכלוסיית מרחב ירושלים מגיעים לריכוז של 45% מכלל האוכלוסייה היהודית (סופר, 1985).⁵ לפיכך, תפיסת האיום של צה"ל ראתה באזורים האלה, אשר רוחבם היה 10-15 ק"מ מן הגבול, את המרחבים הרגישים ביותר מבחינה ביטחונית של המדינה ואת היעדים האסטרטגיים והשטחים החיוניים ביותר בעיני מדינות ערב שכיבושם יבטיח להן ניצחון.

צה"ל היה זקוק לתעשייה ולתשתיות האזרחיות כחלק מפוטנציאל המלחמה שלו לחירום ולצורך שיקום המדינה לאחר המלחמה. הנחת העבודה שלו, שעל בסיסה נבנו עקרונות התכנון, הייתה

⁵ אלוף משנה שלום עשת, ראש מחלקת התכנון, אל ראש אג"ם, "הערות והצעות לתוכנית חלוקת הגושים", 24 בדצמבר 1952, ארכיון צה"ל, 64-488/1955.

שמפעלים תעשייתיים החיוניים למשק הארץ ותשתיות מרכזיות יהיו מטרות להתקפת האויב בעת מלחמה. לכן התכנון של צה"ל בנוגע לאבטחתם המקסימלית כך שניתן יהיה להשתמש במלוא הפוטנציאל שלהם בעת מלחמה, התייחס אליהם כאל מקשה אחת. גורמי הביטחון בישראל באותן שנים הסבירו שבמהלך מלחמת העולם השנייה הבינו הבריטים שכדי להמשיך את העבודה במפעלים חיוניים ביותר גם במהלך הפצצות, וכדי למנוע פגיעה בכושר העבודה של הפועלים, עליהם להעביר את הפעילות של המפעלים האלה אל מתחת לפני הקרקע. כמו כן צוין שבבריטניה היה חוק שלפיו כל בית חרושת היה חייב להסוות את עצמו (באמצעות צביעה בצבעי הסוואה).⁶

כדי להתמודד עם הסוגיה הזאת חילקו בשלב הראשון גורמי התכנון בצה"ל את התעשייה לארבע קבוצות: מפעלים חיוניים, מפעלים חשובים, מפעלים מועילים ומפעלים לא חשובים. כחיוניים הוגדרו מפעלים בעלי חשיבות מכרעת ושירה לניהול המלחמה ולקיום חיי המדינה בשעת חירום. כל פגיעה במפעלים האלה נתפסה רצינית ומסוכנת במאמץ המלחמתי.⁷ כחשובים הוגדרו מפעלים שקיומם חשוב לניהול המלחמה, או שהם גורם חשוב להספקה בעת מלחמה, ופגיעה בהם עלולה לגרום לקשיים רציניים אך לא תסכן את המאמץ המלחמתי.⁸ במפעלים מועילים הכוונה לכאלה שקיומם יקל על ניהול המלחמה, או יסייע לקיום חיים אזרחיים תקינים בחירום. מפעלים הוגדרו בין היתר כמועילים במקרים שבהם קיימים כמה מהם המייצרים תוצרת זהה, כך שפגיעה באחד מהם לא תעצור את הספקת המוצר שלהם למשק, והדבר לא ישפיע על המאמץ המלחמתי.⁹ כמפעלים לא חשובים הוגדרו כאלה שלקיומם אין כל השפעה על ניהול המלחמה או על צורכי העורף בשעת חירום. מדובר במפעלים כמו תעשיית המותרות. בהמשך להגדרות האלה קבעו במחלקת התכנון שלושה גורמי תכנון בסיסיים: המיקום הגיאוגרפי; המיקום הטופוגרפי; מבני המפעל עצמם ופריסת המכונות במפעלים.

המיקום הגיאוגרפי. בצה"ל העריכו שצבאות ערב ינסו לתקוף בשוליים הצרים של המדינה ולנתק את שני חלקיה זה מזה. המסקנה הייתה שיש לתכנן את אזורי הצפון והדרום כשני בסיסים עצמאיים, בלתי תלויים זה בזה באופן שכל אחד מהם יהיה מסוגל לספק את צרכיו החיוניים ביותר ולהתקיים באופן עצמאי ונפרד לחלוטין.¹⁰ מכאן נבע הצורך למקם את המפעלים כך שבשטחים העלולים להיות מבודדים ימצאו תעשיות שיספקו את צורכי השטח באופן מלא. לדוגמה, נקבע שאין לייצר נשק בחלק אחד של המדינה ואת תחמושתו בחלק אחר, ושיש לייצר בכל חלק את הסוגים השונים של הנשק ואת התחמושות שלהם.

⁶ דוד רעיף אל אליעזר פרי, מנכ"ל משרד הביטחון, "תכנון ביטחוני", 24 ביוני 1949, ארכיון צה"ל, 21-2169/1950; "זיכרון דברים מפגישה אשר התקיימה ביום 13.3.50", מסמך של אג"מ/מבצעים, ארכיון צה"ל, 24-243/1952.

⁷ למשל: בתי זיקוק לנפט; ייצור חשמל; תעשייה צבאית; בית מלאכה לרכבות הקישון; מאגרי דלק; מפעלים לייצור חומרי נפץ, ועוד.

⁸ למשל, מפעל ים המלח; בתי יציקה לברזל ולפלדה; ציוד רפואי; כלי עבודה.

⁹ למשל, מחצבות; מפעלי טקסטיל מסוימים; מפעלי הלבשה והנעלה.

¹⁰ "ביטחון המדינה ודרכי התפתחותה". ללא שם הכותב וללא שם השולח - אפריל 1949, ארכיון צה"ל, 431-1308/1959.

יתר על כן, בצה"ל דרשו שלא לרכז כמה מפעלים חשובים מסוג אחד באזור תכנון אחד, אלא לפזרם ככל האפשר בצורה מאוזנת על פני כל שטח המדינה. הפיזור הזה אמור היה להבטיח המשך ייצור והספקה גם במקרה של פגיעה במפעל אחד, או במקרה של ניתוק זמני של חלקי המדינה. דרישת צה"ל הייתה שאם קיימים שני מפעלים חיוניים בארץ המייצרים אותם מוצרים, יש למקם אחד מהם בצפון ואת השני בדרום.

דוגמה לכך היא הקמת מפעל המלט נשר ברמלה. במחלקת התכנון התנגדו באופן נחרץ להקמת המפעל באזור רמלה בשל הגדרת ייצור המלט כמפעל חיוני. ראש מחלקת התכנון בצה"ל, אל"ם שלום עשת, טען שהמרחק בין מפעל המלט שמשון בהר-טוב ובין המפעל המוצע ברמלה היה כ-15 ק"מ, ולכן אם יוקם המפעל ברמלה עלול להיות מצב שבו שני המפעלים יהיו ממוקמים בחזית אחת בעת מלחמה ומשני צידי כביש ראשי: לטרון-רמלה ולטרון-ירושלים, שיהוו ציר התקדמות ראשי של הכוחות הפולשים. עשת גם העריך את תפוקת שני המפעלים הללו בכ-600 אלף טון שהם כשני-שלישים מכלל הייצור במדינה, וטען שפגיעה בהם בעת מלחמה תפגע באופן קריטי בכלכלת המדינה וביכולת השיקום שלה. עוד הזכיר את הנחיות הביטחון הלאומי הקובעות שאם קיימים שניים או שלושה מפעלים חיוניים למשק המדינה ולפוטנציאל הצבאי - יש לחלקם באופן שאחד יהיה בצפון והשני בדרום. במקרה של שלושה מפעלים: אחד יהיה ממוקם בצפון, השני במרכז והשלישי בדרום. לפיכך דרש עשת שאת המפעל החדש יקימו בנגב - בסביבות באר שבע.¹¹

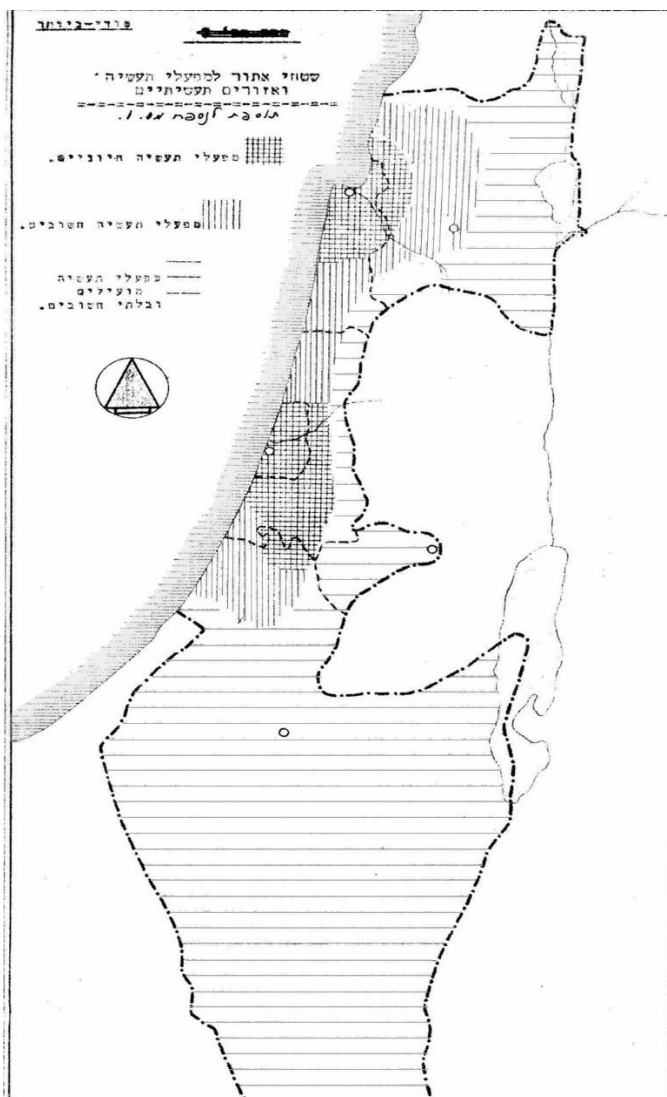
בסופו של דבר, בשל התנגדות עיקשת של הנהלת מפעל נשר, שהתבססה על מיקום חומרי הגלם ונחות השיווק וההובלה של המוצר המוגמר, הוחלט להקים בשלב הראשון מפעל ברמלה, ובהמשך לבחון אפשרות להקים מפעל נוסף באזור באר שבע.

נקודה ביטחונית מרכזית נוספת הייתה השאיפה שהפיזור התעשייתי הזה יתרום לפיזור האוכלוסייה במדינה באופן מאוזן יותר, ויבלום את מגמת התרכזותה באזור המרכז. לצורך הביטחוני הזה היו שתי סיבות צבאיות. הראשונה - מערך ההגנה המרחבית של צה"ל, שהוקם לאחר תום מלחמת העצמאות, היה מבוסס על יישובים אזוריים שהוקמו לאורך גבולות המדינה. תפקידם של היישובים האלה היה לבלום את התקפת האויב עד גיוס המילואים והמעבר להתקפת הנגד. מכאן נבע הצורך בהגדלת היישוב באזורי הדרום והצפון.

הסיבה הביטחונית השנייה - מערכי גיוס המילואים בשנים האלה התבססו על גיוס אזורי, כך שכל חיזוק של אזור מסוים בכוח אדם אמור היה להביא לחיזוק מערך המילואים בו. פיזור התעשייה לאזורי הצפון והדרום נועד אפוא להוות גורם מושך לתושבים שיתרכזו סביב אותן תעשיות ויגדילו את פוטנציאל כוח האדם בעת מלחמה. אהרון חרסינה, ראש ענף התיישבות בצה"ל, שהיה אחראי על

¹¹ אלוף משנה שלום עשת, אל סגן הרמטכ"ל, "מפעל המלט נשר", 25 באוקטובר 1950, ארכיון צה"ל, 210-157/1959.

התכנון הצבאי ועל תיאום הקמת יישובים במסגרת מערך ההגנה המרחבית סיכם זאת כך: "נחוצה מדיניות של הזרמת מפעלי תעשייה חדשים לאזורי הפיתוח וצמצום התעשיות באזורי החוף".¹²

איתור שטחים למפעלי תעשייה¹³

המיקום הטופוגרפי. לאחר שהוחלט על הקמת מפעל באזור מסוים במדינה, השיקול השני שאותו דרש צה"ל להביא בחשבון במהלך התכנון היה מיקומו של המפעל באותו תא שטח. הכוונה הייתה שיש למקמו במקום שבו ניתן יהיה להגן עליו בצורה הטובה ביותר מפני התקפות יבשתיות והפצצות אוויריות. הסוגיה הזאת הייתה קשורה באופן הדוק גם לסיווגו של המפעל (חיוני, חשוב, מועיל, לא חשוב). צה"ל דרש שהמפעלים החיוניים מבחינת הביטחון יאותרו, וימוקמו כמה שיותר רחוק מן

¹² סגן אלוף אהרון חרסינה, ראש ענף התיישבות, אל הרמטכ"ל, "אפשרות יישובה של הארץ - תחזית", 18 באוקטובר 1955, ארכיון צה"ל, 13-626/1957.

¹³ באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון. תיק 145-157/1959.

הגבול ובשטחים שעליהם צה"ל יוכל להגן. את המפעלים שהוגדרו חשויים מבחינה ביטחונית אפשר היה, לפי גישת צה"ל, למקם באזורי תעשייה - בשטח רחב יותר מאשר השטח המיועד למפעלים החיוניים, אבל גם הם היו אמורים להיות ממוקמים רק בשטחים שאין לצפות בהם לפעולות קרביות ישירות, ואשר הגנתם והחזקתם חשובה מבחינה אופרטיבית. בנוגע למפעלים שהוגדרו מועילים ולא חשובים, התפיסה של צה"ל ראתה את החשיבות הביטחונית בתכנון איתורם ומיקומם, בעיקר אם פיזורם במדינה יתרום לחלוקתה המאוזנת של האוכלוסייה ולהשתרשותה במקום כגורם ליציבות ביטחונית.¹⁴ לפיכך דרש צה"ל שתהיה לו הסמכות לקבוע את מיקומו של כל מפעל המוגדר כחיוני.

כמו כן דרש צה"ל לקבוע מראש אילו תעשיות ייכללו באזורי התעשייה, ולקבוע לפי התכנון הזה את הקצאת המגרשים לתעשיות האלה וכן את גודל המגרשים באזורי התעשייה כדי להתאימם לאחוזי הבנייה שדרש צה"ל שיוקצו לכל סוג מפעל. ככל שהמפעל חשוב יותר דרישת צה"ל הייתה שאחוזי הבנייה המאושרים יהיו קטנים יותר: 30% למפעלים החשובים, 40% למפעלים המועילים ו-50% למפעלים הלא חשובים.¹⁵ זאת כדי שהמפעל יהיה קטן יותר ופגיע פחות להפגזה או להפצצה מהאוויר. בכל הנוגע למפעלים חיוניים לא נקבע קריטריון קשיח, היות שבצה"ל דרשו להיות מעורבים בכל האספקטים הרלוונטיים במיקומו ובהקמתו, כולל גודלו באופן יחסי למגרש שעליו הוקם.

התכנון הגיאורפיזי הצבאי בסוגיה הזאת נאלץ להביא בחשבון גם את העובדה שתנאי המרחב הארציים לא אפשרו פיזור יתר של מפעלי התעשייה והייצור. כמו כן, פיזור מופרז של מפעלי ייצור תעשייתי דרש הגברה של אמצעי ההתגוננות הן הפעילים והן הסבילים, והדבר ייקר מאוד את עלות ההגנה עליהם. בצה"ל דובר אפוא על "ריכוז בתוך פיזור", כלומר, על מיקום מפעלים בתוך אזורי תעשייה מרוחקים מגבולות הארץ, כמו אזור חיפה, אזור הצפון ואזור הנגב. ריכוזים מקומיים אפשרו הקצאה מעטה יחסית של אמצעי לחימה להתגוננות.¹⁶

כך, למשל, העלו במחלקת התכנון רעיון למקם את מפעלי התע"ש (התעשייה הצבאית) בעמקים בין הרים ובשטחים מרוחקים מיישובים קיימים כדי להקל על הפיקוח על התנועה אליהם ומהם, וכדי שהגנת הנ"מ עליהם תהיה קלה מכיוון שלמטוסים יהיה קשה לצלול בתוך ואדיות ולאתר את המטרה ממרחק גדול. שטח הררי מאפשר גם להכניס את האלמנטים החיוניים של המפעל לתוך בטן האדמה באמצעות מנהרות. שטח מתאים מבחינה זו היה אזור בית אורן. באזור הזה יש כביש גישה אחד בין עתלית ובין בית אורן, וניתן לסגור אותו בעת הצורך. הוא קרוב לנמל חיפה ולעורק התחבורה הראשי חיפה-תל-אביב, ואף מוגן מפני הפגזה מן הים. כל הנתונים הללו הפכו את המקום, לפחות מנקודת הראות של מחלקת התכנון של צה"ל, לאידיאלי להקמת מפעלים חיוניים.¹⁷

¹⁴ סרן שמשון אמיתי, בשם ראש מחלקת התכנון, "סווג תעשיות ואיתור שטחים לתעשייה", 16 ביולי 1954, ארכיון צה"ל, שם.

¹⁵ רב סרן א' אלון, בשם מ"מ ראש אג"א/תכנון, "דוח ישיבה מיום 3.6.54", 8 ביוני 1954, ארכיון צה"ל, שם.

¹⁶ אלוף משנה שלום עשת, ראש מחלקת התכנון, אל סגן מנכ"ל משרד הביטחון, "מכתב מר יוסף פוטרק לשר הביטחון", 7 באפריל 1952, ארכיון צה"ל, 43-488/1955.

¹⁷ אלוף יגאל ידן, ראש אג"מ, אל מפקד חיל הנדסה, "הבטחת מפעלי תעשייה משיתוקם על ידי הפצצה מהאוויר", דצמבר 1949, ארכיון צה"ל, 176-121/1950.

מבנה המפעל. הנחת העבודה של צה"ל הייתה שכל התקפת אויב תלווה בהפצצה אווירית מסיבית על מרכזי האוכלוסייה והתעשייה בסדר גודל של כ-50 טון בלילה - כדי לערער את מערכת הייצור וההספקה של המדינה וכן את כושר העמידה בקרב. מכיוון שהתשתיות ומפעלי התעשייה החיוניים הוגדרו כמטרה מובהקת להפצצות האויב נקבע שיש לנקוט את כל האמצעים המתאימים להגנתם.¹⁸ תכנון הגנת המפעל כדי למזער פגיעה אפשרית בכוח האדם ובציוד נחלק לשני היבטים: הראשון - פיזור המבנים והמכונות על פני שטח גדול או בכמה מבנים כדי למנוע הפסקת ייצור במקרה של הפצצה וכן מניעת בנייה של מבנים לגובה כדי להקשות על איתורם בעת הפצצה.

ההיבט השני, שמבחינת צה"ל היה קל הרבה יותר לביצוע, היה תכנון, ארגון וביצוע הג"א (הגנה אזרחית) במפעלי התעשייה.¹⁹ לשם ביצוע ההנחיות לתכנון הג"א במפעלי תעשייה ולשם קביעת שיטה נכונה לטיפול בכל מפעל ומפעל, סווגו המפעלים השונים ראשית כול על-פי מספר המועסקים בהם: עד 10 אנשים; בין 10-50 אנשים; 50 אנשים ומעלה. כמו כן סווגו המפעלים על-פי מהותם: שירותים ציבוריים (נמלים, שדות תעופה, רכבות וכדומה); שירותים חיוניים (תחנות כוח, מתקני מים מרכזיים וכדומה); מפעלי דלק (בתי זיקוק, מחסני דלק, תחנות שאיבה ומפעלי גז); מפעלי תעשייה לחומרים לא דליקים (מתכת, זכוכית, מלט וכדומה); מפעלי תעשייה לחומרים דליקים וכימיים (טקסטיל, עץ, נייר, גומי, מזון ועוד).²⁰

בצה"ל חילקו את ביצוע תוכנית הג"א במפעלי התעשייה לשני תחומים: הגנת האנשים והגנת המפעל. ההנחיות שפורסמו בנושא היו ברורות ומדויקות. הגנת האנשים התבססה על קיומם של מקלטים בשטח המתקן. הגנת המקום התבססה על דרישה לפעולות הסוואה, האפלה, הקמת קירות מגן לבניינים, התקנת סידורי ביטחון למכונות מפני פגיעה והדף, הגנה על רשת החשמל והמים והסדרת מקום מוגן לחומרי הגלם.²¹

פעילות מול גופי התכנון והפיתוח האזרחיים

כאשר צה"ל ביקש לכוון את תכנון המשק במדינה ואת פיתוחו על-פי העקרונות הביטחוניים שנקבעו, הוא נתקל בבעיות חוקתיות, מבניות וארגוניות קשות (אורן, 2003: 119-123, 188-199; אורן, 2009: 191-199; פריד וביגר, 2016). מעבר לעובדה הבסיסית שבישראל לא היה חוק שחייב את גופי התכנון והביצוע האזרחיים לפעול על-פי דרישות הצבא, בשנים האלה לא היה גוף ממלכתי אחד שהיה בעל

¹⁸ "זיכרון דברים מפגישה אשר התקיימה ביום 13.3.50", מסמך של אג"מ/מבצעים, מרס 1950, ארכיון צה"ל, 24-243/1952. ראו גם: סגן אלוף אלכסנדר שפיר, מ"מ ראש הג"א, "התגוננות אזרחית-בעיותיה וקווים לעתיד", 28 בינואר 1958, ארכיון צה"ל, 773-1034/1965.

¹⁹ ראו בהקשר הזה פניית ראש הג"א ללשכה המרכזית לסטטיסטיקה בדרישה לקבל רשימות על מפקד התעשייה בארץ לפי ההנחיות הבאות: רשימת מפעלי תעשייה לפי סוגי הייצור; מקום המפעל; מספר העובדים בכל מפעל; היקף הייצור בכל מפעל - רב סרן מ' ברוך, בשם ראש הג"א, אל מר שמעוני, הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, "ארגון הג"א במפעלי התעשייה", 22 באוגוסט 1952, ארכיון צה"ל, 83-127/1955.

²⁰ סגן אלוף י' אשד, מפקדת ראש הג"א, "הנחיות לתכנון הג"א במפעלי תעשייה ומוסדות מדינה וציבור", 2 בדצמבר 1953, ארכיון צה"ל, 66-63/1955.

²¹ "הג"א במפעלי תעשייה", מסמך של מפקדת ראש הג"א, דצמבר 1952, ארכיון צה"ל, 79-213/1955.

סמכות עליונה בתחום התכנון והפיתוח המשקי. היו גופים ממשלתיים, ציבוריים ואזרחיים רבים שפעלו כל אחד בנפרד, ולא פעם ללא תיאום ביניהם. ראש מחלקת התכנון בצה"ל ציין שהענף לתכנון הביטחון הלאומי היה קשור לחמישה עשר מוסדות ממשלתיים וציבוריים נפרדים בנוגע לגורם הביטחון בכל תכנון של תוכנית פיתוח וביצועה.²²

המצב, מבחינת צה"ל היה אף מורכב יותר מכיוון שהממשלה בכללה, והעומד בראשה בפרט, לא פעלו כדי לחייב את המשרדים השונים להביא בחשבון את דרישות הצבא - זאת למרות עמדותיהם בנוגע לחשיבות הביטחון הרבה שיש לנושאים אזרחיים שונים בפיתוח המדינה.²³ מעבר לכך, מכיוון שהיו נושאים שגבולות הטיפול בהם בין המשרדים השונים היו לא ברורים, נוצרה מציאות שבה שני משרדים, ולעיתים שלושה, עסקו בהיבטים שונים של אותו נושא. למשל, פיתוח תשתית הרכבות בדרום הארץ היה בטיפולם של משרד התחבורה, משרד הפיתוח, משרד האוצר ואגף התכנון. כתוצאה מכך התעכבו התכנון והפיתוח של מפעלים שונים, ולפעמים אף בוטלו בשל חוסר התיאום ובשל אי הבהירות בחלוקת התפקידים והאחריות בין המשרדים השונים.²⁴ מבחינת צה"ל נוצר מצב, כפי שהגדיר סגן הרמטכ"ל, אלוף מרדכי מקלף: "אם יש ברצונך לנצל שטח מסוים בארץ או להכין תוכנית מסוימת ביחס לניצולו, עליך להיאבק על כך עם ארבעה גורמים".²⁵

המציאות הבעייתית הזאת חייבה את צה"ל לפעול ישירות מול כל אחד מן הגופים האזרחיים, שפעילותם בתחום התכנון הייתה רלוונטית לתפיסת ההכוונה הביטחונית של צה"ל, ובהיבט לקדם כל הצעה להקמת גוף תכנון עליון מרכזי ולתמוך בה. מכיוון שלא היה חוק שחייב את הגופים האלה לקבל את עמדת הצבא או אפילו להקשיב לדרישותיו ולהביא אותן בחשבון, דאגו בצה"ל לפנות לכל אחד מן הגופים האלה בבקשה לעדכן את צה"ל מראש בנוגע לכל תוכניות הפיתוח המתוכננות וכן לצרף נציג של צה"ל לכל ועדה שתוקם כדי לתכנן פיתוח של מפעל אזרחי כלשהו ברחבי הארץ. בצה"ל הבינו שבועדות האלה לא רק מוצגים כל הנתונים ואפשרויות הפיתוח השונות, אלא שמתקבלות בהן בסופו של דבר ההחלטות על דרך הפעולה הרצויה.²⁶ לפיכך ייחסו בצה"ל חשיבות רבה לכך שנציג מטעמו ייקח חלק בפעילות הוועדות ולכך שקציני צה"ל ישתתפו בכנסים אזרחיים העוסקים בתכנון וייפגשו עם בכירים בגופים האלה, וזאת כדי שדרישות צה"ל ישמעו ויובאו בחשבון

²² אלוף משנה שלום עשת, ראש מחלקת תכנון, אל מפקד חיל האוויר, "בעיות תכנון הפיתוח הכללי והפוטנציאל של המדינה", פברואר 1952, ארכיון צה"ל, 383-488/1955. על מעורבותו של צה"ל בתכנון מערכת הכבישים בישראל ראו למשל: אורן, 2009, עמ' 217-230.

²³ אלוף מרדכי מקלף, סגן הרמטכ"ל, אל הרמטכ"ל, "תלונה", 8 בפברואר 1951, ארכיון צה"ל, 293-488/1955.

²⁴ סגן אלוף יהודה בן דוד, ראש הענף לתכנון אסטרטגי, אל ראש אג"מ/תכנון, "שיחות עם מנהלי ומזכירי משרדי הממשלה במגמה להכיר את המסגרת הארגונית, שיטות העבודה, שיטות התכנון ואפשרויות התיאום בין התכנון הביטחוני והתכנון הכללי של המדינה", 10 במאי 1952, ארכיון צה"ל, 95-79/1954.

²⁵ "פרוטוקול ישיבות המטה הכללי", 31 בדצמבר 1950, ארכיון צה"ל.

²⁶ סגן אלוף א' ארבל, מ"מ ראש מחלקת תכנון, "פרטיכל הישיבה לתדרוך הנציגים בוועדות המשנה לתכנון פיתוח התעשייה", 1 במרס 1956, ארכיון צה"ל, 79-104/1962; רב סרן אבא תור, ראש הענף לתכנון הביטחון לאומי, "התכנון הפיסי במדינה והשתלבות הגורם הביטחוני", 13 ביולי 1953, ארכיון צה"ל, 104-11/1955.

לפני שמתקבלות החלטות סופיות.²⁷ עם זאת, בצה"ל לא היססו לפעול באופן כוחני בדרישה מהגורמים האזרחיים לשיתוף פעולה באמצעות איום בכך שיטילו איסור על יישום תוכניות פיתוח שלא קיבלו את אישור צה"ל.²⁸ כך, בהנחיות ששלח ראש מחלקת התכנון לראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי הוא קבע נחרצות:

עד הקמת מוסד תכנון מרכזי של ממשלת ישראל ועד קביעת החוקה הדרושה לתיאום התכנון הכללי, הנני קובע, לאחר סיכום עם ראש אג"ם/מבצעים, מדיניות איתור מתקנים, מפעלים, ערים והתיישבות כדלקמן: בלי אישור המוסד המוסמך של צה"ל (מטכ"ל) אין לאשר איתור הקמת איזה שהוא מפעל, מתקן, עיר או התיישבות. הרשויות הממשלתיות המתכננות והמבצעות, כולל הסוכנות וקק"ל, חייבות לקבל אישור על כל תכנון הקשור באיתור. בדיקת הנושאים תיעשה על ידי אג"ם/תכנון או אג"ם/מבצעים בהתאם לנוהל המקובל בין שתי המחלקות.²⁹

למרות הדרישה הכוחנית והבלתי מתפשרת הזאת, בפועל לא היו לצה"ל - בשל היעדר חקיקה ובשל היעדר גיבוי ברור של הממשלה - מנופי לחץ ממשיים להפעיל מול גופי התכנון האזרחיים. האיום באי מתן אישורים להקמת מפעלים ותשתיות, אף שמחלקת התכנון בצה"ל עשתה בו שימוש, לא הוביל למדיניות ברורה מצד הגופים האזרחיים מכיוון שצה"ל עשה בכך שימוש לעיתים נדירות. היו מקרים שבהם הביאו הגופים האלה בחשבון את דרישות הצבא, אולם היו מקרים רבים שבהם התעלמו הגופים האלה מהן למרות האיום, ופעלו בהתאם לשיקוליהם.

כך, למשל התלונן מקלף שבתחום ייצור החשמל לא הצליח המטכ"ל להגיע לשום הסדר - גם בכל הקשור להגנת מתקני החשמל מפני הפצצות.³⁰ מחלקת תכנון התלוננה שהגישה של חברת החשמל מסחרית מדי, ומתעלמת מצורכי הביטחון -³¹ טענה שאותה לא הכחישה האחרונה.³² גם במקרים שבהם הייתה לצה"ל לכאורה יכולת השפעה, למשל, בנוגע למיקום מפעלים של התעשייה הצבאית, הוא נתקל במציאות של אי התחשבות בתכתיביו. כך, אף שמחלקת התכנון הדגישה בכל הזדמנות בפני הנהלת משרד הביטחון והתעשייה הצבאית על כך שאין להוסיף מפעלים תעשייתיים-צבאיים או

²⁷ למשל, השתתפותו של רב סרן דב שטרן, קצין הענף לתכנון הביטחון הלאומי בכנס של חבר המהנדסים העירוניים. במכתב תודה ששלח להם על האפשרות שניתנה לו להעלות את בעיות הביטחון מבחינת בניי ערים הוא כתב: "נשמח אם תקציבו לנו אחד הכינוסים הקרובים של החבר הזדמנות להרצות בפניכם על שאלת בניי ערים וכדומה מנקודת מבט צבאית", 18 ביוני 1952, ארכיון צה"ל, 383-488/1955.

²⁸ כך, למשל, איים ראש מחלקת התכנון על ראש מרכז ההשקעות/משרד המסחר והתעשייה: "אבקש את עזרתכם והבנתכם בדרישותינו על מנת לקבל תמונה למפרע על פיתוח התעשייה וכן נתינת אפשרות לחוות דעת, ואם יהיה צורך הטלת איסור על מקום של מפעל מסוים" - אלוף משנה שלום עשת אל הינץ גרינבאום, מרכז ההשקעות, ללא כותרת, 8 באוקטובר 1950, ארכיון צה"ל, 61-108/1952. כך במקור

²⁹ אלוף משנה שלום עשת, אל ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, "מדיניות איתור-מתקנים ומפעלים אזרחיים", 17 בינואר 1952, ארכיון צה"ל, 293-488/1955.

³⁰ "פרוטוקול ישיבות המטה הכללי", 31 בדצמבר 1950, ארכיון צה"ל.

³¹ רב סרן ט' דוסטרובסקי אל ראש אג"ם/תכנון, "דוח סיכום", ללא תאריך, ארכיון צה"ל, 11-596/1953.

³² ד"ר לוי, נציג חברת החשמל בוועדה לתכנון החשמל במדינה, טען: "חברת החשמל צריכה להתחשב גם ברנטביליות של מפעליה" - "פרוטוקול הוועדה לתכנון החשמל במדינה - ישיבה משותפת עם מנהל החשמל", 25 ביוני 1953, ארכיון צה"ל, 213-488/1955. ראו גם: כץ, 1957.

מפעלים אחרים חיוניים ברצועה המסוכנת שבין חיפה ורחובות - עמדתם נתקלה בהתנגדות מצד גורמי התעשייה שהעדיפו דווקא את הרצועה הזאת בשל נוחות הייצור ושיקולים כלכליים.

רמ"ח התכנון, סא"ל ישראל בר, סיפר כי נאלץ להסכים להקמת מפעל לקורדיט (סוג של חומר נפץ הודף חסר עשן) בהרצליה, מיקום שמבחינתו היה בניגוד לכל הנחיות הביטחון, מכיוון שהנהלת המפעל העמידה אותו בפני שתי ברירות גרועות - להקים את המפעל בהרצליה, או לעכב את בנייתו בשנתיים עד שתוקם מערכת הגנה אווירית נגד הפצצות, אז ניתן יהיה לבנותו באחד משני המקומות העדיפים יותר על הצבא: אזור אלוני אבא או, כברירת מחדל, בהוד השרון.³³

בצה"ל היו מודעים לכך שהשיקולים הכלכליים והביטחוניים לא עולים תמיד בקנה אחד, ושלעיתים קרובות יש ביניהם סתירה. כך, למשל, ענה רא"ל יעקב דורי להצעתו של אלוף יגאל ידן לבנות מפעלים תת-קרקעיים כדי שניתן יהיה להגן עליהם מפני הפצצות מן האוויר. דורי השיב בכתב יד ובנימה אישית: "הבעיות כפי שהינן מוצגות אינן כל כך פשוטות ויש לשים לב גם לצד 'התקציבי' [ההדגשה במקור - י"פ וג"ב] של ההצעות ולא להציע הצעות פנטסטיות כמו תכנונים תת-קרקעיים".³⁴

הסוגיה הזאת נידונה גם במחלקת התכנון של צה"ל. לנוכח מורכבותה של הסוגיה הכלכלית ובשל ההשפעה העצומה שהייתה לה על האפשרות של שילוב הגורמים הביטחוניים בתוכניות הפיתוח הוחלט ש'לא להחליט'. הוחלט כי לא ייקבעו מדיניות ונוהל קבועים בסוגיית ההוצאות הכספיות הכרוכות במילוי הדרישות הביטחוניות בעת התכנון הפיזי של גוף זה או אחר, וכי נציג צה"ל ינקוט בכל מקרה ומקרה עמדה לגופו של עניין. כך למשל תחנת הכוח רידינג ג' בתל-אביב ותחנת הכוח אורים בתל-חנן נבנו כתחנות תת-קרקעיות בעקבות דרישה והתעקשות של צה"ל.³⁵

כאמור, צה"ל נתקל בשנים האלה במידה לא מבוטלת של פעילות עצמאית ולא מתואמת ובחוסר שיתוף פעולה מצד גורמים אזרחיים רבים. סא"ל אליעזר מירון, ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, כתב על "הישנות מקרים של הקמת מפעלים ומתקנים אזרחיים בלי תאום מוקדם איתנו".³⁶ הנקודה המרכזית שעליה נתן צה"ל את דעתו, בעיקר מול הגופים שפעלו על-פי הנחיות הצבא ובתיאום איתו, הייתה כפי שתיאר אלוף מקלף: "בשטח סלילת כבישים עובדים בתיאום מלא עם משרד העבודה מתוך רצונם הטוב [ההדגשה שלנו - י"פ וג"ב]".³⁷ במילים דומות השתמש ראש הענף לתכנון אסטרטגי בסכמו פגישות שקיים עם מנהלים ומזכירים של משרדי הממשלה: "יש לציין את הרצון הטוב של כל

³³ סגן אלוף ישראל בר, ראש מחלקת תכנון ומבצעים, אל ראש אג"מ, "הגנה של מפעלים אוטומטיים מפני התקפות אוויר", 20 בנובמבר 1949, ארכיון צה"ל, 6-580/1951.

³⁴ אלוף יגאל ידן, ראש אג"מ, אל הרמטכ"ל יעקב דורי, "הבטחת מפעלי תעשייה משיתוקם על ידי הפצצה מהאוויר", 22 בדצמבר 1948, ארכיון צה"ל, 176-121/1950. תשובתו של דורי נכתבה בכתב יד על המסמך עצמו שהוחזר אל ידן.

³⁵ רב סרן אבא תור, ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, "שילוב צה"ל במערכת התכנון הפיסי במדינה - סיכום ישיבה", 13 ביולי 1953, ארכיון צה"ל, 104-11/1955.

³⁶ סגן אלוף אליעזר מירון, "מדיניות איתור מפעלים ומתקנים אזרחיים", 24 בינואר 1952, ארכיון צה"ל, 293-488/1955.

³⁷ "פרוטוקול ישיבות המטה הכללי", 31 בדצמבר 1950, ארכיון צה"ל.

הגורמים³⁸. בהיעדר חקיקה מתאימה, המעגנת באופן רשמי וחוקי את העליונות של דרישות הצבא על פני הגופים האזרחיים, לא יכול היה אפוא צה"ל לכפות על הגופים האלה לפעול על-פי הנחיותיו ורצונו, אלא נאלץ לסמוך על רצונם הטוב של הפקידים והעובדים באותם גופים אזרחיים, על פעילות וולונטרית אישית ועל קשרים אישיים.

סיכום של הנאמר לעיל ניתן לראות בדוח שכתב סא"ל יהודה בן דוד, ראש הענף לתכנון האסטרטגי בצה"ל, בעקבות פגישה שקיים עם מנכ"ל משרד המסחר והתעשייה. מסקנותיו היו:

- אין שום תכנון תעשייתי, אין תיאום תכנון עם משרדים אחרים, והדברים נעשים מתוך אימפרוביזציה.
- אין תוכניות ייצור.
- אין כל חישוב מכוון לקביעת היחס שבין ההשקעה לצריכה השוטפת ובין ההשקעה להגברת הייצור.
- קשה לדבר על תוכניות לחירום מאחר שטרם עובדו תוכניות לשגרה.
- אין גוף מתכנן במשרד - כל מנהל אגף מתכנן, מבצע, מפקח ומקציב וכדומה.
- אין תיאום עם משרדים אחרים בנוגע לקביעת מפעלים ולמיקומם. אין שום תיאום פרט לשיבות ממשלה. אין עקרון פעולה אחיד לכל משרדי הממשלה.
- אין התאמה בנוגע להכוונת כוח-אדם בהתאם לדרישות המשקיות-תעשייתיות. משרד העבודה הוא החולש על כל כוח האדם, ואין תיאום או קריטריון לפעולה מתואמת בין מרכז ההשקעות ואגף התכנון של אריה שרון.³⁹

מקרה בוחן: עקרונות לביטחון לאומי - נמל עמוק מים שני

עם קום המדינה פעל בישראל נמל עמוק מים אחד בלבד - במפרץ חיפה. הקמת נמל נוסף עלתה לדיון זמן קצר לאחר התבססות מערכת השלטון בישראל. הספרות המחקרית שדנה בתהליכים בנוגע לקביעת מיקומו של הנמל הזה כמעט שלא עסקה במעורבותו של צה"ל במיקום הנמל ובתכנונו, אלא הצביעה בעיקר על שיקולים טופוגרפיים וחברתיים-כלכליים, כמו פיזור אוכלוסין והצורך להקימו ליד תחנת הכוח שהוקמה באזור וכן על שיקולים של זמינות קרקע (אורן ורגב, 2008: 316-317; ברוצקוס, 1984; קרמון, 1980).

³⁸ סגן אלוף יהודה בן דוד, ראש הענף לתכנון אסטרטגי, אל ראש אג"ם/תכנון, "שיחות עם מנהלי ומזכירי משרדי הממשלה במגמה להכיר את המסגרת הארגונית, שיטות העבודה, שיטות התכנון ואפשרויות התיאום בין התכנון הביטחוני והתכנון הכללי של המדינה", 10 במאי 1952, ארכיון צה"ל, 95-79/1954.

³⁹ סגן אלוף יהודה בן דוד, אל ראש אג"ם/תכנון, "סכום שיחה עם המזכיר הכללי של משרד המסחר והתעשייה", 7 בפברואר 1952, ארכיון צה"ל, 64-488/1955.

נמל עמוק מים נתפס בצה"ל כמפעל חיוני אסטרטגי. מכיוון שנמל אחד פעל בצפון הארץ דרשו בצה"ל, בהתאם לתפיסה הביטחונית, שהנמל השני יוקם בדרום הארץ, ואף הגדירו שורה של קריטריונים ביטחוניים לשם כך:

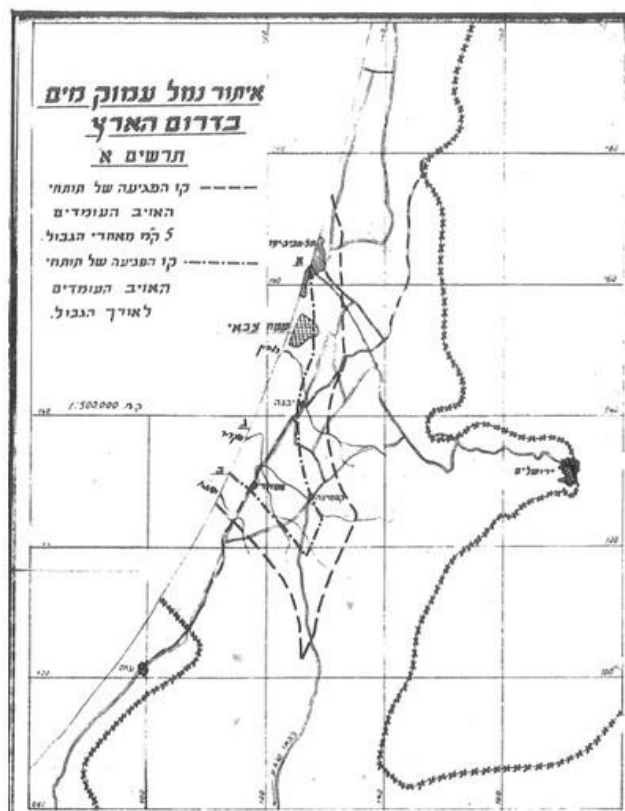
מרחק מהגבול. רובו של קו החוף במדינה נמצא בקרבת הגבול, ובצה"ל דרשו למצוא את המקום שבו הנמל יהיה במרחק המרבי ממנו. זאת כדי למנוע הפגזה על-ידי תותחים המוצבים בסמוך.

פיזור מטרות. בצה"ל טענו שהנמל כשלעצמו מהווה מטרה למפציצי האויב, ולכן יש למקמו הרחק ככל האפשר ממטרה חיונית אחרת. החשש היה מפני יצירת מטרה גדולה ונוחה יותר עבור מפציצי האויב, שבה יוכלו לפגוע גם מגובה רב.

פיזור פנימי. מכיוון שהאוניות העוגנות בנמל וכן המחסנים, המתקנים והמעגנים יכולים להינזק מהפצצה או ההפגזה, צריך היה לתכנן את הנמל כך שיאפשר פיזור מרבי של המעגנים. גורמי התכנון בצה"ל טענו שניתן לעשות זאת באמצעות בניית נמל חפור שבו כל מעגן מהווה שלוחה נפרדת. כדי להפחית את האפשרות של פגיעה במתקנים דרוש היה פיזור מרבי מכיוון שהנזק שייגרם על-ידי הפצצה או הפגזה נמצא ביחס ישיר לגודלו של השטח הבנוי. לכן דרשו בצה"ל לבנות מחסנים שגודלם לא יהיה יותר מ־600 מ"ר ושהמרחק בין המחסנים יהיה 40-60 מטרים. בהתאם לפיזור הזה, טענו בצה"ל, הנזק הרציני (פגיעות ישירות) יהיה קטן, ורוב הפצצות לא יגרמו נזק משמעותי למחסנים.

מצב טופוגרפי. על בסיס ההנחה שאוניות האויב יכולות להפגיז מן הים כל שטח נתון בחופי המדינה, הועלתה הדרישה לאתר מקום המאפשר מסתור מפני הפגזות מן הים. בצה"ל סברו שנמל חפור בקרבת גבעות חול יעניק - באמצעות הקמת המתקנים החיוניים מאחורי הגבעות - ביטחון במידה סבירה למתקנים האלה. על בסיס הקריטריונים האלה הגיעו במחלקת התכנון למסקנה כי שהאזור המתאים ביותר להקמת נמל עמוק מים הוא בשטח שבין שפך נחל רובין (נחל שורק - בסמוך לראשון לציון) לשפך נחל סוכריר (נחל לכיש בקרבת אשדוד).⁴⁰

⁴⁰ סגן אלוף אליעזר מירון, ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, "הערות לאיתור נמל עמוק מים שני - מבחינת ראות ביטחונית", 6 ביוני 1951, ארכיון צה"ל, 389-488/1955.

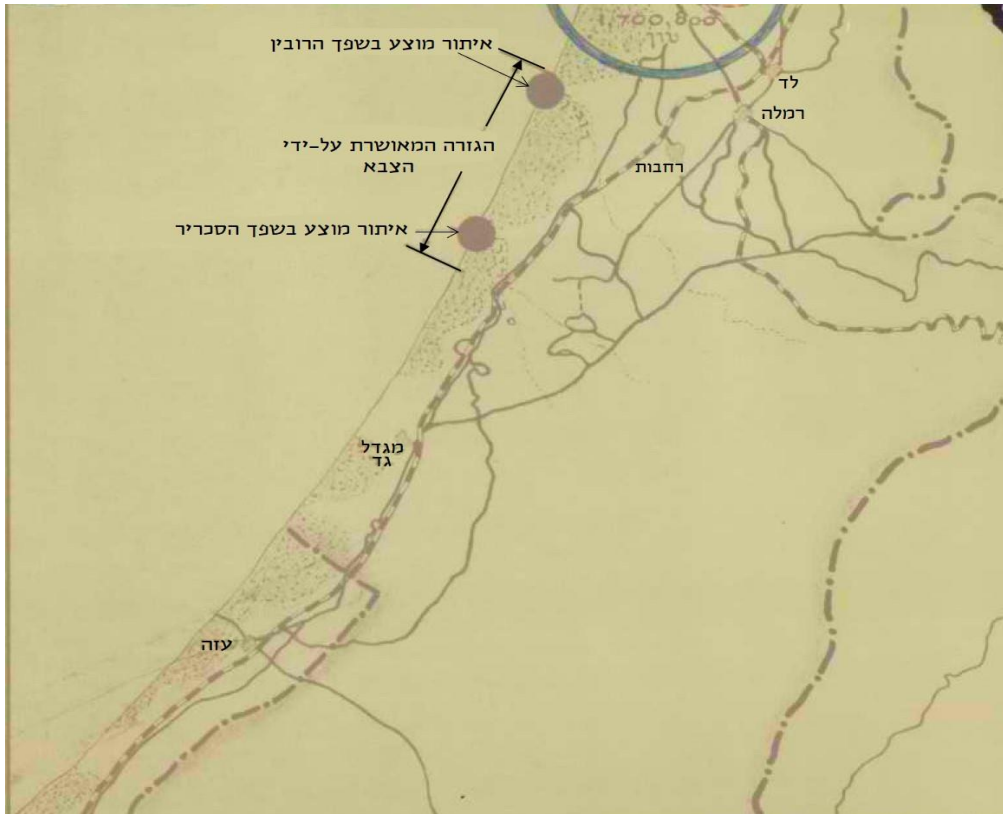
איתור נמל עמוק מים בדרום הארץ⁴¹

כאמור, סוגיית איתור מקום להקמת נמל מים עמוקים שני בחוף הים התיכון העסיקה את ממשלות ישראל מאז הקמת המדינה. בשנים הראשונות הועלתה הצעה להקים את נמל המים הזה בתל-אביב - על בסיס נמל תל-אביב באזור שפך הירקון או על בסיס נמל יפו. ההצעה הזאת זכתה לתמיכה רבה של גורמים עסקיים, של גורמים בעיריית תל-אביב ואף של גורמים שונים באגף התכנון, שהיה כפוף למשרד הפיתוח. בצה"ל הביעו התנגדות עזה לרעיון הקמת הנמל בתל-אביב, והפעילו לחץ כבד על מקבלי ההחלטות כדי לסכל את האפשרות הזאת.

החשש בצה"ל היה שהתעמולה של המצדדים בתוכנית, ההשקעות הכספיות המוקדמות שלהם בקידום הרעיון וההתקשרות מול גופים רלוונטיים לצורך יחסי ציבור שלא על דעת הגורמים המתכננים, ייצרו עובדות בשטח שאותן יהיה קשה לשנות. לפיכך דרשו בצה"ל שלא לאשר הרחבה ופיתוח של הנמל בעיר.⁴²

⁴¹ המפה הוכנה עלידי הענף לתכנון הביטחון הלאומי, 6 ביוני 1951, ארכיון צה"ל, שם. באדיבות ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון.

⁴² סגן אלוף יהודה בן דוד, אל ראש אג"מ/תכנון, "דוח התקדמות - יולי 1950", 7 באוגוסט 1950, ארכיון צה"ל, 11-596/1953; יהודה בן דוד אל אריה שרון, אגף התכנון, "בנית נמל בתל אביב - תוספת", אוגוסט 1950, ארכיון צה"ל, 61-108/1952.

מיקומים אפשריים בשפך נחל רובין ובשפך נחל סוכריר⁴³

בצה"ל הציגו כמה נימוקים ביטחוניים-כלכליים שפסלו, לטענתם, את האפשרות להקים נמל בתל-אביב. לפי הערכת מחלקת התכנון, הנמל החדש ימשוך לסביבותיו בשלב הראשון אוכלוסייה בהיקף של כ-70 אלף אנשים. ההערכה הייתה שתוספת כזאת של אוכלוסייה, שכבר אז ריכוזה היה גבוה באזור הזה, תגדיל את אי האיזון בפריסת האוכלוסייה, המפעלים והתעשייה בארץ - זאת במקום לפזרם בכל המדינה. כמו כן הנמל הזה לא יוכל לשמש נמל למחצבים השונים בנגב ולא יוכל להיות נמל עבור ספינות חיל הים. יתר על כן, הקמת רשת כבישים, גשרים ומנהרות אל הנמל וממנו, הנדרשת לשם הפעלתו, לא רק שלא תשפר את בעיות הביטחון הקיימות אלא תיצור קשיים ביטחוניים נוספים. הגדלת הנמל, ובעקבותיו הרחבת העיר תל-אביב, עלולים לגרום לפקקי תנועה שימנעו בשעת חירום את המעבר בין הצפון לדרום ובין שפלת החוף לירושלים.

מבחינה ביטחונית, הגדלת נמל תל-אביב תהפוך את העיר ליעד המרכזי של האויב, ותאלץ את צה"ל להפריש כוחות גדולים כדי להגן עליה. הדבר יגדיל גם את סיכויי הפגיעה מהפצצות מן האוויר ומהפגזות מן הים. גם אם הנמל עצמו לא ייפגע, תיפגע העיר תל-אביב וייפגעו דרכי הגישה אליו, והדבר ימנע העברת סחורה ואספקה מן הנמל לכוחות הלוחמים. כמו כן, אין אפשרות להקים

⁴³ באדיבות ארכיון המדינה. תיק ג-18/5431.

בתל-אביב נמל חפור או לפזר את מתקני הנמל על פני שטח רחב. לפיכך, בכל מקרה של פגיעה ישירה בנמל ייגרם נזק מרבי.⁴⁴

בבחינת שני המיקומים האפשריים האחרים – שפך נחל רובין, או שפך נחל סוכריר - ההעדפה בצה"ל הייתה חד-משמעית - שפך נחל סוכריר. הטענה שהעלו בצה"ל הייתה שלאזור שפך נחל רובין יש אמנם יתרון בנוגע לקווי תחבורה קצרים לאזור תל-אביב, שהוא למעשה הצרכן העיקרי של פעילות הנמל, אולם קיימת סכנה שהאזור הבנוי של תל-אביב יתרחב ויגיע עד שטח הנמל - דבר המנוגד לחלוטין לדרישות הפיזור ולרצון לפתח את הדרום. לעומת זאת, לאזור שפך נחל סוכריר יש יתרונות מבחינת התחבורה ופיזור המטרות. כמו כן המבנה הטופוגרפי של הוואדי נוח יותר לפיתוח הנמל ומאפשר פיזור פנימי טוב יותר.⁴⁵

מול הנימוקים הביטחוניים האלה הציג מהנדס עיריית תל-אביב, משה עמיעז, נימוקים ביטחוניים שסתרו לטענתו את אלה של צה"ל. עמיעז הסביר שהנמל בשפך נחל סוכריר ימצא במרחק של 10 ק"מ מן הגבול המצרי, ואי אפשר להניח שבמלחמת תנועה יוכל צה"ל להבטיח שימנע מן הצבא המצרי להתקדם מרחק כזה. מעבר לכך, ההגנה על נמל שיימצא מאחורי יישוב קטן תהיה קשה יותר מהגנה על אותו נמל הנמצא מאחורי חומת יישוב עירוני גדול. עמיעז הטיל ספק באפשרות שצה"ל יוכל להשלים עם מצב שבו במהלך המלחמה, תל-אביב, היישוב העירוני הגדול ביותר המשמש כמרכז התעשייה, העצבים וכוח האדם החשוב ביותר בארץ, תהיה מופגזת ומופצצת. לכן הוא העריך שצה"ל יאלץ לקצות כוחות גדולים להגנת אזור תל-אביב גדולים יותר מאשר להגנת אזורים אחרים. עמיעז הציג גם נימוקים נגד דרישות הצבא לפיזור פנימי של מתקני הנמל, ואמר שאם יפעלו על-פי הקריטריונים של צה"ל (גודל מחסנים ומרחק ביניהם) ייווצר נמל ששטחו 800-1,000 דונם, והוסיף שלא ידוע לו על נמל גדול כל-כך בשום מקום בעולם. לאחר שסתר את כל הטענות הכלכליות והביטחוניות השונות של הצבא, אמר עמיעז לסיכום שמבחינות כלכלית וביטחוניות נכון יותר יהיה להקים את הנמל בתל-אביב.⁴⁶

ב-19 בפברואר 1951 מינה שר התחבורה דב יוסף ועדה בין-משרדית לאיתור מקום לבניית נמל עמוק מים בדרום הארץ. בוועדה היו חברים גורמים ממשרדי הממשלה הרלוונטיים וכן מהנדס העיר תל-אביב ונציג צה"ל - סא"ל אליעזר מירון. במסגרת דיוניה קיימה הוועדה סיורים באתרים אפשריים - בשפך נחל סוכריר, בנחל רובין ובאזור בתים.

בתחילת דיוניה הועלו בפני הוועדה שתי הצעות מנוגדות לאיתור נמל הדרום: האחת בקצה הדרומי ביותר של חוף הארץ, בקרבת הגבול המצרי; השנייה - בגבולות תל-אביב-יפו. לכל הצעה היו תומכים

⁴⁴ סגן אלוף אליעזר מירון, ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, "הערות לאיתור נמל עמוק מים שני - מבחינת ראות ביטחוניית", 6 ביוני 1951, ארכיון צה"ל, 389-488/1955; סגן אלוף יהודה בן דוד אל ראש אג"מ/תכנון, "בנין נמל בתל אביב. הערות לדיון שהתקיים באגף התכנון ב-26.7.50", 31 ביולי 1950, ארכיון צה"ל, 61-108/1952.

⁴⁵ סגן אלוף אליעזר מירון, ראש הענף לתכנון הביטחון הלאומי, "הערות לאיתור נמל עמוק מים שני - מבחינת ראות ביטחוניית", 6 ביוני 1951, ארכיון צה"ל, 389-488/1955.

⁴⁶ ד"ר ח שחיבר משה עמיעז, מהנדס עיריית תל-אביב, ללא כותרת, 5 באוגוסט 1951, ארכיון צה"ל, שם.

ומתנגדים. נציג צה"ל בוועדה הודיע כי הוא מתנגד להצעה לבנות את הנמל בתל-אביב או באשקלון, וכי לדעתו יש לבנות את הנמל רק באזור שבין שפך נחל סוכריר ובין שפך נחל רובין. במהלך הדיונים התגבשה הצעת פשרה - להקים את הנמל בשפך נחל רובין. הנימוקים להצדקת האיתור הזה היו: קרבת המקום לאזור תל-אביב ולשטחי ההדרים לייצוא; אפשרות ליצירת קשרי תחבורה נוחים לאזור המרכז; הספקת שירותי נמל לייצוא חומרי הגלם שיופקו בנגב; שטחי נחל רובין היו בבעלות המדינה, והדבר הקל על פעולות התכנון והביצוע; לא היו הבדלים משמעותיים בין הוצאות ההובלה לשפך נחל רובין ובין הוצאות ההובלה לשפך נחל סוכריר. לאחר תקופת קיפאון בפעילותה (יוני-דצמבר 1951), חזרה הוועדה לעבודתה. לישיבה המסכמת שהתקיימה ב-30 דצמבר 1951 הובאו להצבעה שתי הצעות: הקמת הנמל בשפך נחל סוכריר או הקמתו בשפך נחל רובין. תומכי הקמת הנמל בתל-אביב ניסו עוד ברגע האחרון לשנות את הצעת ההצבעה, וביקשו להרחיב את שטח הנמל לכיוון תל-אביב, אולם הצעת התיקון הזאת נדחתה ברוב של שבעה מתנגדים מול שלושה תומכים. בהצבעות שנערכו זכתה הצעת נחל רובין ברוב, והוועדה הציעה שתינתן הוראה מיידית למחקר הנדסי לצורך הכנת התוכניות לנמל הזה.⁴⁷

החלטת הוועדה התקבלה על דעת רוב חבריה, כולל נציג צה"ל, שתמך בה אף שמחלקת התכנון העדיפה את שפך נחל סוכריר. ראש מחלקת התכנון, שלום עשת, שקצין ממחלקתו (סא"ל מירון) היה נציג בוועדה ותמך בהצעה להקים את הנמל בשפך נחל רובין, הסביר שכדי למנוע הצבעת רוב לתוכנית פיתוח נמל תל-אביב הצביע נציג צה"ל בעד האיתור בשפך נחל רובין, מכיוון שלתוכנית שפך נחל סוכריר לא היה רוב.

כעת, משרעיון הקמת הנמל בתל-אביב, רעיון שהיו לו תומכים רבים, ירד מסדר היום, והמלצות הוועדה הממשלתית הועברו לשר התחבורה, ביקש עשת מן הרמטכ"ל לפעול אצל שר הביטחון, בהיותו גם ראש הממשלה, למנוע קבלת המלצת הוועדה ולעמוד בכל תוקף על מיקום נמל עמוק מים בדרום בשפך נחל סוכריר.⁴⁸ כלומר, במילים פשוטות, צה"ל תמך במיקום שלא היה מקובל עליו כדי למנוע אישור של מיקום יותר מבחינתו, ומיד לאחר שהצליח בכך החל לפעול לביטול ההחלטה שהתקבלה ולאישור המיקום שאליו התכוון מלכתחילה.

ב-24 בפברואר 1952, כשבוע לאחר שעשת שלח את מכתבו לרמטכ"ל, הציג שר התחבורה דוד צבי פנקס את מסקנות הוועדה בפני הממשלה. פנקס הסביר שהנימוקים לקביעת הנמל בדרום היו מבוססים בעיקר על פיתוח הנגב. לדבריו, לו ניתן היה להקים את הנמל הזה בתל-אביב, היו רבים ממליצים על המיקום הזה. מכיוון שמטעמי ביטחון הצבא התנגד לכך, והיו גם ספקות אם משיקולים של דרכי גישה ותכנון אפשר להקים נמל כזה באזור תל-אביב - נמצא רוב של שמונה מבין עשרת חברי הוועדה שהמליצו על נחל רובין.

⁴⁷ "דין וחשבון של הוועדה לאיתור נמל מים עמוק שני", 1952, ארכיון המדינה, ג-5510/8.

⁴⁸ אלוף משנה שלום עשת אל הרמטכ"ל, "נמל עמוק מים בדרום (קביעת מיקום על-ידי ועדה ממשלתית)", 17 בפברואר 1952, ארכיון צה"ל, 389-488/1955.

אחריו דיבר ראש הממשלה ושר הביטחון דוד בן-גוריון שמיהר להציג את עמדת הצבא, שהייתה מנוגדת למיקום שעליו הוחלט. בן-גוריון אמנם טען שאין הכרח לקבל את עמדת הצבא מכיוון שיש שיקולים נוספים, אולם בהמשך הסביר כי הצבא מתנגד למיקום בשפך נחל רובין בשל קרבתו לתלאביב והחשש שנמל במיקום הזה ימשוך אוכלוסייה נוספת לאזור זה. כדי לנסות ומסמס את החלטות הוועדה טען בן גוריון: "אין לשכוח שסוכריר זה המקום הקרוב ביותר לירושלים. לכן אני תומך בהצעה למינוי ועדה שתשמע את הדעות השונות בעניין זה. אין אנו יכולים לזלזל לא בשיקול הכלכלי ולא בשיקול הביטחוני".

בסיכום הדיון החליטו השרים שלא לקבל את המלצות הוועדה, ולהטיל על ועדת שרים לבדוק את המלצות הוועדה מבחינה ביטחונית וכלכלית, ולהביא הצעה לממשלה. הרכב הוועדה היה: ראש הממשלה, שר החקלאות והפיתוח, שר המסחר והתעשייה, שר הפנים ושר התחבורה.⁴⁹ בצה"ל לא בזבזו זמן, ומיד לאחר קבלת ההחלטה הזאת החלו להפעיל לחץ על משרדי הממשלה הנוגעים בעניין. כך, למשל, הסביר עשת לשר המסחר והתעשייה דב יוסף שהקמת נמל עמוק מים בתלאביב או בשפך נחל רובין תיצור נקודת תורפה מבחינה ביטחונית בכך ש-45%-40% מכלל האוכלוסייה ו-60%-70% מאמצעי הייצור התעשייתיים יתרכזו באזור תלאביב. הוא טען, שהקמת הנמל בתלאביב לא רק שתיצור סכנה ביטחונית בממדים עצומים ותהווה מטרה אסטרטגית עבור מדינות ערב, אלא גם תפגע אנושות בפיתוח הדרום והנגב. לדברי עשת, את הנזק הזה יהיה קשה מאוד לתקן גם אם התנאים הכלכליים בעתיד יהיו אידיאליים.⁵⁰ למרות הלחץ הרב שהפעיל צה"ל לא קיבלה הממשלה החלטה בנושא. עשת פנה כמה פעמים באופן ישיר למנכ"ל משרד ראש הממשלה, כדי שיפנה את תשומת הלב של בן-גוריון לחשיבות הדבר וכדי שיפעל לקבלת החלטת ממשלה.⁵¹ במאי 1956 החליטה הממשלה למנות ועדת שרים לבירור הצעות לפיתוח קווי רכבות ונמלים בדרום.⁵² בנוגע לאיתור מקום לנמל עמוק מים בדרום, המנדט שקיבלה הוועדה היה לבחון הקמת נמל או מזח מורחב באשדוד. הוועדה הזאת, שהתכנסה באוקטובר 1956, החליטה להטיל על משרד התחבורה לערוך סקר יסודי לבדיקת האפשרות של הקמת נמל באשדוד.⁵³ הפעילות הממשלתית להקמת נמל באשדוד שולבה עם כוונות להקים עיר בשפך נחל סוכריר - אשדודים, וכחלק מן הניסיון לעודד את היזמים לבנות באזור התחייבה הממשלה להקים נמל עמוק מים באשדוד.

⁴⁹ "פרוטוקול ישיבות הממשלה", 24 בפברואר 1952, ארכיון המדינה.

⁵⁰ אלוף משנה שלום עשת אל שר המסחר והתעשייה, "איתור נמל עמוק מים בדרום", 28 במרס 1952, ארכיון צה"ל, 95-79/1954. הדוח עצמו עם הנימוקים השונים בעד ונגד נכתב ב-19 בפברואר 1952, ארכיון צה"ל, 389-488/1955.

⁵¹ שלום עשת אל מנכ"ל משרד ראש הממשלה, "החלטת ועדת שרים על איתור נמל עמוק מים בדרום", 17 בנובמבר 1952, ארכיון צה"ל, שם.

⁵² דוד בן-גוריון אל שרי האוצר, המסחר והתעשייה, העבודה, הפיתוח והתחבורה, ללא כותרת, 14 במאי 1956, ארכיון בן-גוריון, התכתבויות.

⁵³ מזכיר הממשלה אל שר התחבורה, ללא כותרת, 23 באוקטובר 1956, ארכיון המדינה, ג-18/5431.

סיכום

עם תום מלחמת העצמאות נאלץ צה"ל לדרוש מגורמי התכנון והביצוע האזרחיים להביא בחשבון את השיקולים הביטחוניים, בבואם לתכנן הקמה של מפעלי תעשייה. המציאות הזאת הושפעה מכמה גורמים שהשילוב ביניהם הוביל לדרישה הזאת: החשש מפני סבב לחימה נוסף; התפיסה העצמית של צה"ל כגוף האחראי על הביטחון הלאומי במדינה; ההבנה שלצורך הגעה לאיזון כמותי/איכותי בין מדינת ישראל למדינות ערב יש לגייס את כל הפוטנציאל האפשרי במדינה לצורכי הלחימה; החשיבות הביטחונית העצומה שיש לתעשייה האזרחית הן בניהול המלחמה והן בשיקום המדינה אחריה, ומכאן הצורך להגן עליה; ההתמקדות של גופי התכנון האזרחיים בשיקולים הכלכליים בלבד.

כל אלה הביאו, כאמור, את צה"ל למסקנה שעליו להתערב בתכנון האזרחי ולהתאימו מראש לצורכי הביטחון. ההנחה היסודית הייתה שיש לפעול להגנת המפעלים האלה בצורה הטובה ביותר כך שבשעת חירום ימשיכו לפעול. בצה"ל הבינו שכדי להתאים את תכנון התעשייה האזרחית לצרכים הביטחוניים יש להגדיר קודם כול את העקרונות הביטחוניים, וליצור תשתית תכנונית ביטחונית שתהווה בסיס לכל תכנון אזרחי. את העקרונות האלה ניתן לאפיין כעקרונות פונקציונליים (על-פי חשיבותו של המפעל מבחינה ביטחונית) וכעקרונות גיאוגרפיים (היכן וכיצד להקים אותו מבחינה ביטחונית).

היישום של העקרונות האלה היה הרבה יותר מורכב מההגדרה שלהם, בעיקר בשל העובדה שלא היו חוקים שחייבו את גופי התכנון האזרחיים להיענות לדרישות הצבא ובשל העובדה שלא תמיד צה"ל קיבל גיבוי של גופי הממשלה לדרישותיו. לפיכך, גופי התכנון והביצוע האזרחיים התמקדו בתכנוניהם, בעיקר בשיקולים הכלכליים (זמינות חומרי הגלם, כוח העבודה ותשתיות התחבורה, החשמל והמים) ופחות בשיקולים הביטחוניים. למרות זאת בצה"ל לא נכנעו ללא קרב, ופעלו בצורה עקבית ונחרצת מול כל גופי התכנון האזרחיים הרלוונטיים בניסיון להשפיע על קבלת ההחלטות שלהם. העובדה שבצה"ל פעלו כך מעידה על החשיבות הביטחונית הרבה שהוא ייחס לתעשייה האזרחית.

איתור מיקומו של נמל עמוקים שני בישראל הוצג במאמר כמקרה בוחן של עקרונות התכנון הצבאיים ושל הדרך שבה פעל צה"ל כדי ליישם אותם. זה היה תהליך מורכב, ארוך וקשה, ובמהלכו נאלץ צה"ל לעשות תרגילים שונים כדי לנטרל את ההצעה שזכתה בתחילה לרוב - הקמת הנמל בתלאביב.

צה"ל הציג כמה דרישות ביטחוניות בנוגע להקמת נמל עמוקים נוסף: מיקום הנמל באזור שבו ניתן להגן עליו בצורה הטובה ביותר בשעת מלחמה; שמירה על מרחק בינו ובין מפעלים חיוניים אחרים; פיזור המבנים בנמל; בניית נמל חפור. במקביל הצביע צה"ל על היתרונות הכלכליים הברורים, לדעתו, למיקום הנמל דווקא בשפך נחל סוכריר, ולא בתלאביב. לא במקרה הצביעו בצה"ל על היתרונות הכלכליים, מכיוון שבשורה התחתונה אלה היו השיקולים המרכזיים שהשפיעו על מקבלי ההחלטות. במבחן התוצאה ניתן לראות שאמנם צה"ל הצליח במשימה, אולם בחינה לעומק של תהליך קבלת ההחלטות מראה שנציגי צה"ל נאלצו להשקיע מאמצים רבים ולהשתמש בתחבולות מכיוון שהגופים

האזרחיים לא קיבלו את עמדת הצבא באופן מידי. צה"ל, כאמור, הצליח להשפיע על קביעת מיקום הנמל, והוא אכן הוקם בשפך של נחל סוכריר(נחל לכיש), אולם נכשל ביתר הפרמטרים הביטחוניים שקבע. בצמוד לנמל הוקמה תחנת כוח (המהווה כשלעצמה מפעל חיוני), והנמל לא הוקם כנמל חפור. בסופו של התהליך השתלבו דרישותיו הביטחוניות של צה"ל בנוגע למיקום של הנמל עמוק המים השני של ישראל בתוכניות הפיתוח הכלכליות-יישוביות של המדינה - הקמת העיר אשדוד. כלומר, גם אותה הצלחה של צה"ל בקביעת מיקום הנמל לא הייתה מבוססת על שיקולים ביטחוניים בלבד אלא הושפעה לבסוף משיקולים כלכליים-יישוביים.

מה היה אפוא מעמדו של צה"ל בקבלת ההחלטות בכל הנוגע להקמת תשתיות ומפעלים אזרחיים? מחד גיסא, צה"ל דרש שכל תוכנית תובא לאישורו ושתינתן לו זכות וטו. ואולם מאידך גיסא, צה"ל התקשה לשכנע ולכפות את דעתו על הגופים האזרחיים. בהיעדר חוקים המחייבים את הגופים האזרחיים לפעול על-פי הנחיות הצבא, ובהיעדר אנשי ביטחון בדימוס בתפקידי מפתח בכלכלה ובפוליטיקה הישראלית, היה קשה מאוד לחייבם לעשות זאת. למרות הדרישה החד-משמעית של צה"ל להביא לאישורו כל תוכנית, התעלמו ממנה הגופים האזרחיים במקרים רבים, ופעלו על-פי שיקוליהם. הנקודה המובהקת היא שהשיקולים הכלכליים האזרחיים גברו על-פידוב על התכנון הצבאי, וזה נאלץ להתאים את עצמו לתכנון האזרחי, ולא להפך.

מסקנות המחקר הזה מצביעות על היעדר דומיננטיות צבאית או מיליטריזציה של החברה בישראל, ומחזקות ממצאים שהועלו במחקרים קודמים שעסקו בסוגיית מעורבותו של צה"ל בתכנון התשתיות והמפעלים האזרחיים בישראל ובמידת יכולתו להשפיע עליהם. המסקנות האלה והעדויות השונות המובאות במחקר הזה יכולות להוות בסיס למחקרי המשך שיתמקדו בסוגיית המיליטריזציה של המרחב והחברה בישראל, וכן בשאלות של יחסי צבא-חברה בשנות ה-50.

מקורות

- אורן, ע. (2003). צבא וארץ במדינת ישראל-שימושי הקרקע של צה"ל ממלחמת העצמאות ועד מבצע קדש (1956-1948). (עבודת דוקטורט). אוניברסיטת חיפה.
- אורן, ע. (2009). שטחים מגויסים: היווצרות ההגמוניה של צה"ל על מקרקעי המדינה ועל מרחביה בשנותיה הראשונות 1956-1948. מדף.
- אורן, ע. ורגב, ר. (2008). ארץ בחאקי: קרקע וביטחון בישראל. כרמל.
- בן אליעזר, א. (1995). דרך הכוונות: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1956-1936. דביר.
- בן מאיר, י. (1987). קבלת החלטות בסוגיות הביטחון הלאומי: היבט ישראלי. הקיבוץ המאוחד.
- ברוצקוס, א. (1984). כיצד להקים עיר נמל. עת-מול, ט(6), 22-23.
- ברק, א. ושפר, ג. (2008). הרשת הביטחונית בישראל והשפעתה - גישה תיאורטית ואנליטית חדשה, בתוך ג. שפר, א. ברק וע. אורן (עורכים), צבא שיש לו מדינה? מבט מחודש על יחסי התחום הביטחוני והאזרחי בישראל (עמ' 16-44). כרמל.
- כץ, ח. (1957). תיכנון משק החשמל. דבעון לכלכלה, 17-18, 137-144.
- ליסק, מ. (2001). האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית. תרבות דמוקרטית, 4-5, 187-211.
- סופר, א. (1985). גיאוגרפיה וביטחון לאומי. בתוך צ. עופר וא. קובר (עורכים), איכות וכמות (עמ' 321-330). מערכות.
- פלדמן, ש. (2003). דברי מבוא. בתוך ר. ארז (עורך), יחסי הדרג האזרחי והדרג הצבאי בישראל: קשרי גומלין ודרכי בקרה (עמ' 13-16). מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים.
- פרז, א. ורוזנבלום, א. (2007). כרוניקה של הגמוניה תכנונית: המעמד של מערכת הביטחון בהליכי התכנון בראי המאבק הסביבתי להצלת חוף עתלית. מחקרי משפט, 23(2), 371-431.
- פריד, י. (2014). התגבשות והתפוגגותה של תפיסת ההתיישבות בצה"ל 1967-1949 (עבודת דוקטורט). אוניברסיטת תל אביב.

- פריד, י. וביגר, ג. (2015). הייעור הביטחוני בישראל בשנות ה-50: מעימות צבאי-אזרחי לשיתוף פעולה. יעד, 14, 49-40.
- פריד, י. וביגר, ג. (2016). גיבוש תפיסת הכבישים הצבאיים של צה"ל בשנות החמישים. *קתדרה*, 161, 138-117.
- פריד, י. וביגר, ג. (2018). דומיננטיות צבאית או דומיננטיות אזרחית: מעורבות צה"ל בתכנון כבישים וסלילתם בשנות החמישים. *תרבות דמוקרטית*, 17, 43-19.
- פריד, י. (2020). מהתיישבות ביטחון לביטחון היישובים: תפיסת הביטחון של צה"ל. רסלינג.
- צפדיה, א. (2010). מיליטריזם ומרחב בישראל. *סוציולוגיה ישראלית*, י"א(2), 361-337.
- קימרינג, ב. (1993). על המיליטריזם בישראל. *תיאוריה וביקורת*, 4, 140-123.
- קרטין, א. (1998). יחסי חברה-צבא בראי התיישבות הספר בגליל. *אופקים בגיאוגרפיה*, 49-48, 40-25.
- קרמון, י. (1980). הנמלים הים תיכוניים של ישראל בהשוואה לדגם הנמל הים-תיכוני. *מחקרים בגיאוגרפיה של ארץ ישראל*, י"א, 151-133.
- Aradau, C. (2010). Security that Matters: Critical Infrastructure and Objects of Protection. *Security Dialogue*, 41(5), 491-514.
- Casas, I., Delmelle, E., & Yates, J. (2016). Geographic Characteristics of a Network Interdiction Problem. *GeoJournal*, 81, 37-53.
- Lapp, R. E. (1951). Industrial Dispersion in the United States. *Bulletin of the Atomic Scientists*, 7(9), 256-260.
- Mejia-Dorantes, L., Paez, A., & Vassallo, J.M. (2012). Transportation Infrastructure Impacts on Firm Location: The Effect of a New Metro Line in the Suburbs of Madrid. *Journal of Transport Geography*, 2, 236-250.
- Mulatu, A., Gerlagh, R., Rigby, D., & Wossink, A. (2010). Environmental Regulation and Industry Location in Europe. *Environmental and Resource Economics*, 45, 459-479.
- Murray, A. T. & Grubestic, T.H. (Eds.). (2007). *Critical Infrastructure: Reliability and Vulnerability*. Springer.
- Rodgers, A. (1974). The Location Dynamics of Soviet Industry. *Annals of the Association of American Geographers*, 64(2), 226-240.
- "The Defense Production Act of 1950", 50 U.S.C. §4502(b)(6); Section 2(b)(6), <https://uscode.house.gov/view.xhtml?path=/prelim@title50/chapter55&edition=prelim>

צבא העם וזכויות נכי צה"ל - מפגש אתוסים: המקרה של ועדת גורן

רינת גולד גזית

עו"ד

דוקטורנטית באוניברסיטת חיפה, מחברת הספר זכויות נכי צה"ל (הוצאת בורסי, 2019). עוסקת למעלה משני עשורים בייעוץ משפטי בנוגע לזכויותיהם של נכי צה"ל ושל משפחות שכולות. לשעבר יועצת משפטית באגף השיקום במשרד הביטחון ויועצת משפטית לארגון נכי צה"ל

תקציר

אתוס צבא העם ואתוס זכויות נכי צה"ל הם חלק מן הזהות הלאומית הישראלית. בבסיסם עומד עקרון השוויון, לשניהם יש השפעה על המוטיבציה לשירות, ושניהם נוכחים בשיח הציבורי. במאמר נבחנים שני האתוסים דרך המקרה של המלצות ועדת גורן, שהוגשו ב-2010 ושניסחו מחדש את כללי ההכרה בנכי צה"ל לראשונה מאז קום המדינה. הבחינה הזאת, שכללה בדיקה פרקטית של המלצות הוועדה ושל תיקון החוק בעקבותיהן, העלתה כי המלצות ועדת גורן יוצרות פערים בתגמול החיילים, ולפיכך יוצרות פערים הולכים וגדלים בין האתוסים למציאות. הפערים האלה שוחקים את אתוס צבא העם ואת אתוס זכויות נכי צה"ל באופן שעלול לפגוע במוטיבציה לשירות. הניתוח והדיון במאמר הזה חושפים כי פרקטיקות ממסדיות שנועדו לשמור על הערכים הלאומיים, שעוצבו עם קום המדינה, מערערות הלכה למעשה את הערכים האלה.

מילות מפתח: צבא העם, זכויות נכי צה"ל, אתוס, מוטיבציה לגיוס, ועדת גורן

The People's Army and the Rights of the Disabled IDF – Ethos Meeting: The Goren Committee Case

Rinat Gold Gazit

Abstract

The ethos of the People's Army and the ethos of IDF disabled veterans' rights are part of the Israeli national identity. They are based on the principle of equality, both have an effect on motivation for military service, and both are present in public discourse. The article examined both ethos through the case of the recommendations of the Goren Committee, which reformulated the rules for recognizing IDF disabled veterans for the first time since the establishment of the state. This examination, which included a practical examination of the committee's recommendations and the subsequent amendment of the law, revealed that the recommendations of the Goren Committee create gaps in the retaliation of soldiers and thus lead to growing gaps between ethos and reality. These gaps erode the ethos of the People's Army and the ethos of the IDF disabled veterans' rights, in a way that may impair motivation for military service.

מבוא

זכויותיהם של נכי צה"ל מעוגנות בתודעה הציבורית כחלק מחוב מוסרי של המדינה כלפי בניה ובנותיה המסכנים את עצמם בהגנה עליה. העמדה הזאת באה לידי ביטוי מפורש גם בפסיקות של בית המשפט העליון - כפי שמשקף למשל בפסיקות שלהלן:

חוק הנכים⁵⁴ מבוסס אפוא על אחריות המדינה כלפי בניה הנשלחים לשרת שירות חובה בכוחות הביטחון ונפגעים בגופם ובבריאותם בזמן השירות ועקב השירות. בשירותם הצבאי הם תורמים ממיטב כוחם לטובת החברה (ע"א 7678/98). חוקים אלה [חוק הנכים וחוק משפחות חיילים⁵⁵] משקפים את הכרת החברה הישראלית בחוב שהיא חבה כלפי בניה ובנותיה הנקראים לשרת בכוחות הביטחון ונפגעים בזמן השירות ועקב השירות, [וכלפי] אלה שנפלו על הגנתה - "חוב ערכי נעלה" (ע"מ 7335/10).

האמירות האלה משקפות את החובה הערכית המגולמת בזכויות נכי צה"ל ואת הנמען של אותה חובה, הלוא הוא "בנינו". כלומר, האמירות נוגעות לשני אתוסים חשובים: אתוס זכויות נכי צה"ל ואתוס צבא העם. בחלקו הראשון של המאמר נבחנים שני האתוסים על מאפייניהם ומטרותיהם וכן הממשק ביניהם. בחלקו השני מאותגרים האתוסים מנקודת המבט של המלצות ועדת גורן, אשר עיצבו מחדש לראשונה מאז קום המדינה את גבולות ההכרה בנכי צה"ל.

חלק ראשון: האתוסים

אתוסים עוסקים בתפיסות ובאמונות של החברה המשפיעות על התנהלותה. אתוס צבא העם כולל תפיסות ואמונות של הציבור באשר לחשיבות ולהיקף חובת הגיוס לצבא, ואתוס זכויות נכי צה"ל כולל תפיסות ואמונות באשר להיקף התגמול מצד המדינה לאלה שנפגעו במהלך השירות. כפי שאציג להלן, שני האתוסים משפיעים על התנהלות החברה באמצעות השפעתם על המוטיבציה לשירות.

אתוס צבא העם

"אתוס צבא העם" עוסק ביחסים בין הצבא לחברה. באתר צה"ל נכתבו תחת הכותרת "צבא העם" הדברים הבאים:

צה"ל, כ"צבא העם", ימשיך לגייס לשורותיו חיילים רבים ככל האפשר, בסדיר ובמילואים. הזרם המרכזי של החברה הישראלית שותף להסכמה המחייבת שירות בצה"ל, בסדיר ובמילואים. להסכמה זו נודעת חשיבות רבה בהבטחת חוסנו הלאומי, ובשל כך ראוי לפעול במלוא המרץ לטיפוחה, לביסוסה ולחיזוקה של הסכמה זאת (צבא ההגנה לישראל, אין תאריך).

⁵⁴ חוק הנכים (תגמולים ושיקום), התשי"ט 1959 [נוסח משולב].

⁵⁵ חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), התשי"ט 1950.

במרכז אתוס צבא העם עומדת אפוא ההסכמה הקיימת בקרב הציבור שלפיה חובת השירות בצה"ל היא חלק מן החוסן הלאומי. מקובל לראות את הערבות ההדדית כבסיס הערכי של מודל צבא העם (גולדשטיין, 2014), וכנגזרת מכך אפשר לומר כי מודל צבא העם מחזק את החוסן הלאומי מתוך ערכים של ערבות הדדית.

השיח הציבורי בדבר השירות בצבא, בעיקר שירות חובה, מתמקד בשאלה אם צה"ל עודנו צבא העם. במבוא לספרם על השירות הצבאי בישראל מראים העורכים מאיר אלרן וגבי שפר (2015) שסוגיות הקשורות למושג "צבא העם" עומדות על סדר היום הציבורי מאז הקמת המדינה, זאת מתוך מטרה לשמר בידי הצבא את השליטה על הגיוס לשורותיו. הם מציגים כמה תובנות בנוגע למעמדו של הצבא כצבא העם. אחת מהן היא שאין ירידה במספר המתגייסים מדי שנה, אולם יש ירידה בשיעורם היחסי של המתגייסים מקרב מחזורי הגיוס. אף על פי כן סבורים אלרן ושפר שצה"ל עודנו צבא העם לנוכח התבססותו על השדרה המרכזית של החברה הישראלית ולנוכח קיומה של זיקה חברתית-עממית עמוקה ונמשכת עם הציבור הישראלי הרחב, המבוססת על הלגיטימציה החברתית הרבה שלה זוכה הצבא. אלרן ושפר מדגישים שגם אם אתוס צבא העם אינו מדויק עוד בכל היבטיו, הוא משמש אמצעי פוליטי-חברתי חשוב לשימור עוצמתו הפנימית של הצבא.

מעצם הגדרתו, אתוס צבא העם קשור קשר הדוק להיקף הגיוס לשירות מקרב החייבים בגיוס. במילים אחרות, ללא גיוס נרחב מקרב מחזורי הגיוס, עלולה להישמט הקרקע תחת קיומו של צבא העם. מכיוון שמוטיבציה קשורה להיקף הגיוס, יש קשר הדוק בין מודל צבא העם לסוגיית המוטיבציה לגיוס. העיסוק בצבא העם כרוך אפוא לא רק בבדיקת שיעור המתגייסים אלא גם במוטיבציה לגיוס. בהקשר הזה ניכרת תופעה דמוגרפית ברורה, שתוארה לעיל, המתאפיינת בירידה מתמשכת בשיעור היחסי של המשרתים שירות חובה מלא מתוך כלל האזרחים במחזורם. אלרן ושפר טוענים, בהתבססם על כמה מחקרים, שככלל, המוטיבציה לשירות חובה בצה"ל הולכת ופוחתת. ואולם מחקרים אחרים, בייחוד כאלה שנערכו על ידי רשויות ממשלתיות ועל ידי יחידות המחקר של הצבא, מראים שהמוטיבציה, בעיקר בקרב גברים צעירים, אינה יורדת (אלרן ושפר, 2015).

המוטיבציה לשירות היא סוגיה מורכבת שאותה אין אפשרות למדוד באופן ישיר בשל הקושי לבדוד משתנים רלוונטיים (לעניין הזה ראו גם: טיארג'אן, 2015). אלרן ושפר (2015), למשל, מציינים את חשיבות הדיון בהיבט הכלכלי של המוטיבציה לשירות - הן בשירות החובה והן בשירות המילואים - שהינו גורם המחזק את המוטיבציה או מחליש אותה. ראובן גל (2015) מונה ארבעה סוגים של מוטיבציה לשירות: הישרדותית - מוטיבציה של חוסר ברירה המאפיינת מצבים של מאבק על עצם קיום החברה או המדינה; אידיאולוגית - מוטיבציה המושתתת על הזהות הלאומית ועל מאבק על ערכים, ואינה קשורה דווקא לתחושה של סכנה קיומית; נורמטיבית - כאשר הפרט פועל על-פי מה שנתפס מקובל ולגיטימי בדפוסים החברתיים; ואינדיווידואלית - מוטיבציה המתמקדת בצורך במימוש עצמי.

גל מתאר את השינוי שחל בסוגי המוטיבציה לגיוס במשך שנות קיומה של המדינה על-פי צירים של תקופה, דור ומגדר. התקופה הראשונה החלה עם קום המדינה (1948) והסתיימה לפני מלחמת ששת הימים (1967), והתאפיינה בשני סוגי המוטיבציה הראשונים, היינו, מוטיבציה הישרדותית ומוטיבציה אידיאולוגית. התקופה השנייה החלה במלחמת ששת הימים והסתיימה באנתפאדה הראשונה (1987), והיא התאפיינה במוטיבציה נורמטיבית. התקופה השלישית החלה באנתפאדה הראשונה והסתיימה במלחמת לבנון השנייה (2006), כאשר החברה הישראלית הפכה לתועלתנית יותר ולאינדיבידואליסטית. בתקופה הזאת המוטיבציה העיקרית לשירות הייתה האינדיבידואלית. התקופה הרביעית החלה לאחר מלחמת לבנון השנייה ונמשכת עד היום. מדובר במוטיבציה מעורבת - אינדיבידואלית, אידיאולוגית ולעיתים אף מלווה במאפיינים של מוטיבציה הישרדותית, בייחוד בקרב נוער הציונות הדתית (גל, 2015).

לנוכח העלייה שחלה במוטיבציה האינדיבידואלית לשירות אפשר היה לצפות לקיומו של דיון ממשי בזכויותיהם של נכי צה"ל ובמשמעותן ביחס לפרט שנפגע - משום שהזכויות האלה נוגעות באופן ישיר לפרט ולמאזן העלות-תועלת של השירות עבורו. ואולם, כפי שנראה להלן, דיון כזה נעדר מן השיח הציבורי הנוגע לצבא העם ולמוטיבציה לשירות.

מעמדו החברתי של הצבא בישראל נשחק מאוד מאז שנות ה-90 (לוי, 2015) בשל השפעות חיצוניות, בהן הסכמי אוסלו, הנסיגה מלבנון והאנתפאדה השנייה וכן בעקבות שינויים בהרכב החברתי של הדרג הלוחם (לוי, 2007). לטענתו של יגיל לוי (2015), השחיקה הזאת גורמת לערעור בסיס הלגיטימיות של מודל גיוס החובה. לוי שם דגש על עקרון השוויון כחלק מאתוס צבא העם, ועומד על הפער בין האתוס הכרוך בשוויון ובין היעדר שוויון בפועל הנובע מעצם ההיררכיה הצבאית.

טענתו המרכזית של לוי (2015) היא שמודל הגיוס קורס תחת הסתירות הפנימיות הקיימות ביסוד עיצובו, והסתירה העיקרית היא בין אתוס השירות השוויוני ובין הציפייה לקבלת תגמול בעד השירות. התגמול יכול להיות בעל ערך סמלי או כספי, כזה הניתן להמרה בחיים האזרחיים. לוי מראה שהתגמול אינו שוויוני אלא משתנה על-פי מאפייני השירות ובניגוד לעקרון השוויון באתוס צבא העם. הוא מדגיש שאתוס צבא העם גורם לצבא להכיל, בשם עקרון השוויון בנטל, צורות שונות של שירות צבאי המאפשרות לכאורה לשמור על מסגרת שירות החובה. ואולם כאשר הצבא מנסה לתקן את אי השוויון שנוצר באמצעות תגמולים כספיים, מקודם הלכה למעשה מודל התנדבותי דווקא, בניגוד למודל גיוס החובה.

לשיטתו של לוי (2015), אתוס צבא העם הולך וצובר פער לנוכח המציאות. האתוס הוא של צבא עם שוויוני אף-על-פי שבפועל הצבא הוא היררכי ולא שוויוני. האתוס השוויוני יוצר אשליה של תגמול שוויוני למשרתים אף-על-פי שזה אינו המצב בפועל. הצבא משקיע מאמצים לשמירת מצג של שוויון ושל המשך קיומו של צבא העם באמצעות הכלת מגוון מסלולי שירות ובלבד שיחסו תחת הכותרת של שירות חובה, אף שבפועל אלה מגבירים דווקא את אי השוויון בצבא (גיוס חרדים, לדוגמה).

מהסקירה עד כה אפשר להסיק שחשיבותו של אתוס צבא העם כאמצעי לשימור עוצמת הצבא יוצרת אינטרס עצמאי ונפרד לשימור האתוס. האינטרס מושג באמצעות יצירת מצג בדבר המשך קיומו של האתוס המקורי של צבא העם, אף-על-פי שבפועל חלה שחיקה במאפייני צבא העם, בייחוד במאפייני השוויון. לצורך המשך מצג צבא העם נוקט צה"ל צעדים לשימור המסגרת של שירות חובה על-ידי יצירת מסלולי שירות המאפשרים גיוס רחב - גם במחיר של פגיעה ברורה בשוויון ופגיעה במודל צבא העם דה-פקטו. במילים אחרות, לנוכח חשיבותו של אתוס צבא העם והשאיפה לשמר אותו, מוצנעת השחיקה בפועל של אותו האתוס תוך כדי טשטוש הפער בין האתוס למציאות, הקפדה על שימור המסגרת הפורמלית של גיוס חובה והכלת הפערים בתוך הצבא. נראה שלנוכח השינויים הדמוגרפיים והירידה בשיעור הגיוס, המטרה אינה עוד קיומו של צבא עם בפועל אלא שימור אתוס צבא העם; המטרה היא בנראות ולא במהות.

אתוס זכויות נכי צה"ל

בקרב קובעי המדיניות בישראל מקובל לראות בזכויות של נכי צה"ל חלק מתפיסת הביטחון של ישראל וחלק מן החוסן הלאומי. הדבר בא לידי ביטוי, למשל, בהצעת תקציב הביטחון לשנים 2014-2013, שקבעה בנוגע ליעדי אגף השיקום במשרד הביטחון: "היעד הכללי [הוא] לתרום תרומה ייחודית לשמירת מורל הכוח הלוחם והחברה, באמצעות הבאת הזכאים לתפקוד מיטבי ולהשתלבות בחברה" [ההדגשה שלי - רג"ג] (משרד הביטחון, 2013, עמ' 54). זכויות נכי צה"ל מוכרות פחות כאתוס. ואולם, תפיסת הציבור את זכויות נכי צה"ל והאמונה בקרב הציבור בכך שהזכויות האלה הן המיטיבות ביותר, מביאות אותן לידי מעמד של אתוס באופן המשמר את המורל ואת המוטיבציה לגיוס.

התפיסה הזאת של קיום קשר בין מידת התמיכה בנכי צה"ל ובין המוטיבציה לגיוס ולשירות אינה נחלת ימינו בלבד, והיא קיימת במשך שנים רבות בעולם כולו. לתפיסה הזאת יש שורשים היסטוריים עמוקים, והיא באה לידי ביטוי, למשל, במכתבו של מייג'ור גנרל בצבא הקונטיננטלי נתנאל גרין מיוני 1776, בעיצומה של מלחמת העצמאות של ארצות-הברית, אל ג'ון אדמס, ראש ועדת המלחמה בקונגרס: "אם יספק הקונגרס תמיכה לאותם חיילים שנפצעו או נהרגו, יגדיל צעד זה בפני עצמו את שיעורי המתגייסים וישרה על הלוחמים אומץ רב יותר מכל אמצעי שניתן להחליט עליו" (מקאלו, 2006). תמיכה של המדינה באמצעות הסדר המשרת את האינטרסים הקולקטיביים מאפיין תפיסה רפובליקנית-קולקטיבית שעל-פיה קיימת משוואה הקושרת בין הקבוצה שהתנהלותה מקדמת פטריוטיות והקרבה ובין המדינה המעניקה לקבוצה הזאת תמורה שבאה לידי ביטוי במעמד תרבותי מועדף לצד תגמולים חומריים (Ben-Asher & Lebel, 2010).

החשיבות של אתוס זכויות נכי צה"ל כמשמר מוטיבציה לשירות מסבירה את ההשפעה הרבה שהייתה לארגון נכי צה"ל על עיצוב זכויות הנכים בעשורים הראשונים לקיומה של המדינה. יכולתו של הארגון להשפיע נבעה מן החשש התמידי של גופים ממשלתיים מפני סכסוך גלוי העלול להיות מלווה

בהפגנות ובשביתות של נכי צה"ל (נדב, תשס"ח) ומפני ההשלכות שיכולות להיות לסכסוך כזה על הדימוי של הזכויות של נכי צה"ל, ובעקבות זאת על המוטיבציה של הכוח הלוחם ועל המורל שלו. ביטוי נוסף לכך אפשר למצוא בדיון שהתקיים כמה שנים לאחר מכן בוועדת העבודה והרווחה של הכנסת בשנת 2009, אשר נערך בעיצומה של שביתת נכי צה"ל לנוכח פגיעה בזכויותיהם. בישיבה התריע חבר הכנסת אילן גילאון: "כל בוקר אתה שואל את עצמך לאיזה שיאים של חוסר אחריות של מדינה אתה יכול להגיע. אם אתם רוצים כך, תקימו צבא של שכירים ונגמור את העניין" (הכנסת השמונה עשרה, 2009, עמ' 20). במילים אחרות, לדעת גילאון, מצב שבו דוחקים את נכי צה"ל לקיים הפגנות מביא את המדינה לידי איבוד הלגיטימציה לגייס חיילים לשירות חובה בצבא העם, והחלופה הנותרת היא הקמתו של צבא שכיר. דבריו ממחישים את הקשר ההדוק בין זכויות נכי צה"ל, צבא העם והמוטיבציה לשירות.

התפיסה הזאת באה לידי ביטוי גם בעדותו של הרמטכ"ל דאז, רא"ל גבי אשכנזי, בפני ועדת גורן, שניסחה מחדש את גבולות ההכרה בנכי צה"ל. בדבריו קשר אשכנזי בין היכולת של המדינה לסמוך על המשך מוטיבציה גבוהה לשירות בצבא של המתגייסים ובין הידיעה של המשרתים שאם יפגעו, תדאג המדינה להם או לשאייריהם, לפי העניין:

החוזה הבסיסי שלנו הוא [...] לשלוח אותם [את החיילים], לצפות שהם יבצעו אותה [את המשימה שהוטלה עליהם] גם אם במהלכה הם ייהרגו או ייפצעו. הנכונות שלהם מבוססת גם על ההבנה [...] [ש]אם יקרה להם משהו, חלילה הם לא יחזרו [...] או אם ייפצעו, המחויבות שלנו לא נעצרת (ועדת גורן, 2010, 23 במרץ, עמ' 4).

רא"ל אשכנזי הדגיש את החשיבות של מניעת פגיעה בזכויות נכי צה"ל בשל ההשפעה האפשרית על המוטיבציה לשירות צבאי:

בסביבה שאנחנו חיים בה, צריך להבין שאפשר שנדרש להמשיך ולהפעיל את הכוח הצבאי העיקרי של מדינת ישראל. זו לא איזו קלישאה, ותזכרו [כי למה שאתם עוסקים בו] יש השפעה לא קטנה על הנכונות, המוכנות של ציבור [שאינו הולך וגדל] להמשיך ולשאת במשא הזה (שם).

לפיכך אפשר לומר כי זכויותיהם של נכי צה"ל אינן ניתנות כהוקרה על תרומתם למדינה, אלא כדי לקדם אינטרס של המדינה למען עתידה: להגן עליה ועל עצם קיומה ולהבטיח שפגיה ובנותיה יוסיפו לשרת ולסכן את עצמם לטובת הכלל. כלומר, זכויותיהם של נכי צה"ל אינן בבחינת טובה שהמדינה עושה לנפגעים אלא תשלום המבטיח את המשך קיומה של המדינה. מכך עולה שהרכיב החשוב ביותר לשימור המוטיבציה לשירות הצבאי הוא האופן שבו תופס הציבור הרחב את זכויות נכי צה"ל, ולא דווקא מהות הזכויות עצמן. בהתאם לכך, די בכך שהציבור הרחב, הכולל את פוטנציאל המשרתים בצבא, סבור כי זכויות נכי צה"ל הן הזכויות הטובות ביותר, כדי שהעדיפות לזכויות האלה תשיג את מטרתה. על-פי הגישה הזאת, הדגש הוא על נראות הזכויות יותר מאשר על מהותן.

השאלה אם הציבור אכן תופס את זכויות נכי צה"ל כזכויות המיטיבות ביותר נבחנה באמצעות סקר השוואתי שנערך בקרב הציבור הרחב ובקרב נכי צה"ל (גולד גזית, 2019). ממצאי הסקר מלמדים שאתוס זכויות נכי צה"ל נשמר בקרב הציבור. עם זאת, נמצא הבדל מובהק בין תפיסת זכויות נכי צה"ל בעיני כלל הציבור ובין תפיסת זכויותיהם בעיני עצמם. הממצא הזה מלמד על פער אפשרי בין האתוס ובין המציאות, ועל כך ארחיב בהמשך הדברים.

בדומה לאמור על אתוס צבא העם - גם בעניין אתוס זכויות נכי צה"ל קיימת תפיסה המייחסת חשיבות לעצם קיומו של האתוס בשמירה על מורל הכוח הלוחם בד בבד עם הקפדה הולכת ופוחתת על מניעת פער בין האתוס למציאות. מפגש האתוסים - אתוס צבא העם ואתוס זכויות נכי צה"ל - רלוונטי לענייננו בשני היבטים: מוטיבציה לשירות ושוויון. כאמור, לשני האתוסים יש היבט משותף - ייעודם לשרת את המוטיבציה לשירות צבאי. למרות זאת, ועל אף הקושי בהוכחת היעדר קשר, נראה בהמשך הדברים כי הלכה למעשה אין שיח הכולל את שני האתוסים גם יחד.

מוטיבציה לשירות

דב תמרי (2015) סוקר את משמעת המושג "צבא העם", ובכלל זה את השינויים שחלו במושג במרוצת השנים. לטענתו, העיקרון הבסיסי הוא שבצבא העם האזרח הוא סובייקט צבאי אשר ייתכן שייאלץ להקריב את עצמו ובתמורה יקבל זכויות אזרח שלא היו לו בעבר. תמרי אינו עוסק במהות של זכויות האזרח הנוספות שמקבל מי שנפגע בגופו או בנפשו בשירות הצבאי, אולם הוא מניח כהנחת יסוד שתמורת ההקרבה הזאת מקבל החייל זכויות אזרח ייחודיות. הוא מונה כמה סוגיות המחייבות, לטעמו, דיון מחודש בהקשר של הצבא כצבא העם, לרבות שירות נשים, פעילות פיקוד העורף ותופעת "תג מחיר", אך אינו מונה את סוגיית זכויות נכי צה"ל עם הנושאים הרלוונטיים בהקשר של צבא העם.

לצד הדיון במוטיבציה לשירות קיים דיון במשמעויות הכלכליות של השירות הצבאי, בעיקר בנוגע לחיילי חובה ומילואים. יעקב ליפשיץ טוען ששירות החובה נתפס כמס סמוי מכיוון שהחייל הנדרש לשרת נאלץ לוותר על הכנסה אזרחית שאותה יכול היה להפיק בשנות שירותו - זאת נוסף על ההבדלים בנוחות ובאורח החיים הנכפים על חיילי החובה לעומת אלה שאינם מתגייסים. המשמעות הכלכלית מוצגת כמס הגבוה ביותר המגדיל את אי השוויון בחברה (ליפשיץ, 2015). מהדיון המעמיק על ההיבטים הכלכליים של השירות בצבא בכלל, ושל שירות החובה והמילואים בפרט, נפקד הדיון במשמעויות הכלכליות במקרה של נכות שאירעה תוך כדי השירות ובעקבותיו (להלן: תוך ועקב השירות).

בשנת 2002 קיים המכון הישראלי לדמוקרטיה שני ימי עיון בשיתוף צה"ל. הכותרת של יום העיון הראשון הייתה: "החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה", והכותרת של יום העיון השני הייתה: "כל העם צבא? שירות המילואים בישראל". בימי העיון האלה השתתפו בכירים בצבא ובמערכת הביטחון בישראל וכן אנשי אקדמיה ומחקר. ביום העיון שעסק בשירות החובה הזכיר

הרמטכ"ל דאז, רא"ל שאול מופז, את חשיבות החייל כמשתתף בנטל הלאומי, את ההוקרה החברתית שלה הוא זוכה בשל כך ואת ההשפעה של הירידה בשיעור המתגייסים על החוזה שבין החברה לאזרחיה (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א). ראש אכ"א בצה"ל באותה עת, אלוף גיל רגב, טען כי לצבא יש פרורגטיבה להחליט מי יגויס ומי לא על־פי צרכיו, ובד בבד יש חובה מוסרית והגינות לפצות את המשרת בצבא, להעניק לו זכויות ו: "למנוע פגיעה במעמדו ובשכרו, להוקיר ולתגמל אותו באופן ראוי" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א).

ביום העיון הראשון הציגו נציגי הצבא את "החוזה החברתי" הנוגע לחיילי החובה, ורמת המוטיבציה מוזכרת באופן מובהק כאחד ממרכיביו (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א). עם הגורמים מעוררי המוטיבציה לשירות נמנו תחושה אישית של חיוניות בשירות ותגמול כספי, והוזכר גם גורם בעל השפעה שלילית על המוטיבציה לשירות - הרצון "לא להרגיש פראייר" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א, עמ' 99). אסא כשר, אחד המשתתפים ביום העיון, ציין את הקשר המתחייב בין שירות החובה ובין תנאי ההגינות של חברה דמוקרטית:

הצדקה לשירות חובה במדינה דמוקרטית איננה רק במונחי הכורח לקיים את הארגון הלוחם, אלא שירות חובה נגזר גם מתנאי השוויון המתחייבים מקיומה של מדינה דמוקרטית, מתנאי ההגינות של מדינה דמוקרטית. מדינה דמוקרטית לא יכולה לקיים כוח לוחם אפקטיבי אם היא לא מנהלת את הגיוס לשירות חובה בצורה הוגנת ושוויונית פחות או יותר (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א, עמ' 122).

אלוף (מיל') עוזי דיין התייחס בדבריו ביום העיון לצבא העם. דיין הדגיש את חשיבות השמירה עליו, והציע ליצור מודל אטרקטיבי למשרתים:

אני גם חושב שהמדינה צריכה לתת למשרתים בצבא סדיר ובמילואים הכרה ותגמול, ואינני מתבייש לומר את שני הדברים בנשימה אחת. היא צריכה לתת הערכה אמיתית והיא צריכה לתגמל, כי שני הדברים האלה הולכים היום יחד (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002א, עמ' 137).

גם ביום העיון השני, שעסק בשירות המילואים, צוין שהיבטים כלכליים, הגינות חברתית והרצון "לא להיות פראייר" הם הגורמים המשפיעים על המוטיבציה לשירות. הרעיון הוגדר כ"פיירות במקום פראיירות" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002ב, עמ' 16). בין הדברים עלה לסדר היום "משבר הטייסים", שהוביל לחקיקת חוק תשלום קצבאות לחיילי מילואים ולבני משפחותיהם, התשס"ב-2002. המשבר יוחס לאוכלוסייה מסוימת, כדברי הרמטכ"ל, אף שבסופו של דבר ההסדר חל על כלל אנשי המילואים. ההתייחסות ביום העיון לסוגיית ביטוח אנשי מילואים לוותה בתחושה של חוסר נוחות

בשל אי ההוגנות הבולטת וההכרח להתחשב ברמת ההשתכרות וברמת החיים האזרחית של איש המילואים ערב הפציעה כעיקרון נכון וצודק (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002ב).⁵⁶ אף שבימי העיון דובר על הקשר בין מוטיבציה לתגמול, על היבטים כלכליים ועל החשיבות של תחושת החייל שהוא "לא פראיר", לא הוזכרו בהם כלל זכויות נכי צה"ל, והם לא עלו כרכיב שיכול להשפיע על תחושת ה"פראיריות" המשפיעה על המוטיבציה לשירות. הנושא עלה באופן עקיף בלבד בהקשר של ביטוח אנשי המילואים בדבריה של העוזרת לפצ"ר, אל"ם חני כספי: "שאלו כל אדם ברחוב איפה הוא רוצה למות, והוא יגיד לכם תחת כנפי מערכת הביטחון, באגף השיקום" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002ב, עמ' 176).

האמירה הזאת יכולה להסביר את התעלמות הדוברים ביום העיון מזכויותיהם של נכי צה"ל בהקשר של מוטיבציה לשירות. כמשתקף מדבריה של כספי, הזכויות של נכי צה"ל ושל המשפחות השכולות נתפסות מיטביות, שנותנות מענה ראוי לחוב המוסרי והערכי של המדינה כלפי הנפגעים בשירות הצבאי. לפיכך הנושא נתפס כסוגיה מוסדרת היטב שלכאורה אינה מחייבת דיון נוסף. אם כך, אף-על-פי שחיזוק המוטיבציה לשירות צבאי הוא מכנה משותף של שני האתוסים, לא מתקיים מפגש ביניהם בשיח הציבורי, והדיון בהיקף הגיוס, לרבות התגמול למשרתים, מתעלם לחלוטין מהפן המשמעותי של תגמול במקרה של פגיעה תוך ועקב השירות.

עקרון השוויון

השוויון הוא עיקרון משותף לשני האתוסים. זהו אחד העקרונות העומדים בבסיס חוק הנכים, והוא קשור באופן הדוק להיותו של הצבא צבא העם. על הכוונה ליצור מודל משפטי שוויוני בחוק הנכים אפשר ללמוד בין היתר מדבריו של השופט צבי ברנזון, שהשתתף בגיבוש מדיניות השיקום, אשר ציין: "אופיו העממי של צבאנו והשוויון המעמדי שבין החיילים והקצינים בכל דרגות הפיקוד, וכן ההכרה הסוציאלית המפותחת של היישוב, מחייבים הנהגת שיטה שווה לכל - פנסייה שתבטיח קיום הוגן" (נדב, תשס"ח, עמ' 27-28).⁵⁷ התפיסה הסוציאלית השוויונית, שרווחה בעת חקיקת חוק הנכים, התקבלה על דעת הכול, ועד היום היא משמשת אחד היסודות המאפיינים את זכויות נכי צה"ל. ב-2015 חזר וקבע בית המשפט העליון כי אחת מתכליות חוק הנכים היא: "שוויון בין ציבור הזכאים לתגמולים בלא הבדל דרגה, תפקיד או נסיבות הפגיעה בשירות צבאי". עוד אימץ בית המשפט העליון את עמדת המדינה לעניין הזה וקבע: "המחוקק רצה ליצור קריטריון אחיד ושווה לכולם, ולמנוע סיוע או קידום שונה לנכים כאלה או אחרים, מפאת רמת שכרם או דרגתם הצבאית טרם הפגיעה" (בג"ץ 5171/08, עמ' 12).

⁵⁶ ראו גם את דבריו של דוד ברודט, לימים יושבראש ועדת ברודט לבחינת תקציב הביטחון: "ביטוח בצבא צריך להסתמך על אורח החיים שלי באזרחות. קניתי, אקנה ואעשה דברים לפי המשכורת שלי. כך אני מתכנן את החיים. כך אני לוקח הלוואות [...] אין ספק שהביטוח צריך להיות קשור לשכר בחיים האזרחיים" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2002ב, עמ' 173).

⁵⁷ צבי ברנזון, ממנסחי מגילת העצמאות, חוקי העבודה הראשונים במדינה וחוק הביטוח הלאומי, לימים, שופט בבית המשפט העליון.

ניכר כי עקרון השוויון בחוק הנכים עולה בקנה אחד גם עם אתוס צבא העם. בהתאם לעיקרון הזה, כל חייל שנפגע תוך ועקב השירות הצבאי, ובלי להתחשב בנסיבות הפגיעה, יקבל זכויות לפי סוג נכותו וחומרתה - ללא קשר לדרגתו של החייל שנפגע, מעמדו או השתכרותו, זאת מכוח היותו חלק מצבא העם.

השאלה מי יוכר כנכה צה"ל העסיקה את מגבשי חוק הנכים, ומעסיקה את המחוקקים עד היום. כבר בנוסח הראשון של חוק הנכים, בשנת 1949, הוגדרה נכות באופן הכולל חבלה אך גם מחלה שפרצה תוך ועקב השירות הצבאי. זמן לא רב לאחר מכן תוקן החוק באופן המאפשר להכיר גם בהחמרה במחלה קיימת. על-פי חוק הנכים, בנוסחו עד אפריל 2017, כל מי שנפגע תוך ועקב השירות בשל חבלה, מחלה או החמרת מחלה יוכר כנכה צה"ל. ההכרה הרחבה הזאת מעידה על הרצון להעניק רשת ביטחון למי שגויס לשירות הצבאי, גם אם גויס בהיותו חולה, וזאת כדי שלא להרתיע מהשירות מועמדים לשירות שאינם בריאים באופן מלא.

השיקולים האלה מלמדים על הקשר ההדוק בין זכויות נכי צה"ל ובין המוטיבציה לשירות הצבאי ועל הקשר בין זכויות נכי צה"ל ובין היות צה"ל צבא העם, שכל קשת האוכלוסייה, במגוון מצבים בריאותיים, מיועדת להתגייס אליו. אתוס צבא העם מזין אפוא את יישומו של עקרון השוויון בחוק הנכים. מצד אחר, עקרון השוויון בזכויות נכי צה"ל, שלפיו כל מי שנפגע תוך ועקב השירות הצבאי, מקבל מערך זכויות זהה בהתאם לנכותו וללא קשר לדרגתו ולמעמדו, מזין את אתוס צבא העם ומחזק את עקרון השוויון העומד בבסיסו.

עד כה הובאה סקירה של אתוס צבא העם ושל אתוס זכויות נכי צה"ל. הראינו ששני האתוסים מבוססים על עקרון השוויון ומיועדים לחזק את המוטיבציה לשירות צבאי, וששני האתוסים אנו עדים למעבר ממהות לנראות. עוד הוצג הנתק בין שני האתוסים בשיח הציבורי בישראל. בחלקו השני של המאמר יאותגרו לראשונה שני האתוסים יחדיו, וייבחן השינוי בכללי ההכרה בנכי צה"ל ובמשפחות שכולות בעקבות המלצות ועדת גורן, שנועדו להחזיר מעמד ייחודי לנכי צה"ל נפגעי פעילות מבצעית.

חלק שני: ועדת גורן

לפי עקרון השוויון שבבסיס חוק הנכים, כפי שהוצג לעיל, ערב תיקון חוק הנכים בהתאם להמלצות ועדת גורן הוכר כנכה צה"ל כל חייל שנפגע תוך ועקב השירות - אם בפגיעה בעלת אופי צבאי ואם לאו. הכרה לפי חוק הנכים חייבה הוכחה שהפגיעה אירעה תוך ועקב השירות ותו לא.

במרכז המידע והמחקר של הכנסת נערכה סקירה משווה בנוגע לסוגיה הזאת בין מדינות שחלה בהן דרישת גיוס חובה ובין מדינות שבהן אין דרישה כזאת. במסגרת הבדיקה ניתנה הדעת לייחודיות של צה"ל כצבא העם ולנפח המשמעותי שתופס השירות ברקמת החיים במדינה. מן הממצאים עולה שבארצות-הברית, שבה אין גיוס חובה, רק חייל שנפגע במסגרת מילוי תפקידו הצבאיים יהיה זכאי לקצבת נכות (אוונגר, 2010), אולם הפרשנות המקובלת בפסיקה היא שגם כאשר הפגיעה התרחשה

ביחידה הצבאית בלי קשר לפעילות הצבאית, יוכר החייל כמי שנפגע תוך ועקב השירות (Weimer, 2006). בבריטניה, שהגיוס בה אף הוא אינו חובה, כל מי שנפגע תוך ועקב השירות מוכר כנכה צבא ללא קשר לנסיבות הפגיעה. יתרה מזו, הצעה שהועלתה להבחין בין נפגעים לפי נסיבות הפגיעה נפסלה בשל היותה לא ערכית (Ministry of Defence, 2010).

במדינות שבהן קיימת חובת גיוס שנבדקו נמצא כי בשוודיה, באסטוניה ובאוסטריה הזכויות המיוחדות ניתנות למי שנפגע תוך ועקב השירות - ללא התייחסות לנסיבות הפגיעה. בדנמרק, ביוון ובפינלנד ניתנות זכויות מיוחדות לנכים שנפגעו תוך כדי השירות גם אם לא עקב השירות. רק ברוסיה ובטורקיה מובאות בחשבון נסיבות הפגיעה, וזכויות נרחבות יותר ניתנות לנפגעים בפעילות מבצעית (אוונגר, 2010).

ב-2009, מכוח החלטת ממשלה, מונתה עלידי ראש הממשלה ושר הביטחון ועדת גורן - ועדה ציבורית לבחינת זכאות לסיוע מאגפי השיקום לנכי צה"ל ולמשפחות שכולות. בראש הוועדה עמד השופט (בדימוס) אורי גורן. המנדט של הוועדה היה "לבחון את אמות המידה לזכאות לסיוע מאגף שיקום נכים ומאגף משפחות והנצחה, במטרה להביא לייעול ולחסכון במערכת השיקום, והכל במסגרת התקציב הקיים לאגפי השיקום" (הוועדה הציבורית לבחינת זכאות לסיוע מאגפי השיקום - ועדת גורן, 2010, עמ' 85).

בשונה מן הנהוג מאז קום המדינה, אחת מהמלצות הוועדה הייתה להבחין בין חיילים שנפגעו תוך ועקב השירות הצבאי - עלפי נסיבות הפגיעה. באפריל 2017 נכנס לתוקף תיקון חוק שאימץ באופן חלקי את המלצות ועדת גורן, ועשה מהפך ערכי ומעשי בתנאים להכרה לפי חוקי השיקום (להלן: תיקון גורן).⁵⁸

המלצת ועדת גורן בנוגע לאמות המידה להכרה בזכאות לנכות הייתה הבחנה בין חבלה למחלה וכן בין סוגי השירות הצבאי (חובה, מילואים וקבע). ההבחנה צמצמה למעשה את היקף ההכרה בנכי צה"ל ובמשפחות שכולות, משום שהוועדה המליצה ליחד את זכויות נכי צה"ל והמשפחות השכולות רק לחיילי חובה ומילואים שנפגעו מכל חבלה שהיא תוך ועקב השירות הצבאי ולחיילים בשירות קבע שנפגעו תוך ועקב חבלות מבצעיות או חבלות בעלות מאפיינים ייחודיים לשירות הצבאי.

לפי ההמלצות האלה, חבלות של חיילי חובה ומילואים יוכרו רק אם נגרמו עקב מאפיינים צבאיים ייחודיים, ואילו מחלות של חיילים בשירות קבע לא יוכרו כלל. נפגעים עקב השירות הצבאי שאינם עומדים בקריטריונים המצמצמים יוכרו כנפגעי עבודה ולא כנכי צה"ל, ויקבלו את זכויותיהם בהתאם. כאמור, המלצות הוועדה אומצו באופן חלקי בלבד, ובסופו של דבר תוקן חוק הנכים במסגרת חוק ההתייעלות הכלכלית (הידוע בכינוי "חוק ההסדרים"). בתיקון הזה, תיקון גורן, נקבע שתנאי הזכאות של אוכלוסיית חיילי החובה והמילואים לא ישתנו, כלומר, עבורם יוכרו כל חבלה, מחלה או החמרת מחלה אשר אירעו תוך ועקב השירות הצבאי. לתנאי הכרה זהים יזכו גם אלה שנמצאים בהכשרה

⁵⁸ חוק ההתייעלות הכלכלית (תיקוני חקיקה ליישום המדיניות הכלכלית לשנות התקציב 2017 ו-2018), התשע"ז-2016, ס"ח 2592.

קדם-צבאית, אלה שנמצאים במבחנים לשירות ביחידה התנדבותית ואלה שמשרתים בחצי השנה הראשונה של שירות קבע באופן רצוף מסיום שירות החובה.

בנוגע לאוכלוסיית המועמדים לשירות ביטחון מדובר בשיפור לעומת מצבם לפני תיקון החוק, עת הוכרו כנכי צה"ל, ככלל, במקרה של חבלה בלבד. בנוגע לאנשי הקבע - אלה יהיו זכאים להכרה לפי חוקי השיקום רק אם המחלה או החבלה אירעו עקב אירוע או תנאי שירות הייחודיים באופיים ובמהותם לשירות הצבאי.

בדוח ועדת גורן מוצגים נתוני התפלגות נסיבות ההכרה בנכי צה"ל. לפי הנתונים האלה, שעליהם התבססה הוועדה, 33% מכלל נכי צה"ל הם נפגעי פעילות מבצעית, 38% הם נפגעי תאונות, 28% הם נפגעי מחלה ו-1% הם חיילי חובה שנפגעו בעת חופשה. ואולם ביולי 2014, בדיון בוועדת חוץ וביטחון, כאשר הוצגו על-ידי משרד הביטחון נתונים על התפלגות נכי צה"ל לפי נסיבות הפגיעה, התברר כי הנתונים שעליהם התבססה ההתפלגות רלוונטיים רק לנכים שנפגעו מ-1984 ואילך. למשרד הביטחון אין נתונים על התפלגות הנכים לפי נסיבות הפגיעה לפני המועד הזה.

משמעות הדבר היא שהתפלגות נסיבות הפגיעה של נכי צה"ל, אשר הוצגה בפני ועדת גורן והשפיעה על ההמלצה להבחין בין נפגעי פעילות בעלת מאפיינים צבאיים ובין נפגעי פעילות שאינה בעלת מאפיינים צבאיים, אינה משקפת בהכרח את המצב העובדתי לאשורו. הדבר נובע משני טעמים לפחות. הראשון - ההתפלגות אינה כוללת את נכי צה"ל מכל המלחמות והמבצעים הצבאיים שאירעו לפני 1984 (מלחמת העצמאות, מלחמת סיני, מלחמת ששת הימים, מלחמת ההתשה, מלחמת יום הכיפורים ומלחמת לבנון הראשונה). הטעם השני - בתחילת שנות ה-80, במקביל לתחילת נתוני ההתפלגות, החלו להיכלל אנשי המשטרה, שירות בתי הסוהר, שירות הביטחון הכללי (שב"כ), המוסד וכוחות הביטחון האחרים תחת כנפי חוק הנכים, והעובדה הזאת השפיעה על תמהיל הנכים המוכרים במערכת הביטחון בכללותה.

יש לזכור אפוא שהמלצות ועדת גורן, על השלכותיהן הערכיות מרחיקות הלכת שבהן אעסוק בהמשך המאמר, התבססו על נתונים שאינם משקפים בהכרח את מצב הדברים. יתרה מזו, ועדת גורן טענה שקיימת אי הלימה בין כוונת המחוקק ובין ההכרה בפועל בנכי צה"ל כיום, היינו, שכוונתו המקורית של המחוקק הייתה לכאורה להכיר רק בחבלות מבצעיות. כפי שתואר לעיל, הטענה הזאת אינה מדויקת. הנוסח הראשון של חוק הנכים עסק לא רק בנכות עקב חבלה, ודאי שלא רק בנכות עקב חבלה בעלת מאפיינים צבאיים, אלא בכל נכות הנובעת מן השירות הצבאי, לרבות נכות עקב מחלה, וכאמור, זמן קצר לאחר מכן תוקן החוק, וכלל גם נכות עקב החמרת מחלה.

המלצותיה של ועדת גורן ותיקון חוק גורן מעוררים קשיים רבים, בעיקר ברמות הערכית והתקציבית. עם זאת, הניתוח יתמקד בקשיים הנובעים מהמלצות הוועדה ומעיוגון בחקיקה בראי המפגש בין האתוסים של צבא העם ושל זכויות נכי צה"ל.

שחיקה בשוויון ובאתוס צבא העם

המשמעות של עקרון השוויון, שבא לידי ביטוי בחוק הנכים, היא מתן זכויות אחדות לכל אלה שנפגעו תוך ועקב השירות הצבאי ונכותם ומצבם הרפואי זהים - בלי שדרגתם או תפקידם ישפיעו על היקף הזכויות שיקבלו. לעומת זאת, תיקון גורן העביר חלק מן הנפגעים לקטגוריה של נפגעי עבודה, ולכן הוא צפוי להביא למצב, שנמצא פסול בעבר, שבו נפגעים מקבלים זכויות שונות על-פי דרגתם ועל-פי מעמדם הצבאי. לפיכך התיקון הזה אינו עולה בקנה אחד עם עקרון השוויון המנחה את חוק הנכים.

כך, למשל, אפשר לראות בדוגמה הבאה: קצין בדרגת סא"ל בקבע וחייל בשירות חובה נוסעים יחד לבסיס ונפגעים בתאונת דרכים. עבור הקצין מדובר בחבלה שאינה בעלת אופי ייחודי לשירות הצבאי, ועל כן הוא יוכר כנפגע עבודה. עבור החייל בשירות חובה מדובר בפגיעה בדרך לבסיס, ועל כן הוא יוכר כנכה צה"ל. לשניהם יש נכות זהה של 20% בברך. בהנחה שמשכורת הקצין היא כ-20,000 שקלים לחודש (בהערכת חסר), הוא יקבל כאיש קבע קצבה חודשית של 3,000 שקלים. החייל שנפגע באותה נסיעה יקבל 900 שקלים בחודש בגין אותה פגיעה בדיוק. מתוך כך קל להבין שבניגוד לעקרון השוויון הנמצא בבסיס חוק הנכים, תיקון גורן מביא למצב שחיילים שונים מקבלים זכויות שונות בגין אותה פגיעה, וזאת על בסיס מעמדם, דרגתם וגובה המשכורת שלהם.

הדברים חמורים במיוחד בכל הנוגע לחללי צה"ל. ככלל, מעגל הזכאים לזכויות לפי חוק משפחות חיילים שנספו במערכה (תגמולים ושיקום), התש"י-1950 (להלן: חוק משפחות חיילים) רחב יותר ממעגל הזכאים לזכויות שאירים במקרה של פטירת עובד תוך ועקב פגיעת עבודה. זכאות שאירים של נפגעי עבודה אינה כוללת את הוריו של העובד אלא אם כן היו תלויים בו לפרנסתם. הוריו של חלל צה"ל, לעומת זאת, מוכרים כהורים שכולים ומקבלים זכויות נרחבות, לרבות תגמול חודשי כהורים שכולים, בין שהיו סמוכים על שולחנו של החלל ובין שלא.

ניקח לדוגמה שני קצינים צעירים, שניהם בתקופת ההתחייבות הראשונית לשירות קבע הנדרשת ליציאתם לקורס קצינים. הראשון נמצא בחודש הקבע השלישי שלו, והשני בחודש הקבע השביעי שלו (כאמור, על-פי תיקון גורן, גם אלה הנמצאים במחצית השנה הראשונה של שירות הקבע הרצוף לסיום שירות החובה יזכו לתנאי ההכרה של חיילי החובה והמילואים). אחרי תיקון גורן יש הבדל בין שני הקצינים אם נהרגו חלילה בתאונת דרכים בעת נסיעתם לבסיס. הראשון יוכר כחלל צה"ל לפי חוק משפחות חיילים, והוריו יוכרו כהורים שכולים. לעומת זאת, הקצין השני יוכר כנפגע עבודה, והוריו לא יהיו זכאים לזכויות. אפשר להניח שדעת הקהל, הרואה בצה"ל צבא העם ומצפה לשוויון, לא תוכל להשלים עם זכויות שונות בתכלית לשני קצינים, שנפגעו באותן נסיבות ובמצב זהה בכל היבט מהותי.⁵⁹

⁵⁹ ראו לעניין הזה את התרעומת של אנשי המילואים לאחר אסון המסוקים (4 בפברואר 1997) כשהתברר שלאנשי צבא שונים יש מערך זכויות שונה. התרעומת הזאת הובילה ל"מרד המילואימניקים" ולחקיקת חוק תשלום קצבאות לחילי מילואים ולבני משפחותיהם, התשס"ב-2002.

תיקון גורן פוגע אפוא באופן מהותי בעקרון השוויון. השחיקה בשוויון ובתגמול לחיילים שנפגעו בנסיבות שונות במסגרת השירות מרחיקה אותנו הן מאתוס צבא העם והן מקיומו של מודל צבא העם דה־פקטו. ואכן, כבר בפברואר 2018, פחות משנה לאחר כניסת תיקון גורן לתוקף, הוגשה הצעת חוק פרטית לתיקון נוסף של חוק הנכים ושל חוק משפחות חיילים⁶⁰ בשל העוול והחטאת כוונת המחוקק, וניכר כי בסוגיה הזאת עדיין לא נאמרה המילה האחרונה.

העדפה דווקא למי שנפגע שלא עקב פעילות מבצעית

המטרה הערכית העיקרית שבבסיס תיקון גורן היא השבת הייחודיות לנכי צה"ל שנפגעו בפעילות בעלת מאפיינים צבאיים על־ידי כך שהם יקבלו זכויות עדיפות לעומת חיילים שנפגעו שלא עקב פעילות צבאית באופייה. ואולם באופן פרדוקסלי אימוץ המלצות ועדת גורן צפוי להביא דווקא לידי תוצאה הפוכה.

במסגרת הכנת תיקון גורן אישר נציג משרד המשפטים שהנחת העבודה של ועדת גורן הייתה שחוק הנכים וזכויות נכי צה"ל נותנים את המענה השלם, המקיף והטוב ביותר שאפשר לתת לנכי צה"ל (הכנסת העשרים, 2016, 24 בנובמבר). הנחת העבודה הזאת לא נבחנה על־ידי ועדת גורן והתקבלה כאקסיומה וכבסיס לדיון.⁶¹ בניגוד להנחה הזאת, אישר נציג משרד הביטחון כי ייתכנו מקרים שבהם נפגעים בפעילות שאינה צבאית, שיפנו להכרה כנפגעי עבודה, יקבלו זכויות עדיפות על־פני נפגעים בפעילות צבאית, שיוכרו כנכי צה"ל. נציג משרד הביטחון גרס כי מספרם של המקרים האלה זניח, אולם לא ברור על מה התבססה הערכתו. הנתונים והאינדיקציות שיוצגו להלן מלמדים דווקא שהמספר הזה אינו זניח ושזו תופעה נרחבת.

התגמול הבסיסי לנכה צה"ל הוא מכפלה של אחוז הנכות בסכום קבוע שהוא נמוך משכר המינימום (כיום כ־4,600 שקלים). לעומת זאת, קצבאות לנפגעי עבודה הן ככלל תוצאה של מכפלת גובה הנכות ב־75% משכרו של הנכה שנפגע לפני פגיעתו. על־פי תיקון גורן יוכרו כנפגעי עבודה אנשי קבע, משטרה, שירות הביטחון הכללי, המוסד וכדומה. מכיוון שגובה הקצבה לנפגעי עבודה נגזר מן השכר, ומכיוון שאלה שיוכרו כנפגעי עבודה יהיו בדרך־כלל מקבלי שכר גבוה (השכר הממוצע במשק ומעלה), התוצאה הצפויה היא שרבים מבין אלה שיוכרו כנפגעי עבודה יקבלו קצבאות גבוהות מתגמוליהם של אלה שיוכרו כנכי צה"ל ונפגעו בפעילות צבאית בפגיעות דומות. ואכן, במסגרת הדיונים בכנסת ציין היועץ הכלכלי לצה"ל:

זה לא שאנשי הקבע פתאום לא מקבלים כל טיפול. הם הולכים לביטוח לאומי. אגב, בהיבט הזה בהרבה מקרים - ודיברנו על זה בעבר - הם מקבלים טיפול טוב יותר בביטוח לאומי מאשר בשיקום. זה תלוי במידת הנכות שלהם (הכנסת העשרים, 2016, 5 בדצמבר, עמ' 22).

⁶⁰ הצעת חוק הרחבת ההגדרה "חבלת שירות" לעניין תגמולים ושיקום (תיקוני חקיקה), התשע"ח 2018 (פ/5140/20).

⁶¹ לאתגור הנחת המוצא הזאת ראו: גולד גזית (2019), עמ' 341-379.

לנוכח מורכבות ההשוואה בין זכויות נכי צה"ל לזכויות נפגעי עבודה, הדוגמה הבאה לקושי שיוצר תיקון גורן מתייחסת לנכים בדרגת נכות 20% עד 29%. על-פי הנתונים שהוגשו לוועדת גורן, כחמישית מנכי צה"ל הם בדרגת הנכות הזאת, כך שהאמור בדוגמה הזאת אינו משקף מקרה אזורי ונדיר. יתרה מזו, תוצאות דומות יתקבלו גם בנכויות בשיעור גבוה יותר.

לדוגמה: שני אנשי קבע בדרגת סא"ל. אחד מהם מג"ד בתפקיד קרבי, שנפגע בברכו בעת פעילות בעלת מאפיינים צבאיים, הוכר כנכה צה"ל בדרגת נכות של 20% ויקבל תגמול חודשי של כ-900 שקלים. הקצין השני, שמשרת בבסיס הקריה בתל-אביב, נפגע בתאונת דרכים בדרכו לבסיס והוכר, על-פי המלצות ועדת גורן, כנפגע עבודה. נקבעה לו דרגת נכות של 20% בגין פגיעה הזוהי לזו של המג"ד הקרבי. בהנחה הסבירה שהקצין המשרת בקריה משתכר כ-20,000 שקלים בחודש, הקצבה החודשית שלו תהיה 3,000 שקלים, כלומר, יותר מפי שלושה מזו של חברו הקצין הקרבי, שיש לו נכות זהה ונפגע בפעילות בעלת מאפיינים צבאיים.

אפשר לטעון שאין להשוות בין התגמול לנכה צה"ל ובין הקצבה החודשית לנפגע עבודה לנוכח מערך הזכויות הייחודי לנכי צה"ל, לרבות הטבות המוקנות להם מעבר לקבוע בחוק. לנוכח זאת, ולמען שלמות התמונה, יש לציין שגם אם נוסף לסא"ל נכה צה"ל את ההטבות שלהן הוא זכאי בדרגת נכות של 20% עד 29% (מענקים שנתיים הכוללים הטבת מס הכנסה על סך 244 שקלים, אם הנכה משלם מס הכנסה, ציוד ביתי בסך 703 שקלים והוצאות טלפון בסך 375 שקלים), הרי שמדובר בתוספת של 110 שקלים לחודש. הסכום הזה רחוק מלצמצם את הפער בין זכויות נפגעי עבודה לזכויות נכי צה"ל, לפחות ביחס לחמישית מאוכלוסיית הנכים, כפי שהומחש בנתונים שהוצגו לעיל.

לפיכך המטרה הערכית שעמדה בפני ועדת גורן - לייחד את הזכויות העדיפות רק לנכי צה"ל שנפגעו עקב פעילות צבאית - אינה צפויה להתממש, אלא להפך: פעמים רבות נפגעים בפעילות צבאית, שיוכרו כנכי צה"ל, יקבלו זכויות פחותות לעומת משרתים בצה"ל, שנפגעו בפעילות שאינה צבאית ויוכרו כנפגעי עבודה. יתרה מזו, נחיתות הזכויות של נכי צה"ל נפגעי פעילות בעלת מאפיינים צבאיים תגדל לנוכח האפשרות החדשה שפותח תיקון חוק הנכים: הגשת תביעת נזיקין נגד המדינה על-ידי אלה שנפגעו שלא עקב פעילות צבאית. האפשרות הזאת חסומה כיום בפני אלה הנפגעים עקב פעילות צבאית.

כאמור, אחד העקרונות הבסיסיים של רעיון צבא העם הוא שהאזרח מסכן את עצמו במהלך שירותו הצבאי ומקבל זכויות עדיפות עקב כך. תיקון גורן מביא לכך שבמקרים רבים דווקא אלה המסכנים את עצמם בפעילות צבאית מובהקת ונפגעים, יקבלו זכויות עדיפות פחות. זוהי אפוא תוצאה הפוגעת באופן ישיר באחד מעקרונות הבסיס של צבא העם.

סיכום ומסקנות

במאמר נידונו שני האתוסים - אתוס צבא העם ואתוס זכויות נכי צה"ל - באמצעות ניתוח ועדת גורן ומסקנותיה. כאמור, נקודת המוצא של ועדת גורן הייתה אתוס זכויות נכי צה"ל. הוועדה סברה שאלה

הזכויות המיטיבות ביותר, אך לא אתגרה את האתוס לגופו. עוד נמצא שבפני הוועדה הוצגו אינדיקציות לכך שזכויות נכי צה"ל אינן בהכרח טובות יותר מזכויות נפגעי עבודה, אך למרות זאת לא ניתן לכך משקל, והוועדה הבחינה לראשונה בין חיילים שנפגעו בשירות הצבאי לפי נסיבות הפגיעה. כפי שהוסבר, הדבר פוגע בעקרון השוויון שבבסיס חוק הנכים, ובהכרח גם בעקרון השוויון באתוס צבא העם ובאתוס עצמו.

בכל הנוגע לחללי צה"ל, משמעותה הבולטת ביותר של הפגיעה בשוויון היא היתכנות של מצב שנפילת שני חיילים בנסיבות זהות יוביל למערך שונה של זכויות: הורי חלל אחד יקבלו הכרה כהורים שכולים, והורי החלל השני לא יקבלו זכויות כלל.

מצב כזה אינו עולה בקנה אחד עם אתוס צבא העם, וקשה לראות את החברה בישראל מכילה תוצאה כזאת ומשלימה עימה. המשמעות המעשית של הפגיעה בשוויון בנסיבות האלה היא שבמקרים רבים דווקא אלה הנפגעים שלא עקב פעילות צבאית יזכו לזכויות עדיפות, וינתן תגמול נמוך יותר לאלה שנפגעו והקריבו מגופם ונפשם בנסיבות המתאימות יותר לאתוס צבא העם וההגנה על המדינה. גם המצב הזה אינו משתלב עם אתוס צבא העם, וסביר להניח שהציבור הישראלי לא יראה אותו בעין יפה.

לאתוס צבא העם ולא אתוס זכויות נכי צה"ל יש קווי דמיון הן ברמת המטרה - קידום מוטיבציה לשירות - והן בעקרון השוויון העומד בבסיסם. המאמר מלמד על כך שבפועל קיים פער בין האתוסים ובין המציאות אף שנעשה מאמץ לשמר את האתוסים ולטשטש את הפער כדי להימנע מפגיעה במוטיבציה לשירות הצבאי. כמו כן למרות הדמיון בין שני האתוסים קשה למצוא דיון העוסק בשניהם יחד.

הדיון המשותף בשני האתוסים במסגרת ניתוח תיקון גורן, כפי שנעשה במאמר הזה, מציג לראשונה את ההשלכות של הפגיעה באתוס אחד על האתוס האחר, וממחיש את חשיבותו של דיון מסוג כזה. המלצות ועדת גורן והניסוח מחדש של כללי ההכרה בנכות לפי חוק הנכים פוגעים באופן ישיר ומשמעותי בעקרון השוויון המשותף לשני האתוסים, ופוגעים בעקרון ההעדפה של זכויות נכי צה"ל על פני כל מערך זכויות נכים אחר. פגיעה בשני העקרונות האלה, החותרת תחת האתוסים, מביאה לידי חשיפה הולכת וגוברת של הפערים בין האתוסים ובין המציאות באופן שלא ניתן יהיה עוד לטשטוש. ככל שהאתוס מרוחק מן המציאות כך יש חשש שהאמונה בבסיס האתוס תתנפץ ותתפוגג באופן שיפגע במוטיבציה לשירות צבאי, במורל הכוח הלוחם ובחוסן הלאומי. כאשר קיימת שחיקה ממשית בשני אתוסים בסיסיים, יש לחשש הזה משנה תוקף.

לפיכך יש חשיבות רבה לקידום דיון ענייני ומהותי בפער שבין האתוסים למציאות ובצמצומו. דיון כזה יקדם את הבנת הפערים, ויסייע לאיתור פערים שאינם ניתנים להכלה בציבור ולתיקונם. לשם שימור האתוסים ולשם שימור המוטיבציה לשירות ראוי לקדם את הדיון הציבורי הזה, ויפה שעה אחת קודם.

מקורות

- אונוגר, י. (2010). האם היקף התמיכה בחיילים שנפגעו תלוי בנסבות הפגיעה? סקירה משווה. ירושלים: הכנסת, מרכז המידע והמחקר.
- אלרון, מ. ושפר, ג. (עורכים). (2015). מבוא. בתוך השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות (מזכר 148, עמ' 11-14). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- בג"ץ 5171/08 ארגון נכי צה"ל נ' שר הביטחון (נבו, 26.9.2016). גולד גזית, ר. (2019). זכויות נכי צה"ל. תל אביב: בורסי גולדשטיין, א. (2014). צבא העם או צבא שכירים? מערכות, 458, 53-59.
- גל, ר. (2015). תמורות במרכיבי המוטיבציה לגיוס לצה"ל. בתוך מ' אלרון וג' שפר (עורכים), השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות (מזכר 148, עמ' 37-46). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- הוועדה הציבורית לבחינת זכאות לסיוע מאגפי השיקום – ועדת גורן. (2010). ועדת גורן: דין וחשבון. תל אביב.
- הכנסת העשרים. (2016, 24 בנובמבר). פרוטוקול משיבה משותפת לוועדת החוץ והביטחון ולוועדת העבודה, הרווחה והבריאות. ירושלים: הכנסת.
- הכנסת העשרים. (2016, 5 בדצמבר). פרוטוקול משיבה משותפת לוועדת החוץ והביטחון ולוועדת העבודה, הרווחה והבריאות. ירושלים: הכנסת.
- הכנסת השמונה עשרה. (2009, 11 בנובמבר). פרוטוקול מס' 122 של ועדת העבודה, הרווחה והבריאות. ירושלים: הכנסת. המכון הישראלי לדמוקרטיה. (2002א). החוזה בין צה"ל לחברה הישראלית: שירות החובה: פרויקט צבא-חברה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- המכון הישראלי לדמוקרטיה. (2002ב). כל העם צבא? שירות המילואים בישראל: פרויקט צבא-חברה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ועדת גורן. (2010, 23 במרץ). ועדת גורן: פרוטוקול. תל אביב.
- טיארג'אן, ר. (2015). מראות שונות של מוטיבציה לשירות בצה"ל. בתוך מ' אלרון וג' שפר (עורכים), השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות (מזכר 148, עמ' 47-58). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- לוי, י. (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לוי, י. (2015). "צבא העם" נגד גיוס החובה. משפט וצבא, 21(א), 309.
- ליפשיץ, י. (2015). גיוס חובה או גיוס באמצעות שוק – היבטים כלכליים. בתוך מ' אלרון וג' שפר (עורכים), השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות (מזכר 148, עמ' 21-25). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- מקאלו, ד. (2006). 1776: המלחמה ששינתה את ההיסטוריה של העולם המערבי (עדי גינצבורגהירש, תרגום). תל אביב: אריה ניר.
- משרד הביטחון. (2013). הצעת תקציב לשנות הכספים 2013-2014 ודברי הסבר, מוגשים לכנסת התשע עשרה: סעיפי ביטחון שונים (חוברת ל). ירושלים: משרד הביטחון.
- נדב, ד. (תשס"ח). בדרכי שיקום: אגף השיקום במשרד הביטחון 1948-2005. תל אביב: משרד הביטחון – ההוצאה לאור.
- ע"א 7678/98 קצין התגמולים נ' דוקטורי, פ"ד ס(1) 489 (2005).
- עע"ם 7335/10 קצין התגמולים – משהב"ט נ' לופן, פסקה יב (29.12.2013).
- צבא ההגנה לישראל. (אין תאריך). ייעוד וייחוד צה"ל. אוחרז מתוך <https://www.idf.il> מאמרים/אודות-צהל/ייעוד-וייחוד-צהל
- תמרי, ד. (2015). "צבא העם" במבחן. בתוך מ' אלרון וג' שפר (עורכים), השירות הצבאי בישראל: אתגרים, חלופות ומשמעויות (מזכר 148, עמ' 27-36). תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.
- Ben-Asher, S., & Lebel, U. (2010). Social structure vs. rehabilitation: IDF widows forming an intimate relationship in the sociopolitical discourse. *Journal of Comparative Research in Anthropology and Sociology*, 1(2), 17-38.
- Ministry of Defence. (2010). *The review of the armed forces compensation scheme*. Richmond: Crown.
- Weimer, D. R. (2006). Veterans affairs: Benefits for service-connected disabilities. *CRS Report for Congress, RL33323*. Congressional Research Service.

